يۇسۇپبەگ مۇخلىسى

شرقی ترکستان
موجزه
گلستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا ـ 1979

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تونۇلغان ئەدىبلىرىنىڭ بىرى يۇسۇپبەگ مۇخلىسوۋ 60 ياشقا توشتى. ئۇ 1920- يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان بولۇپ، 1941- يىلى ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنى تاماملىدى. 1950- 1960- يىللاردا شىنجاڭ مەدەنىيەت ئازارىتىنىڭ ئارخولوگىيە جەمىيىتىدە ۋە يازغۇچىلار ئىتتىپاقىدا مەسئۇل خىزمەتلەردە بولدى.

ي. مۇخلىسوۋ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىم، يازغۇچى، دراماتورگ. خۇسۇسەن ئۇنىڭ ئىجادىي ئىشلىرىغا سوۋېت دىيارىغا چىققاندىن كېيىن داغدام يول ئېچىلدى. «قەشقەر دەپتىرى»)، «سادىر پالۋان»)، ئەسەرلىرى، «ئەسىردىن كەيەندى قەشقەردە» پيېسىسى، «ئەسىرلەر ۋە ئەسەرلەر» ناملىق ئىلمىي ئىشى ئوخشاش ئوتلىغان ئەمگەكلەر ئەدىبنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپتۇر.

FROM THE LIBRARY OF
GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN
NATL RESEARCH
CENTER INC

يۇسۇپبەگ مۇخلىسى

شرقي تركستان
موجزه
گلستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا ـ 1979

يۇسۇپبەگ مۇخلىسى

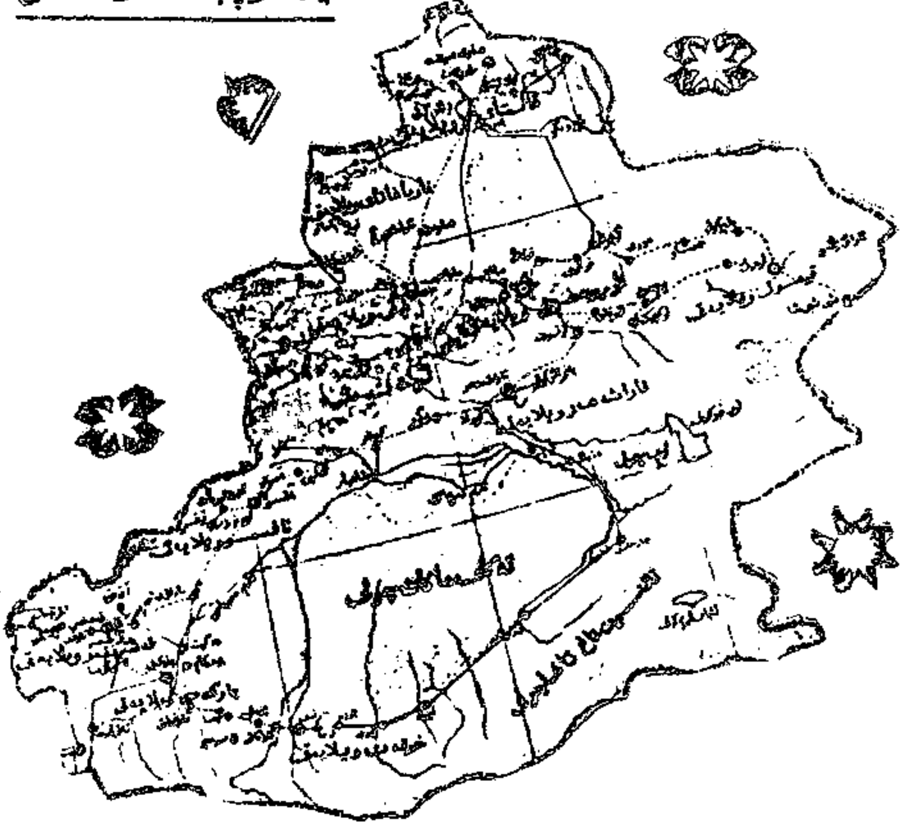

شەرقى تۈركىستان
مۆجىزە گۈلۈستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا 1979

مۇندەرىجە

1. شەرقىي تۈركىستان مېنىڭ ۋەتىنىم	1
2. ئىلى ئىللىق دىيارىغا سەپەر	11
3. «خان زوھرا بېغىشلىكى» نەسەپلىرى	25
4. «مىڭ ئۆي» بويلاپ	38
5. قەشقەر مۆجىزىلىرى	58
6. مۇزتاغ خەزىنىسى	76
7. تۇرپان - ئېتىقۇت زىيارىتى	90
8. خوتەن شاھىنىڭ بېشى	100
9. تارىم سىرلىرى	104
10. «غازىيانە» قوشاقلار	116
11. خۇلاسە	130

شەرقىي تۈركىستان مېنىڭ ۋەتىنىم .

(مۇقەددىمە)

ھازىر ، بىزنىڭ مىڭلىغان مىڭلىغان تۇرمۇشىمىز ئۆز ئۆلكىمىز ئەشۇ تاغ بىلەن ئەلەم
يەتتە مىليون ئىنسان ئۈچ تۈرلۈك چىرايلىق بىر خەۋەرنى كۆڭلى ئىسسىقلىق تۈرىدە . تۈرتكە نا -
رىسى ئانا ئانا كۆڭلى ئەقىللىق بىلەن بىزنىڭ بولغان مىنىڭ خوش ھەۋەسكار كۆپ ، ئۆتكۈر ئەسىدا
تۈرتكە كىشىلەرنى ھەر يەردە ، قەدىم دەۋرلەردە قارا مەنزىل بولۇپ ئاتا بىر يالغان ئەتە كاشغان جۇلى
چۈشكەن . ئۆتۈشتىكىلەر جانلىق ۋە يېقىملىق بىر مەنزىرە بىرىپ تۇرىدىكى ، خاق بىلەن
قىياش تارتىلغان تارىم دەريا بويى بىلەن يېڭى ھەۋەسكار قويۇلغان ئانا ئىلىم ئىشقا ئۆچمەس
خوتەن ، ياركەند ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، ۋە باشقا شەھەرلەر ھۆسنى چۆللىرى جۇڭغار قاتار
جايلاشقان . يا يېپيېشىل قارىغايلار بىلەن قاپلانغان تاغلار بولۇپ كۆك ئۆرلەپ تۇر -
غان ئانا قياش ئەتىرىدا تاغلىرى بولسا ئۆزىنىڭ يەنە ھۆسنىنى بېرەتتى . دىمەك ،
بۇ شەرقىي تۈركىستان ھەر قاچان چۈشۈرۈلگەن ھەقىقەت كۆلىمى ئىدى . [1]
مەن باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمدا ھەر دائىم ھۆسنىگە
كۆز يۈگۈرتۈپ دەۋرىمىز قارايتتىم . كۆزۈم خوتەن كۆلىمىگە چۈشۈرۈلگەن ئانا ۋە ئەنئەنىلەر خە -
رىتىسىگە قاراپ تويمايتتىم . ساناتلاپ خىياللار سۈرۈپ ، ئۆزىمىزنىڭ شەھەرلىرىنى باغرىمغا
بېسىپ ھەمدە قەلبىمنى تازا ئۆزگەرتتىم . تويلاتتىم ، خەرىتىدە كۆرسىتىلگەن شۇ -
ھەرلەرنى يەنە بىر قېتىم شۇنداق چىرايلىقمىدۇ ؟ نەگە بارىمەن تاپالماي ئۆز تۈرۈپ كۆز
ئالدىمدا بىلەن كۆرۈنمەيدۇ ئەتە قەدىر بەختلىك كىشى بولارمەن ! » .
بۇ پىكىرلىرىم ئەستايىدىللىق بىلەن ھەر يىلى مەن يەنە تاماملىنىپ ئوقۇشقا داۋام ئەت -
تىم . بىرىنچى قېتىم 1934 - يىلى قەشقەر قازىنىغا بېرىپ ، ئانا ۋەتىنىمنىڭ دەشتى
قىپچاق ساھەسىنى ، تارىخىي كىتابلىرىنى ئۈچ قېتىم ئوقۇپ چىقتىم . مېنىڭ
ھەممىسىنىڭ تەكلىماكان سەھراسىدىن ، بېرىپ ئىلىكىنىڭ قۇمۇل ساھاسىگە قاتار -
لىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ ، بۇ ھەقتىكى ساۋادىمنى بىلىپ تاشلىغاندىم . ئەسىرلەردىن -
دىكى بۇ رىۋايەت ، يەنە قىيىنچىلىقلار ساياھەتچى خوش سىمانىدىكى ھەقىقەتنى يەنە تۆت
كىتابىنى كۆرمەي خەرىتىدە بولغان زور ئىنسانىي ئىپتىخارنى ئاشۇراتتى .
ئالەم بىلەن ئىنكى كۆزۈم شەرقىي تەركىبى ۋە دەسلەپ - دۇنيا بىر
كۆزلەپ يېتىپ بارغان تۈركىي شەھەرلىكلەر چۈشەنچى . چۈنكى ئۆز ئۇرۇقى
ئۇلۇغلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى ئىدى . « تارىخىي رەشىدى » دىن -
ئالغان مۇئەللىپى قۇربان ئەلى ئىنىڭ كۆرسەتكەن ئۇرۇقى سۆزى ، روھى ، يەنى
كىچىك روھىي دۇنيانى سۆزدىن كېيىن چىققان . [2] بۇ سۆزنى تۈركچە ، ئۇرۇقى ، (كۆلۈم)

1) قەشقەر ، خوتەن سەپەرلىرىمىزنى بىزنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىمىز يەنە بىر نەچچە كۆرگەنىدىن .
2) قۇربان ئەلى ئاياگۇزى ، « تارىخىي جەرىدەئى جەدىدە » قازان ، 1886 ، 3 - بەت .

سۆزىنىڭ كېلىپ چىققانلىقى، دېلوچىلەرمۇ بار.[1] تۇرپان خەلق ئېتنولوگىيەسىدە
تۈزۈلۈك «ئۇرۇمچى» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ.
ئۇ مۇنداق بولىدۇ: قاچانلاردۇر بىر ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى كۆللەردە قو-
مۇشلار ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. تۇرپانلىق بىر تۇركۇم پۇقرالار بۇ يەرگە كۆ-
چۈپ كېلىپ، مەزكۇر قومۇشلاردىن بورا توقۇپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى
بىلەن قومۇلغا ئېلىپ بېرىپ سېتىپ بېرىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ جاينىڭ ئىسمى
ئاۋۋال «ئۇرمىچىلەر» ئاندىن «ئورمىچى» ۋە «ئۇرۇمچى» بولۇپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.
بۇ ئىسىمنى موڭغۇلچە (موھىم قالماقچە) «ئۇرۇمچى» («قورۇق تۇرۇش-
دىغان جايلار») دېگەن ئاتالمىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىغۇچىلارمۇ بولدى.
ئۇ مەسىلە. 1953-يىلى ئۇرۇمچى تارىخى مۇزېيى بۇ ئېتنولوگىيەنى تۈگەللىدى:
«بۇ خىتايچە "ئۇ-چىلۇ" يەنى بەش شەھەر دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان
بولسا كېرەك. ئېھتىمال ئۇ سۆز قەدىمىي ئۇيغۇر سۆزى «بەش بالىق» دېگەن
سۆزنىڭ خىتايچە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن» دېگەن مۇلاھىزىلەرمۇ بولغان
ئىدى. بىز بۇ بەش چۈشەنچىنىڭ دۇرۇسلىقى تۇرپان ئېتنولوگىيەسى بولۇشى
مۇمكىن دەپ قارايمىز. سەۋەب XIX-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەقىقەتەن ئۇرۇمچى
ئەتراپىدا بورىچىلىق قول ھۈنەرى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغان ئىدى. ئۇرۇمچىنىڭ
ھولى 1763-يىلى قۇرۇلغان. 1959-يىلى بۇ شەھەردە 800 مىڭ كىشى ياشىغان.[2]
شەھەر ئۆلكە پايتەختى بولۇپ ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ھەممە مەركىزىدۇر. بۇ يەرگە ئۇ-
رۇمچىنىڭ ئۆزى، تۇرپان، پىچان، توقسۇن، گۇچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ، سانجى،
قۇتۇبى، مورى، ماناس قاتارلىقلار ئۇنىڭ تەركىبىگە كىرىدۇ. ئومۇمەن بۇ ۋىلا-
يەتتە يېرىم مىليون كىشى ياشايدۇ.[3]
ئاندىن كېيىن ئىنتايىن مۇھىم ھالدا ئۇزۇن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەشقەر دىيارىغا
چۈشەيلى. قەشقەر - ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىنىڭ ئاتا ماكانى. كونا شەھەر، يېڭى شەھەر
يېڭىسار، يەكەن، پەيزىۋات، مەكىت، يوپۇرغا، قاغىلىق، مارالبېشى، تاشقۇرغان
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئون ناھىيە بولۇپ، ئۈچ مىليون[4] ئاھالىنى ئۆز باغرىغا
ئېلىپ ياتقان بۇ دىيار، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ... (قىسقىسى ...

1) م. م. ھورزاپوۋ. «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، موسكۋا، 1976، 399-بەت.
2) جەدۋەل 1 (ئاخىرقى قوشۇمچە).
3) شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۇرۇمچى ... بولۇپ ... قىلىنغان ... ئۇيغۇرلار ...
... جەدۋەل بويىچە تۇردى.
4) جەدۋەل 1 ...

ئەسىردىن بېرى XII ئەسىرلەرگىچە) «تۈرك» دېگەن «...» دەپ ئاتىلىدۇ.[1] بۇ يا يەنە
دېگەن سۆز ئىدى. ئەمەلىيەتتە قەشقەر نە چاچ ھەمدە ژۇڭغار دېيىلىدىغان ئايماقلار-
لىرىغا قارىتىلىپ ئېيتىلغان بولغان. شۇ نىڭدەك ئوچۇق بولۇپ يازما مەنبەلەردە ئۇچرايدىغان ئىسىم
شۇ ئەزەلدىن دەسلەپ ئورخۇن كىتابلىق ئىدى، ئەزەلدە قەشقەر دەپ
ئاتالغان چاغلار بىلەن.

بەزى ئالىملار بۇ ھەقتە [illegible] «بېشى ھۆرمەت يۇرت-
ى» بولسا، ئورنى ئايمىقى، چۈنكى قەشقەر ئاتالغۇ[illegible] ئورنى بۇخا-
رادىن ئالاھىدە چوڭ ئەزىز ئورۇن [illegible] شۇ نىڭغا بىلەن «كاشغەر» دېگەن
سۆز «كاش» + «غار» (قەدىمىي [illegible]) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.[2]
دېگەن پىكىردە ھەم بىر قەدەر [illegible] قەشقەر ئاتالغۇ ئاساسى ئاتالغۇ قاشقىسى
مەسىلىيە ئاتالغۇ قاشقىسى دېگەن سۆزدىن [illegible] ئاساس بولغان» دېگەن مەھەللى بىر
بىر تۈرلۈك مۇلاھىزە بار. بۇ ھەقتە [illegible] سەۋەبى بۇ سۆز ئىشلىتىلگەن
شاھىتلىرىنى سۆزلەيمىز.

قەشقەر تېپونومولوگىيە ھەققىدە خېلى مۇئەييەن ئىلمىي ئىش قىلىپ
بارغان ئالىملاردىن بىرى بولغان سوۋېت جۇغراپىيە شۇناسى ئې. م. مۇرزايېۋ
بۇ خۇسۇستىكى مۇلاھىزىلىرىدە قەدىمكى جۇغراپىيە ئالىملىرى ۋە تارىخچىلار-
نىڭ «پىكىرلىرىگە» تايىنىپ، بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى قىسمى «كاش» دېگەنلىرىنى نە-
قىل قىلىپ، «كاش» سۆزى: «بۇ سۆز «كاش» (تاش)، «غار» (تاغ ياكى
تۇراق جاي) دېگەن سۆزلەردىن ھاسىل بولغان» دېگەن پىكىرگە توختىلىدۇ.[3]
بىز بۇ خۇسۇستىكى تۆۋەندىكى پىكىرلىرىمىزنى تۆۋەندە ئىزچىل قىلىمىز.

دەسلەپ بىز بۇ ئىسىمنىڭ تۇغۇلغان يېرى [illegible] توختىلىپ ئۆتەيلى.
بەزى مەنبەلەردە (بولۇپمۇ ئەرەب مەنبەلىرىدە) بۇ ئىسىم «كاشغەر» دەپ
يېزىلسا، بارلىق تۈركىي تىللىرىمىزدا «كاشقەر» دەپ «غ» ھەرپىنى «ق»
غا ئايلاندۇرۇپ يېزىلىدۇ. خەلق ئاغزىدا «قەشقەر» بولۇپ كېلىدۇ.
مۇشۇ ئۈچ خىل يېزىلىش تۈرلىنىشى ئۆزى بۇ ئىسىمنى ھەر خىل شەر-
ھىلەشكە ئېلىپ كەلگەن. بىز بۇ ئىسىمنى تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمغا ئايرىپ،
بۇ ئىسىمنى ئىككى قىسىمدىن «كاش» - «قۇرغان» دەپ قارىمايمىز. دېمەك
بۇ سۆزنىڭ ئىككى قىسىمدىن قۇرۇلغان. قەشقەر تارىخچىلىرى قۇتلۇق شەۋقى،
ئىمىرە مەسئۇد قازى، موللا ھاجى ھاپىز ئەمەتخان كىتابچى قاتارلىق كۆپ

(1) م. قەشقەرى، «دىۋان». تاشكەنت، 1960، I-توم 329-بەت.
(2) س. مەنقانوۋ، «ئالىپنىڭ ئانا ماكانى»، ئالمائاتا، 1959، 370-بەت.
(3) ئې. م. مۇرزايېۋ، «قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ تېپونومىيىسى»، مۇسكۋا، 1974، 289-290-بەت.

لگەن كېيىنلەر بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ. «قەشقەر شاھى ئافراسىياپ (ئالىپ تۇڭگا خان) ئۆز دۆلىتىنى ئالەمگە تونۇتۇش ئۈچۈن ئوردىسىنىڭ سېپىلىنى پۈتۈنلەي كاش (ئۈزۈللۈك كىسەك) بىلەن ياساتقان. بۇ ھەيۋەتلىك مۇستەھكەم قەلئە پادىشاھلىق ئىچىدە «كاش قورغان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى. كېيىنكى بەزىلەر كېيىنرەك قورغان سۆزىنى ئەرەبچە قەلئە سۆزى بىلەن ئالماشتۇرۇپ «كاش قەلئە» دەپ ئاتاپ كەتكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى نەتىجىسىدە بۇ ئىسىم ئۆزگىرىپ «قەشقەر» دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. بىز مۇشۇ ئېتىمولوگىيە توغرىسىدا بولسا كېيىنكى دەپ ئويلايمىز. سەۋەبى ئەپ تارىخ ئەرەبچە قەشقەرنىڭ ئالىپ تۇڭگا خاننىڭ (ئافرا-سىياپنىڭ) مەركىزى بولغىنىنى. قەشقەر ئىسمى يازمىدۇ؟[1] تىل تەرەپتىن ئويغۇرلار ئا ھازىرغىچە ھەممە نەقىشلىگەن خىشلارنى «كاش» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. ئىبتىدائى قورغان (قەلئە) بولسا ھازىر «قورغان» ناملىق مەھەللىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

بۇنىڭدىن كېيىن مەن بېشىمنى ئاستا كۆتۈرۈپ كۆكلەم خەرىتىسىنىڭ شىمالىدىكى ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق تاغلارغا كۆز ئاغدۇردۇم. بۇنىڭكى ئىسىم ئوخشاشلا قالماقچە ئالتۇن تاغ (ئالتاي)، سۆزغۇرلۇق تاغ (تارباغاتاي) سۆزلىرىدىن كېلىپ چىققان.

بۇنىڭكى قاتارىدا شەرقى تۈركىستان بويىچە مەشھۇر، داڭلىرى ئەڭ كەڭ (600 مىڭ م.ك) بولسىمۇ، نوپۇسى ئاز ۋىلايەتلەردىن بىرى. مەسىلەن، سارى سۈمبە، بۇرچىن، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل، جېمىنەي (ياكى جېمىنەي)، قابا قاتارلىق يەتتە ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي ۋىلايىتىدە 600 مىڭ كىشى ياشىسا[2]، چۆچەك، دۆربىلجىن، قوبۇق (ياكى قوبۇقساي)، شاۋەن، تولى، چاغانتوغاي ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارباغا-تاي ۋىلايىتىدە 150 مىڭ كىشى ياشىغان ئىدى[3]. ھازىر بولسا دېھقانلار ئالتاي تاغلىرىنى كۆپلەپ كېلىپ ئورۇنلاشماقتا.

خەرىتە ئۈستىدىكى ئەڭ ئالىي تاغلىرى بىر يالاپ كۆزلىرىم شەرققە قاراپ سىلجىغاندا مەن تەڭرىتاغنى ئاجايىپ كۆردۈم. چۈنكى مەن 1988-يىلى يازدا ئانام، ئەمەكدىشىم بىلەن بۇ تاغنىڭ ماناس ئۈستىدىكى «قۇرغان تارىخى»نى، دېگەن يىرىگە كېلىپ بىر مۇددەت تاماشا قىلغان ئىدىم. ئۆز بۇرچىمنى ئادا قىلىش يەرلىك ... قارىغاي ئاسمان بىلەن كۆتۈرۈلگەن، ياپ-يېشىل تاغنىڭ ئۈستىدىكى ساپ ھاۋا ئاجايىپ گۈزەللىك كۆرسەتمەكتە. قورغان ناملىق

1) م. قەشقەرى. «دىۋان». 1-توم. 444-بەت.
2) جەدۋەل 1 (؟).
3) شۇ جەدۋەل.

سوزلاتتى . ئارىشالنىڭ موشۇ سوزىنىڭ ئۇلۇغ تەبىئىتىدىكى كىچىكلىك ئىچىدىن چىرا-
سى بولمىغان . ئۇنىڭغا كەلگەن ئاھايىتى ئۇلۇغ ئاچچىق ھەلەرەھەزلىكىنى كەچكە
يېقىن سۇ بويىغا چۈشۈپ قاتار ئولتۇرۇشاتتى ... يەردە بىر چىرىك مولا بار ئىدى .
كىشىلەر جەم بولغاندىن كېيىن ئۇ ھاسىسىغا ... يۆلىنىپ تىكىلىپ بىرقارار ئارىشالنىڭ
ئۈستىگە چىقاتتى ، قولىنى ھاسىسىغا ... چېكىپ سوزلاتتى ، ئاغىنىڭ
ئۆچىغا قاراپ يۇرالماي قالغانتى ، قىزلىق ئارمانلىرى ... موشۇ چاغدا باشلىناتتى . ئاغىنىڭ
ئىگىزخادا قاتلىرىنى ئارىلىسىپ ، سەكرىتىپ ، ھەر رەشتى بىرلە چەچە يۇز ياغا
ئاغ ئۇششاكلىرى بىلەن مارال ، غوجام ... رىيىغا چۈشۈپ سۇ ئىچىشەتتى . بۇ
ياغا ئاتام ئۇزلىرىگە قاراشقاراپ تۇرغان سۇزۇلۇك ئادەم كۆزلىرىنى زادى
ھېچقاچان ... ئەكسىچە ، سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن قوشقارلىرى بىر - بىرى بىلەن
ئوسۇشۇپ ، چىشىلىرى بىر - بىرىنى قوغلاپ ھەرخىل ئويۇنلارنى كۆرسەتكەندىن
كېيىن ئاستا قاققا قاراپ ئۇزماقا ئىلىرىغا كېتىشەتتى . بۇنىڭ بىلەن خەلق ئالدىدا
مولىنىڭ روھى بىر ئىلىك كۆتۈرۈلۈپ ، ئۆز سۆزلىرىنىڭ مەلۇم سەۋەبلىرىگە
ئىگە بولاتتى .

بۇ يەردىكى ئىككىنچى كارامەت ، ئارىشانىڭ ئۈستىدە ئىگىز ئاچا قارىغاي
بولمىغان . ئۇ قارىغاينىڭ چوڭلۇقىغا ئۈچ كىشىنىڭ قۇلىچى يەتمەيتتى . ئىككى
ئادەم بويى كېلىدىغان ئاچىسىدا ئېغىرلىقى تەخمىنەن بەش تونا كېلىدىغان بىر
بېشىل تاش بولۇپ ، ئۇنى ھېلىقى مولا ئىلاھنىڭ كارامىتى ، دەپ تەشۋىق قىلىشا-
يەرلىك قازاقلار بىر چاغدا بورىيانلاردا بورا تۇرۇپ كەتكەن بىر پاتۇر ئۇتكەن ئىكەن .
شۇ پاتۇر يورۇتاپ ئولتۇرۇپ ئۇنى بىر قولى بىلەن ئەشۇ ئاچىغا ئېلىپ قويۇپتىكەن ،
دەپ رىۋايەت قىلىشىدىغان .

1947 - يىلى مەن دەل موشۇ ئاھيىلە ھاكىم بولۇپ بارغىنىمدا بۇ ئىككى كارا-
مەتنىڭ سىرىنى بىلگەن ئىدىم . ياغا ئاردا ، ئۇ تەكلەرنىڭ ئارىشالنىڭ ئالدىغا كېلىپ
سۇ ئىچىشى ، ھېلىقى مولا تۇزىيەردە زادى تالاق ئولاتتىمايدىكەن . باشقا جايلاردا ئوچرار
دەستە ... يوق بولۇپ كەتكەن ئېقىللىق مەخلۇقلار بۇ جايىغا ئاستا - ئاستا
ئۇزلىرىنى كۆنەتۇرۇشقان ئىكەن . دەرەخ ئاچىسىدىكى سىرلىق تاش بولسا
مۇناپىق بولۇپتۇ . ئاچانەۋ موشۇ ساي ئىچىدە بولغان بىر قوزغۇنۇم ... سۇتاشقان
تۇزنى ... ئېلىپ ئەشۇ ئاچىغا ... قويۇپتۇ . بۇنى بىلمىگەن
ئادەملەر ئۇنىڭغا سىغىنىپتۇ .

تۇمۇرمەن ئەنە شۇ ... قاناتلىق چولغۇن ... چىرايلىق
... بولسا ، ...
...

ئاتالغان. ئۇ ئۆز دۆلىتى ئىككى مىللىي كوللېكتىپ چەكلەنگەن. ئۇرۇقچىلىق ئەتراپىدا «بوغدا» ۋە ئىلى ئەۋلادى، خان تەڭرى ۋە ئاملىق ئىككى يېرىك چوققىسى بولۇپ، «بوغدا» چوققىسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى «بوغرا» ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە XV- ئەسىردە قەشقەرلىك پەشكۇرەم رايونىدا ئۆزگەرگەن بىر قەبرىستانلىق مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى دەسلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندا سۇتۇق بۇغراخان بويىچە ئەزكۇر چوققىسىنىڭ چېتىدە ئىككى كۆل بويىدا بىر يازىلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ چوققىسىنىڭ نامى «سۇتۇق بۇغراخان چوققىسى» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن، بارا-بارا ئۇ «بۇغرا چوققىسى» بولۇپ كېتىپتۇ. قاچانغۇر رۇسچە كىتابلاردا ئىلگىرىدىن بۇ ئاتاشقا ئەمەل قىلىپ، ياكى بۇزۇلۇپ مانجۇرچە «بوغدا» (خانلىق ئىسمى) دېگەن ئىسىمگە ئايلىنىپ قاپتۇ.

«خان تەڭرى» دېگەن ئىسىملىك «تەڭرى تېغىنىڭ شاھى» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى ھەممىگە ئايان. بۇ ئىسىم ئەجدادلىرىمىز قاراخانىيلار دەۋرىدە پەيدا بولغان. بۇ يەرلەردە خىتاي ۋە باشقا باسقۇنچىلارنىڭ قەدىمىي يەر ناملىرىنى ئۆزگەرتىشى ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

مانا موشۇ تەڭرى تېغىنى XVIII ئەسىردىن بۇيان خىتاي جۇڭغارىيەشۇناسلىرى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «تەن» (تەڭرى) ئىسمى، «شان» (تاغ) دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئەسلى ئىسمى «تەڭرى تېغى» دېگەن قەدىمىي ئاتالغۇسى كۈنسايىن ئۇنتۇلۇپ كەلمەكتە.

تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەلنىڭ مەركىزى بولغان ۋە ئەلنىڭ مۇنبەت يېرى، مەشھۇر ئىلى ۋادىسى. بۇ ۋادىنى ئۇزۇنلۇقى 384 كىلومېتىرلىق ھەيۋەتلىك ئىلى دەرياسى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريانىڭ ياقىسىدا غۇلجا، سۈيدۈڭ، قورغاس، قىزىل كۆرۈك، مۇڭغۇلكۈرە، توققۇزتارا، قاش ناھىيىلىرى جايلاشقان. بۇ ناھىيەلەردە [illegible] كىشى ماكانلاشقان.

ئاتاقلىق ئىلى تارىخچىسى شەمسىددىن ھەسەننىڭ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، «ئىلى ئاتالغان تارىخى»، نەسىرجان باھادۇرنىڭ «ئىلى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردە بىردەك زىكىر قىلىنىشىچە، ئىلى «سۈزۈك ئىللىق» دېگەن مەنادىكى ئەدەبىي ناملاپ چىققان. ئۇلار بۇ دېگەنلىرىنى مۇناسىپ ئىسپاتلىمىدى. قاچانغۇر ئەرەبچە غۇلجىغا چىققان بۇ قىتا خان ياپىلىغان ئىلى، ئىللىق يايلاق، ناھايىتى بىر شىرىن بىرىپتۇ. بۇ شىرىن دەلىق ئېيتىشتەك تارىلىشى نەتىجىسىدە بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى «ئىلى» بولۇپ كېتىپتۇ.

«تەزكىرەئى چالالىسىنىڭ كەتەكى» ناملىق ئەسەردە يېزىلىشىچە، «ئىلى» سۆزى «ئىلىپ قاشلار» سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن. «تۇغلۇق تۆمۈرخان (XIV ئەسىر) مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن» دەپ يېزىلىدۇ ئۇ ئەسەردە بۇ رىۋايەت، – 70 مىڭ قالماق بىر كۈندە مۇسۇلمان بولۇپ، باشلىرىدىكى بۆركلىرىنى سۇغا تاشلىدى. سۇ توسۇلۇپ قالدى. بۇنى كۆرگەن ئەرشىدىننىڭ دۇئەلى: «بۇنى ئىلىپ ئىلىۋېتىڭلار» دېدى. بۆركلەرنى ئېلىپ تاشلىغاندىن كېيىن سۇ شاقىراپ ئېقىپ كەتتى. شۇندىن باشلاپ ئۇ سۇنىڭ ئىسمى «ئىلى» بولۇپ كەتتى». بۇ پىكىرگە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئىلى سۆزى تۇغلۇق تۆمۈردىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنمۇ بار بولۇپ، م. قەشقەرى ئۇنى «ئىلا» دەپ يازغان.

يەرلىك خەلق ئىچىدە ئىلىنى ئىلا نىغا قىيامى قىلمىغان بىر تەمسىل سۆزمۇ بار[6]. ۋ. ۋ. بارتولد مۇشۇ تەمسىلگە ئاساسلىنىپ ئۇنى ئىلان سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك دەيدۇ. بۇ دەرۋەقە ئەمەس. چۈنكى يۇقىرىقى تەمسىل ئىلىنىڭ ئاتىلىشى ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭغا تۇختىماي ئاتالغۇ كىشىلەرنىڭ تاشلىنىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان.

ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىسىدىكى مۇزات يولى ئىلىم خەرىتىسى، يېرىقلىرى بىلەن بېزىلگەن ئىدى. مىڭلىغان كۆزلىرى ئەنە شۇ يولنى بويلاپ ئاقسۇغا چۈشەتتى. ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئېقىنى جايلىرى شۇ بوزدىن نەھەر ئارىقلاردا «نۇردا بىل» دەپ ئاتىلاتتى. ئۆزگىچىلىك بايەت دېگەن سۆز ئىدى. زۇنۇنقۇرقى «تەزكىرەئى چالالىسىنىڭ كەتەكى» ناملىق ئەسەردە ئاقسۇ سۆزى «ئاقسۇنە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانمىش. ئۇ مۇنداق بوپتۇ. مۇسۇلمانلار خوجىسىنى قېچىپ چىققانلىرى بىر بۇددىست ئۆزىنى دەرياغا ئاتىدۇ. كىشىلەر ئۇنى تۇتۇۋالماقچى بولغاندا ئەرشىدىننىڭ خەلىپىسى «ئۇ تۇماقچى، ئاقسۇن» دەپتۇ. بۇددىست ئېقىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھېلىقى دەريانىڭ ئىسمى «ئاقسۇن»، ئاندىن «ئاقسۇ» بولۇپ كېتىپتۇ.

لېكىن بىز بۇ يەردە شۇ بىر نەرسىنى ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، ئاقسۇ سۆزى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ رەڭگىگە قاراپ چىققان سۆز ئەمەس. بۇ ھەقتە ئە. مۇرزايېۋ «سۇنىڭ رەڭگىگە قاراپ چىققانلىقى دېمەك ئۇنداق ئەمەس. ئۇ لايقىسىز قىزغۇچ ئاقىدۇ» دەپ توغرا جاۋاپ بېرىپ، ئۇنىڭ قەدىمكى تۈركى

[5] قۇربانغەلى خالىدىي «تارىخىنەمسە» قازان، 1910، 80-بەت.
[6] ئى. مۇرزايېۋ «ساھىر پالۋان» ئالمۇتا، 1967، ?-بەت.

تىلسىلىكى ئاق ، (ئېقىن) سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىغىنى تەخمىن قىلىمىز.[1] بىز بۇ
پىكىرگىمۇ بىرنەرسە دېيەلمەيمىز. چۈنكى ھەرقانداق دەريانىڭ ئېقىنى بولىدۇ.
تۈركى تىلىدا «ئاق» سۆزىنىڭ «ئاقىن» مەناسىنى بىلدۈرىدىغانلىقى روشەندۇر.
ھازىرچە ئاقسۇنىڭ ئىسمى توغرىسىدا موشۇلاردىن باشقا مەلۇمات يوق.
كۇچار، شايار، توقسۇ، ئۈچتۇرپان ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
بولۇپ يەنە 1953 - يىلى 650 مىڭ كىشى ياشىغان.

ئاقسۇ دەرياسى تەكلىماكان بويىغا كەلگەندە ياركەنت دەرياسى بىلەن
قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. تارىم! بۇ ئەجايىپ مۆجىزە
دەريا. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تارىم دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى نامى
«ئىچلىق سۇيى» دەپ ئاتالغانكەن. ئەمما ئۇنىڭدىن سۆز ھېچكىم بىلـ
مەيدۇ. بۇ ئىسىمنى «دېھقانچىلىقتىكى ئېرىق» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دېگۈ-
چىلەرمۇ بار. چۈنكى بىر كونا ئالىملاردە ئۇنىڭ يازىشىچە، ئاسمان ئېگىزلىكى
يېشىللىق دېگەن سۆزنىڭ نىڭ بىلىمەن. بىز بۇ ئۇچ ئىشتىمولگىيەنىڭ
نىڭكىنچىسى دۇرۇس بولىشى كېرەك دەپ ئويلايمىز. چۈنكى تارىم قەدىمقە-
رىبە بويىچە دېھقانچىلىق نىڭ بۇرۇنقى قەدىمكى تەرەققىي قىلغان بىر جاي.

شەرقى تۈركىستان تارىخىدا خوتەن، قۇمۇل سۆزلىرىنىڭ ئىشتىمولو-
گىيەسىمۇ ھازىرغىچە ئېنىقلانغىنى يوق. بەزى كىشىلەر «ئۇزۇنسەرلىرىنى
قۇمۇلنى، قامۇل، دەپ يازسىمۇ ئۇنىڭ مەناسى ھەم مەلۇم بولمىدى. بىز
بەزىبىر يەرلىكلەرنىڭ «بۇ سۆز، قۇم - مول، يەنى، قۇملۇق» دېگەن
سۆزدىن ھاسىل بولغان بولسا كېرەك، دېگەن پىكىرلىرىگە قوشۇلىمىز. سە-
ۋەبى قۇمۇل ئەتراپىدا ئازراق قۇملۇق بولغىنى بىلەن قۇمۇل قۇملۇققا
كىرمەيدۇ. ھازىر بۇ ۋىلايەتتە قۇمۇلنىڭ ئۆزى، بارىكۆل، ئاراتاش ئۈچ
لەرنى ئىبارەت ئۈچ ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە 160 مىڭغا يېقىن كىشى ياشايدۇ.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ [illegible] ناھىيەلىرىنىڭ ئارىسىدا [illegible]
ئاساسى خەلقى ئاھالىسى [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] دەپ
ئاتالغان.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
قارغىلىق، يېڭىسار، [illegible] [illegible] [illegible]
ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە 700 مىڭدىن كۆپرەك كىشى ياشايدۇ.

1) ئە. م. مولداشېف — «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ...» مۇسكۋا، 1949، 266 - بەت.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نەق ئوتتۇرىسىدا قاراشەھەر ۋىلايىتى جايلاش-قان. بۇ شەھەرنىڭ قەدىمى ئىسمى «كەلۋەنت» دەپ ئاتالسىمۇ، ئىلگىرى بىر مەزگىللەردە قۇزسەل ئۆزگۈرۈپ «كۈنەست» بولۇپ يېزىلىپ كەلگەن. بۇ شەھەردە قەدىمقى خەلقنىڭ ئىچىدە مانىلىق رىۋايەت بار. كورلىنى ئۆزىگە ماكان تۇتقان ئاقخان ۋاقتىدا كەلۋەنت شەھەرىدە قاراخان پادىشاھ ئاقخان پادىشاھى، يۇرتقا شۇ ئادىل خان بولۇپ، قاراخان زالىم، باش كەسەر كىشى بوپتۇ. بۇ ئىككى خان بىر-بىرىگە قارشى چىقىپ ئۇرۇش قىلغان. ئاخىرى بىر ئۇرۇشتا قاراخان غالىب كېلىپ ئاقخان يېڭىلىپتۇ. شۇنىڭدىن سۆۋەت بىلەن بۇ شەھەر «قاراشەھەر» دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

توغلۇق تۆمۈرخان ۋاقتىدا بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى «چالىش» دەپ ئا-تالغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى ئېنىق مەلۇم بولمىدى. بۇ ۋىلايەتكە ھازىر كورلا، بۈگۈر، چارقىلىق، چەرچەن، خوشۇت، لوبنورلاردىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە قارايدۇ. بۇلاردا ئىلگىرى ئۇرۇقچىلىق ياشايدۇ.

شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ چوڭ ئاتالغان تۇرپان ۋادىسى قۇ-مۇل بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىسىدىكى مەشھۇر يالقۇن تاغ ئويمانلىقىغا جايلاشقان. بۇ ئويمانلىق دېڭىز يۈزىدىن 175 مېتر تۆۋەن بولۇپ، شۇڭلىقتا يازدا قۇرغاق ھەم ئىسسىق كېلىدۇ. يازلىق تېمپېراتۇرا شەھەرنىڭ ھاۋارايى سايىسىدا بويىچە 50° قا يېتىپ بارىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىن ئۆتىدىغانلار بويىچە ئەڭ شىرىن ئۈزۈم، ئالما، قوغۇن، ... باشقا ئاشلىق چىقىدۇ. بۇ ناھىيەدە 80 مىڭغا يېقىن قىسمى ئىسسىقلىق ئۆزلىرى ئىزچىل ياشاپ كەلمەكتە.

«ئىسسىقلىق» — دېڭىزدىن تۆۋەن يانلىق بوغۇنى ئوچ مىڭ يىللار ئىچىدە روشەنلىكى نامى. م. قەدىمقى شەھەرنىڭ كۆرسىتىشىچە بۇ يەردە قاراخانلار دەۋرىدە (860 - 1136) قوچۇ جەلىبلىق نامىلىق ئىككى شەھەر بولغان. بۇ ئىككى شەھەرنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. ئوتچاغدا بۇ يەرلەر تۇرپان دەپ ئاتالماقتى. تۇر-پان دېگەن ئىسم تەخمىنەن XIII ئەسىرلەردىن بويان رەسمىيلەشكەن بولۇشى مۇمكىن. يەرلىك تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ سۆز «تۇر-تام» دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى ئاستانە دېگەن يۇرتنىڭ بىر مۇنارنىڭ ئىسمى بىلەن باغلىق بولۇپ ئۇ مۇنارە ئالىپ تۇغىچاخاننىڭ كىچىك ئوغلى تۇرنىڭ نامىغا باغلىق ئىكەن. بۇ تارىخ مۇنداق زىكىر قىلىنىدۇ. ئالىپ تۇغىچاخاننىڭ (ئافراسىيابنىڭ) كىچىك ئوغلى تۇر (تۇراخۇن) ھەربى مەخسەتلەر ئۈچۈن بىر خىل مۇنارلەرنى ياساتتى. بۇ مۇنارلەرنىڭ ھەربىيە تىكىلىرىدىكى تولغۇت، ھەمىشە ئىلىك بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن زىنچاچىسىنىڭ نامى بىرىلىپ، تۇر ... ئاتىلىپ كېتىدۇ. شۇ دەۋردە ...

ياتا بىنا بولغان. ئۇزرتام، بۇ يەردىكى بۇزرۇقلۇق شەھەرلەر ۋەيران بولغانىنى كېيىن بىر دىن بىر بىنا سوۋېتنىڭ قەلئە ئافغانىستاق قەكارلىشىشىنە تىجىستا. ئام، سوزى، پان، غا ئايلىنىپ ئۇزرپان بولۇپ كېتىدۇ. بۇ مۇنارە ھېلىمۇ بار.

بىز بۇ ئىسىم ھەققىدە ئە.م. مۇرزا يۇنىلە، ئۇمۇز ئىغولچە مەركەزىمەكىمە دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان[1]، دىگەن ئەرىپى بەزى جەھەتتىن دۇرۇس بولسىمۇ، لېكىن بىز دىگەن ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ ھېساپلايمىز. سەۋەبى ئافغانىستا قاراشلىق ئۆزچىتتۇرپان سوزىمۇ ئۆزچىتۇر سوزىدىن كېلىپ چىققان. شەرقى تۈركىستاندا بۇنداق ئۆزرغا باغلىق مەسىلە رچىق، ئۇزرتامنى ئۇزرپالىق ئۇزلىكالار، تەيزولى، (ئىلىپ مەسەھەنە) دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئۇ مۇشۇ سوزدىن كېلىپ چىققان.

دىمەك، شەرقى تۈركىستاندا 1950 - يىللىرى 9 ۋىلايەت، 72 مەمورى ناھىيە بولۇپ، ئومۇمى يەر مەيدانى بىر مىلليون 710 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، خەلقى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، ئۆزبېك، تاتارلاردىن ئىبارەت ئالتە يېرىم مىلليون كىشى بولغان.[2] بۇ خەلقلەر بۇ ماكاندا ئەسىرلەر بويى گۈناق ئىز ئاملىق ياشاپ، يۈزلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. خاسلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يارىتىپ، ئۆزىنى ئۆزلۈكسىز تەرەققى قىلدۇرۇپ كەلگەن. مانا، بۇنداق باغرى شىق دىيارىمىز، چىرايلىق گۈزەل دىيارىمىز، باي ئاتا مىراس بىلەن قانداق بولۇپ خىرابە نەتىجىدە، ئۆزى قانداق سايەپسە قىلغانلىقىنىمۇ بىلمەيسىز؟! خوتەنلىك بىر ئۇدۇم خولىشا تونۇلغان كىلىم خەرىتىسى ئارقىلىق ئەتىمكەلىكىگىمىز مۇستەپ كەلگەن بوتاقارغا 1963 - يىلى 33 يېشىمدا پېشىلىكەم ئوتتۇرە بولسۇم. ئۇ كۈنلىرى مەن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئاساراتلىقلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان، شىنجاڭ، ھەيئەتلىك رەئىسى ئىدىم. بۇ خىزمەت ئۇزۇنلىگەن مەخسۇس ئىلمى تەكشۈرۈپ بىلەن ئۇلارنى يىلاپ تونۇشۇپ ئەقىدە چىقتىم. بۇ سەپەرىم ئورلۇقلىق بەش يىل داۋام قىلدى. بۇ جەريانى مەن بارمىغان بىر ئوتلاق بىرمۇ يېزا، قىشلاق قالمىدى. ھەتتا ئەلى، قەشقەر، كوچارغا ئالغىنىم جايلاردىن بەشى [illegible] تەبىئىي زىيارەت قىلىپ ئۆز زىلالە [illegible] ئەلگىزىچە ئارىلىدىم. بۇ قارالغان يەرلەرنىڭ نەچچە مىڭلىغان [illegible] قىسمى. ئۆزى مىڭلىغان [illegible] [illegible] بولغان [illegible] [illegible] قىلدىم. [illegible] ئاتا [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible] ئانلىغان [illegible]

---

[1] ئە.م. مۇرزا [illegible] [illegible] 1977، 103 - بەت.

[2] [illegible] 1950 - يىللىرى [illegible] مىلليون [illegible] 1960 - يىللىرى [illegible] مىلليون [illegible] 1985 - يىلى [illegible] مىلليون [illegible] مىڭ [illegible] كۆپەيگەن.

ئىككى ھەپتە ئەركە رەتلەپ يېزىپ خاتىرىلىدىم. ھازىر، مۇشۇ كۆرگەن بىلگەنلىرىم ھەققىدە ئەسلىمە ئالايىم - قالايمىقان يېزىپ قويۇپتىمەن.

ئالتاي - ئىللىق دىيارغا سەپەر

مېنىڭ بىرىنچى ساياھىتىم زوڭتۇرىدا ... ئاتلىق ئۆتكەن ئاسارەتقە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئىچىدە 1953-يىل 27-ئىيۇلدىن ئاۋغۇستنىڭ 17-سىگىچە ئەمەلگە ئاشقان ئىدى. بۇ ئۆمەك خىتاي پەنلەر ئاكادېمىيەسى غەربىي شىمال بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ بىرلەشكەن ياكى بىرىكىپ تەشكىللىگەن بولۇپ، ئۆمەكنىڭ باشلىقى شىنجاڭ دۆلەت مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئۆگەنچى ئالىم ئىسلام تارىخچىسى ئىدى. مەن ئۆمەكنىڭ مۇئاۋىنى ئىدىم. ئۆمەك تەركىبىدە ئىچكىرى خىتايلىق ئەرەبشۇناس، دۆلەتخاراجلىقنى تەتقىق قىلىش ئىلمى ۋە شىنجاڭ باشلىقى چاڭ - سى خۇلىڭ، غەربىي شىمال سەنئەت دارىلفۇنۇنىنىڭ پروفېسسورى تۈبۇگراف ۋاڭ - زى يولۇڭ، فوتوگراف يەن - ۋېن زۇ قاتارلىقلار، بىز تەرەپتىن: شىنجاڭ رەسساملار ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى رەسسام ئابدۇلخالىق ئۆمەر ۋە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسىنىڭ باش مۇھەررىرى شائىر ئەلقەم ئەختەم، ئۈرۈمچى مەللىيەتلەر دارىلفۇنۇنى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىلىياس (تۇخۇكان) ۋە تەرجىمان ئابدۇللا ئوسمانوۋلار بار ئىدى.

ئەمما بۇ تەشكىل ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇم قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار كى، ئۇ بولسا ئۆمەك ئىچىدىكى خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ نىيىتى باشتىن بۇزۇق بولغان ئىدى. مەسىلەن، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئۇزلىرىنىڭ پىلانلىرىدا شەرقىي تۈركىستان يېرىدىكى قانات قۇرغان خىتاينىڭ «خەن مەدەنىيىتى» بىلەن، تاڭ سۇلالىرىنى ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىپ ئالغان ئىدى. ھالبۇكى بۇ مەسىلىنى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار تولۇق كۆرسىتەلمىدى. مەن ئاتالمىش «ئالاھىدە ھالقىلىق تەتقىقاتى»نى سېزىپ قالدىم، شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى كونا خەنۇ تاڭ سۇلالىسى ھەرەم مەدەنىيىتى تۈرىدىن - ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخچىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى، دەپ ئويچە قارشىلىق بىلدۈردۈم. بۇ ھالدا زىيىنىغا ئۇچرىدىم ... مەنىڭ ئويلىغىنىم ... ئالىملارنىڭ ئويلاشمىغان ... خىتاي پۇل ... بوغالتىرلىرىنىڭ ... قىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ ھەقتە مەنمۇ بىر پارچە ماقالە ... بىر ... كىيىن 20-ئىيۇل كۈنى ... ئالتايغا قاراپ ...

قاراپ يۈرۈپ كەلتۇق .
بۇ كۈنى ئاھايىتى مۇلايىم ئوچۇق ۋە ئىسسىق ئىدى . ھاۋا تولىمۇ ماركىلىق
يېنىك سوغۇق ئازغىنا شىنىسىنىڭ ئۇيېسى بىر يۇپىت بىلەن پەلەققە قىلغان
ئىدى . يول بويى سانجى ، قۇتۇبى ، ماناس ، شىخو ، جىڭ شەھەرلىرىگە
بولۇپ ، 22 - ئىيۇل چۈشتە مەزگىلدە ئالغۇ ۋە گۈزەل سايرام كۆلىنىڭ
باغرىغا كېلىپ دەم ئالدۇق . بۇ كۆل دېڭىز يۈزىدىن 2020 مېتىر ئېگىزلىكتىكى
چىرايلىق بىر تەگى يايلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ياپ-يېشىل سۇلىرى ئىنىق
تا يىراقتىكى تەككە چايقىلىپ تۇراتتى . ئوچ تەرىپى كۆكۈچ مەيدان قارىغاي
زىنچىسى قارىغايلار بىلەن قاپلانغان . ساي - سايلاردا قارا قاراقتىكىن
كىگىز ئۆيلىرىدە بولمىسى كۆپىنچە بويان يايلاپ كەلگەن قازاق ماللىرى يېيىلىپ
تۇرار ئىدى . شوخ قوزىلار ، قۇزىلىرى ياپراپ ئويناپ يۈرۈشەتتى . بۇ بىر دىن -
بىر گۈزەل ۋە كۆركەم ماھايات مەنزىرىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى :
— قەدىمىي ئەدەبىي تارىخچىلىرىنىڭ ، قەدىمكى كەزمە دېگەن يەرلىرى
دەل موشۇ جاينىڭ ئۆزگە ئوخشىمامدۇ ؟ — دەپ خىتاي تارىخىنى سوز-
لەپ كەلدى . مەن شەرقى تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ بولسىمۇ
ئىلگىرى شەھەر ، بىر كۆلنىڭ ئالىملىرىغا بىلمىگەن ئىسپىرى ئۇزنىڭ : كۈلۈزلۈك ،
چوقان - سۇرۇن ، دېگەن مەنىلەرنى ئەمەلىي چۈشەندۈردۈم . ئۇ
كۈنى مەشەدە كېچە تۈنەپ قونىدۇق . ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 7 دە غۇلجا
شەھىرىگە كىرىپ ، ئورغاي گورۇپپا (ئۇسۇلى ئورغاي گورۇپپا) دېگەن مېھمان
خانىغا جايلاشتۇق .
24 - ئىيۇل مېھمانخانىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى مەجلىسى
ئېچىپ ئىلمىي مۇنازىرە باشلانغان ئىشلىرىمىزنىڭ كۈنى ئۆمۈرلۈكنى
تۈزۈپ چىقتۇق . بۇ تەرتىپ ئوچ ھەپتىچە بولىدىغان . بىرىنچى ھەپتىدە
غۇلجا شەھىرىدىكى ئاسارى ئەتىقىلەرنى تاپقان ھالدا تورغان مازارى ، چىنە ئۆڭزا
خارابىسى ، قاراداۋان ، يېتىپاك جامەسى ، خەلپەم يۈز قىرىق مازىرى ،
تۇغلۇق تۆمۈر ... ، خىتاي يېزىسى ، باياناپ ... ، ساقىر ياقۇپلۇق ...
... ، ئۇزىيار يېزىسى ، ئاقتاش ... ، تارانچى ...
خەلپەم مازىرى ، ... مازىرى ، چاپچال مازىرى ، قاپىزىق خارى-
بىلىرىنى تەكشۈرۈش بەلگۈلەندى . ئىككىنچى ئوچ كۈن ئالتە كۈن ئاچا قىلىش .
ئىككىنچى باسقۇچتا سۈيەب تۈركلەر ... ئاسىي قالغان ھالدا
قورغاس ناھىيىسى - ... ، ... بىلەن ... خارابىلىرىنى ...
دۆلەت ... ئاچ كونا شەھەرى بىلەن ... گورۇپپا ... تەكشۈرۈشكە

بولىدۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن ئون كۈن بولىدۇ. ئۈچۈنچى باسقۇچقا مۇكەممەل كۆرەڭ قىلىمىز، ئىلگىرى ئاھالىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا بورايونلارنىڭ ئاغ ئالقىمىزدىكى قەدىمى تاش خاتىرىلىرى بىلەن مازار، كۆرەلەرنى تەكشۈرۈش ئىشلىرى كىردى. بۇ باسقۇچتا ھەم ئالتە كۈن ئاجرىتىلدى.

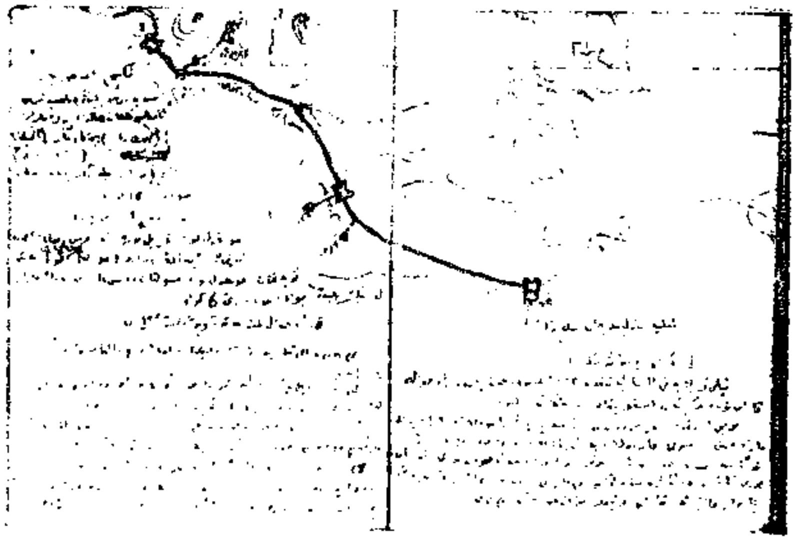

يۇقىرىقى جايلارنى ئەل تولۇق ھەم پۇختا ئۆگىنىپ چىقىش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر-ئۆزبېك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدىن ئوتتۇز غا يېقىن تارىخچىلارنى ئېلىپ سوھبەت ئۆتكۈزدۇق. بۇ تولىمۇ زۆرۈر بىر چارە ئىدى. ئۆيلىمىزغا ياريشا سوھبەتكە كەلگەن مۇئەللىملەر، ئىلمىي تارىخ كەبى كىشىلەر كۆپ مەسلىھەت بېرىشتى. جۈملىدىن ئىسمىنجان تارىخ غۇلجا شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرىسىدىكى بىر رىۋايەت سۆزلەپ بەردى.

- بۇ شەھەرنىڭ ئەسلى ئورنى مونو توزىيان يېزىسىنىڭ خارابە بولۇپ ئۇ قۇزقا رىخلىرىمىزدا «كىچىك بالغاسۇن» دەپ ئاتىلىپ تۇتى. چوڭ بالغاسۇننىڭ ھازىرقى مانغولستاندا IX ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغىنى ھەممىگە مەلۇم. بۇنىڭ «كىچىك بالغاسۇن» دەپ ئاتىلىشى ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەينى مەنزىرىلىرى بىر-بىرىگە ئوخشاش ئىكەنلىكى.

بۇ شەھەر XIV ئەسىردە توغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قەشقەرلىق ۋەزىرى قەمرىدىن بەگلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۆمۈرلەنگلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش مۇددىتىدە تولۇق تۆمۈرنىڭ بۇيرۇقىدىن ۋەيران بولغان. ئۇ يەر غەربى تۆت يۈز دولۇق دىكەن جايدىكى بىرقانچە قەلئە بۇيىنىكەن. شۇ قەلئەنىڭ نامى قايىتكەن «كىچىك بالغا-

سۇيدۇن، كۈچۈپ كەلگەن يۇرت مەزكۇر قەلئەنى پاناھ دەريانى ياقىلاپ
بىر مەھەللە قۇرۇپتۇ. شۇ يىلى قىشنى قانداق بولۇشىغا قارىماي تاغدىن چۈشۈپ-
كەن بىر غۇلجا مالى مەزكۇر مەھەللىنى پاناھ … خەلقنىڭ تۇنجى بىلىپ
غەنىيمەت غۇلجا، شۇ پېتى قورۇلالمىغان چاغدا، بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى موڭغۇل
قورغانلىقنىڭ نامى بىلەن ئاتالسۇن دەپ ئاتاپ كەتكەنىكەن.

ئىنىكام تارىخىنىڭ يورۇتۇلۇشىنى مەن ماڭغۇل كۆرگەن بارغانسېرى مولۇن
كېيىنكە ئىسمىنىڭ ماڭغۇل تارىخچىسىنى ھەم ئاڭلىغان ئىدىم. باشقا سۆھبەت-
داشلاردىن ئاڭلىمىدىم. مەن ھەم پەرەز قىلىمەنكى، بۇ كۆپىنچە مەشھۇر غۇلجا
شەھىرىنىڭ ئىسمى ئۆتمۈش ئارقىلىق ئاشقىرى بولمىسا كېرەك. چۈنكى مارال
غۇلجىسىدىن باشقا غۇلجا دېگەن ئىسىمنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ
بىنا قىلىنغىنىغا تەخمىنەن 650 يىل بولغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بىر ئىنىكام تارىخىنى پەنە كۆپ نەرسىلەرنى
بىزگە ئۇقتۇرىدۇ. ئىنىكام تارىخ بىز كۆرگەن 63 يا شنىڭ ساددە ئەلبەن لولھۇدىلھۇ-
سەن بىر كىشى ئىدى. ئۇ شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى ناھايىتى ئوبدان بىلەتتى.
ئۇنىڭ 1946-يىلى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي جۇمھۇرىيىتى مەنگۈلىسىگە بېرىپ ئاماللىغان
«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق 222 بەتلىك قولىيازمىسى ئۇنىڭ تارىخچى
مۇزىيىدىكى قولىيازما رەفونىدا ساقلىنىدۇ[1]. مەرھۇم 1968-يىلى 68 يېشىدا
ماۋجاڭتىلارنىڭ نىغمەتەن ھالاكەتلىك زالىمانە دالىق ئاستىدا قىلىپ ۋاپات بولغان.

بىز كەلگەن كۈنلەردە غۇلجا شەھىرىدە 80 مىڭ كىشى ياشايتتى. ئۇيغۇر، تۈرك-
مەن، تاتار، ئۆزبېكلەردىن ئىبارەت ئىسلام بىرلىكىنى تەشكىل قىلغان يەرلىك
شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ ياخشى مەدەنىي يادىكارلىق. بۇنىڭ
ئۈچۈن تارىخى سەۋەبلىرى بار ئىدىكى، غۇلجا بىنا بولغاندىن بېرى ئۇ ئىككى
قېتىم دۆلەت پايتەختى بولغان ئىدى. مەسىلەن، بىرىنچى قېتىم 1864-1871
يىللىرى تارىمنى ياشىغان ئىسلام سۇلتانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان بولسا، ئىككىنچى
قېتىم 1944-1949 يىللىرى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي جۇمھۇ-
رىيىتىنىڭ پايتەختى بولۇپ، يېڭى يارىتىلغان مەدەنىيەت تۈركىستاننىڭ مەركىزى
ئىدى. شەھەر كوچىلىرى تەكشى قۇرۇلغان. شەھەر ئا-
ھالىسى نۇرغۇن باغلار بىلەن ئوراپ تۇرىدۇ. ئاھالىنىڭ كۆپىنچىسى
دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئاھالىنىڭ
تاتارلىرىمۇ باشقا مەدەنىيەت ساھەلىرىدە ئىلغارلىقى بىلەن
تونۇلغان ئادەملەر ئىدى.

1) ئۇيغۇر تىلى ... قولىيازمىسى ... 1982، 17-بەت.

ئەلۋەتتە، بۇ مۆتىۋەر بەسسەلەر كۆرلەمىنى چىنقان مېھمانلار ئۈچۈن
قىزىق ۋە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلسىمۇ، مەن ئۈچۈن گويا پاسالىق بولغان بىر
مېنىڭ ئۈلۈلىق باغىدەك تۇيۇلاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مەن بۇ
قەھرىمان شەھەرنى بىرىنچى قېتىم 1948- يىلى كۆرگەن. ئۇ يىللىرى شەرقى تۈركىستان
ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى سوۋېت قازاقىستانغا تۇرغان بىر ۋاقىتتا
زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقى مەركىزىنىڭكە خاس مەغرۇر ۋە ئۇلۇغلىقىنى
بەھرىمەن بولغان ئىدىم. بۈگۈن ئۇ مەغرۇرانە كۆرۈنۈشلىرىدىن زەررىنىمۇ
قالمىغان ئىدى. خۇددى كۆكسىدىكى نۇرىنى ئابدۇللانىڭ ئۇلۇغ ۋە پېلىپ ۋە
رىنچ چاپاننى ئەگەشۈرۈپ قويغان ئەسىر قەشقەر باشلىغىنىڭ تۇلۇمبۇر مە-
يۇس كۆرۈنەتتى. ناھايەت بەش يىل ئىچىدە سادىر بولغان بۇ ھەق- نا-
ھەقتىن ئىبارەت ئىككى مەزمۇنىنىڭ گوۋاھچىسى بولغان ماڭا ئوخشاش
سەيياھچى ئۈچۈن بۇ ھەقىقەتەن شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاسان ئەمەس ئىدى.
بىز دەسلەپكى زىيارىتىمىزنى مانا مۇشۇ مەھەللىنىڭ مۆتىۋەر سەرلىرى
زىيارەت قىلىشتىن باشلىدۇق. زىيارەتتىن كېيىن تارىخى جايلاردىن بەيتۇل-
لاھنىڭ ھېچىتى، تىمۇرلەك مازارلىرىنى تەكشۈرۈپ، باياناي قەلەمسىنى ئارخىئو-
لوگىيەلىك جەھەتتىن ئۆگىنىپ چىقتۇق.
- باياناي خەتايچە، سەككىز تۈرلۈك قونغان جايى، دېگەن سۆز، -
دەپ تۇشەندۈرۈشكە باشلىدى پەيدا بولۇشى ۋە تارىخىنى سۆزلەپ بەردى بىزگە مۇشۇ يەر-
لىك قىرىق مانجۇر بوزاچاڭگودى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە XVIII ئەسىردە
بولتىلىقنى تۇرۇشنىڭ ھالىم مۇتلەق قىلغىنى ئاستىغا ئالغان گېنىرال ۋالى ھەمەڭ-
رۇي جەن دېگەن كىشى بىر يىللىق قەلئە سالغاق بولۇپ، ئوردىسى تىكى
سەككىز تۈرلۈك تۈرلۈك چۈشۈرۈپتۇ. ئۇ تۈرلەرھا ئۆزىدا چوڭ- چوڭ ئاپلىپ
كېلىپ مۇشۇ جايغا قونۇپتۇ. مەڭ- رۇي جەن ئۇز تۈرلىرى قونغان
بۇ جايني يا خەتايچە ئاتىغا ئىسم قىلىپ باياناي دەپ ياسىپتۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ دەل
شۇ مەنە بولۇشى- بولماسلىغىنى قەتئىي نەزەر ھەقىقەتەن بايانا (سەككىز
يەن (تۈرلۈك) دەي (قونغان يەر) دېگەن خەتايچە سۆز - يوقارقى
مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ قەلئەنىڭ جايلاشقان ئورنى سەككىز مۇ-
رەببەلىك شەكلىدە بولۇپ- سىپىل تاملىرى ھېلىمۇ بىر- پاتا قەت كۆتۈرۈپ
تۇراتتى. بۇ قەلئەنى 1865- يىلى قەشقەرنى يەقۇببەگ ئىشغال ئىبادەتلىق سادىر
ئالغان ئالغان ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ كۆلىغان لەشكەرچە يول تولۇپ قالسىمۇ
تېخى تىزلىنىپ قاتنىغان. ئۇنى كۆرۈپ بىز ئاتالغۇ مەركىزىنىڭ تۈرلۈك
بىلەن قەۋمىنى زىيارەت قىلىشقا ئالدىرىدۇق. بۇ مەقسەتتە، يېشىل تۈرلۈك

تۇرپان يۈزىسىدىكى «كىچىك بالغاسۇن»نىڭ خارابىسىنى تەكشۈرگەچ مولىلا توختى يۈزىگە بېرىشقا قارار قىلىشتۇق.

تۇرپان يۈزى بىلەن مولىلا توختى يۈزىنىڭ ئارىسى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس، ئون-ئون بىر كىلومېتىرچە كېلەتتى. بىراق ئارىسى تولۇق، ئادەمنى ھارغۇزىدىغان، قاراپ سىلىنغان تېتىر ئارا دەمنىڭ يولى يولغا شىغىماشىنا مېڭىشقا ئەپسىز ئىدى. بەزىدە ئۇزۇن زىلزىلە بوبى ھارۋىنىڭ ئوخشىغا قىلوى قىزىسىدە تەكلەن كۆرلىشقا كېلىپ ئېقىلىپ قالاتتۇق. بەزىدە سۇ ئورلاپ تەكلەن يارلارغا تۇسۇلۇپ قالاتتۇق، ئاياغ ماشىنىمىز ئويىلەن پويىلىغا قوزغىمايدىغان قاراپ ئاتقا قالغاچ ھېچ قىلىپ جېنىنىڭ پارىچە كۆزگە سىمىزچىقالماتتى.

ئەمما ئۇ تاپىمىز شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ئىدىكى، تاغ ئەرەپ پاپا قىز بىنام، شەھەر ئەرەپ چېكىسىز ھوزسوللىق ئۇلۇغ تىرىلگەن دالىلىق، غوجا بۇغىلىرى، بىلەن ئۇلۇغ ئەسلىلىك، ئۇر بوغىلىرى، ماپسىلىرى ئىچىمە گويا دېڭىز دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. ئارىلاپ-ئارىلاپ تېتىر ئارا ئۇسكەن سىمى چېقىر ئۈزمە قوچاق يەتمەيدىغان قاپاق تىرەكلىرىگە دوچ كېلەتتۇق. ئۇزۇنلۇق سايىلىرىدىم ئىلىپ ساپ-سېرىق تورغاي بىلەن ئىلىسىنىڭ ئاپپاق تورغاچلىرى ئالىملىرىغا ھېيىپ قويۇپ ئانۇشتە قىلىپ ئولتۇرۇشقان ساغلام ئوجىۋان دېخانلارنى كۆرەتتۇق. بۇ دېخانلار ئارامۇ بەختلىك ئىدى. بەزىسى كەمتىنى تۇشىنىگە سېلىۋېلىپ قويۇق ماپسارنى ئارىلاپ يۈرۈپ، دەرەخلەرگە ئالىمىشلىرىنى تېپىشسا، بەزى-بەزى گۈرۈپپىلارغا بولۇنۇپ، ئۇملىشىكە باشلىغان ئاپالار توپ-توپ بىلەن كۆزلىگە قىقىمى ئىچىمە ئوت ئۇرىشاتتى. ئەگىرىنىڭ ئاقۇاش چوقىلىرىنىڭ جىرغىلىق سايى ئارقىلىق ئۇزۇلگۈسىز ئېقىپ كېلىۋالغان تاغ شامىلى ئوزلارنىڭ باشلىرىدىكى ئالا-بېشىل لىچەكلىرىنى يەلپۈپ ئويناتتى.

يولنىڭ بىر يېرىگە كېلىۋىدۇق، ماشىنىمىز ئارىبىر كۆۋرۈككە كېلىپ ئۇزۇپ قالدى. بىرىنى قاراپ تۇرغان دېخانلار تولىمۇ يۈزلىنىشىمىزنى بىلىپ كېرىمە بىرقانچىسى ياغاچ كۆتۈرۈپ ياردەمگە كېلىشتى. قېرىراق بىرسى بىز بىلەن كۆرۈشۈپ-كۆرۈشمەيلا چاقچاق قىلىپ:

— سەن قىلىپ تېزىپ يۈرۈسىلەر، ئۈنۈپ يومۇ (تىنۇپ بىردەم كېچىكسەڭلار) بولامدۇ. يەنە سوغۇپ يېتىشمىگەن بوغىلىرىمىزنىڭ يېشى ساناپ بېرەمسىلەر؟ — دەپ قېرىشىمەنىڭ بىرسىنى بىلىپلا قويدى. مەن ئۆزلىرىگە ئوزىمىزنىڭ كېلىشىمىزنى ئېيتىپ، سادىر پالۋان قەبرىسىنى زىيارەت قىلماقچى بولۇۋالغانلىقىمىزنى دېيۋىدىم، تۇرغانلار خۇشال بولۇپ كېتىشتى، بىردەملىك ئىچىدە

قېشىمىزغا كېلىپ بىزنى ئوراۋېلىشتى.

— ئانىلا قاتتىق سىلە، يېڭى چىققان كونا مولار مۇنداق نىسلە ئەپەندىملەر؟! — دەپ كۈلدى يەنە ھېلىقى بوۋاي قولىدىكى پاكىچىنى تىڭلىغىنىچە. — كېرەك بولسا مانا مۇنۇ ئالتۇن تۆگىدىكى سايىنى چىرىغانلىقىدە يەمىز. سادىر پالۋان بالا چېغىدا پادا باققانىكەن. مۇنۇ ئىشلارنى ئاڭلىغانلار ئاياق خوجا يارلىقىنى زېمىننى ئىلگىرى بويسۇندۇرغانىكەن مىش. سادىرنىڭ دادىسى خوجىشەمەك ئىشى كىشىنىڭ ياخشىسى بولغانىكەن. ياخشى دېگەن خەقنى ئاڭلىغانمىدىڭلە؟

— ئاڭلىغان. يېڭىچە كىيىۋېلىپ يۈرمەيمىز. شەرقىي تۈركىستاندا 1699 يىلى باشلاپ پەيدا بولغان، — دېدىم مەن ئالدىراپ سۆزلەپ بىرىسەھىپە ئېيتىپ.

— قازانچىغا چىقتىڭلارمۇ؟

— ياق، چىقمىدۇق.

— بابا نەيىنى كۆردىڭلارمۇ؟

— ھە، ئۇنى كۆردۇق. سادىر پالۋان كۆلىغان لەھەمنى ئۆلچەپ خاتىرلىدۇق.

— بولسا مېنى ماشىناڭلارغا سېلىۋېلىڭلار. سادىرنىڭ نەۋرىلىرى دېگەن ئاپىراي. خالساڭلار قازانچىغا ئېلىپ چىقاي.

— ھە، بۇ بوۋاي ھەممىنى بىلىدۇ. ئۇنى ماشىناڭلارغا سېلىۋېلىڭلار، — دېدى دېخانلاردىن ياشراق بىرسى كۈلۈمسىرەپ. بىز ئۇنىڭ سۆزىگە بۇ يەرگە كەلگىچە كۆرگىنىمىز يېتەرلىك ئىكەن. بوۋاينى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتۇق.

ماشىنا ئۆستەڭ سوز بولمىدى. ھەممىمىز ھاياجان بىلەن يانباشلاپ سادىر نەيىنى چېلىپ ناخشا ئوقۇغان چوڭ يېلىق چىرىغىنىڭ بىلەن تەرىپنى تولۇپ تەمكىنلىك قىلغان كەلگەن ئىشلارغا قارايتتۇق. يەنىمۇ چىرىغىنىڭ سېپى ئۆزگەرمىگەن كۆرۈندى. ئەلى تۇغرىسىدىكى كونا خاتىرىلەردە قالغان بېزىلغان بولسا ئىشەنگىلى قاتتىق. خوجا يارنىڭ يەرلىرى ئەلۋەتتە جىق ئۆزگەرگەن. ئۇيەردە سانا قىسمىنى كېيىن بىرىنچى قېتىم ھوسۇل بېرىۋاتقان ئەنىڭ لوڭقىسىدە ياشىرىپ تۇراتتى.

ھەيىن شامال غۇيۇلداپ كېتىۋاتقان ماشىنىنىڭ قانات تاللىرىنى يالاپ قۇلاق-لىرىمىزغا ئېيىتىدۇ شىۋىرلايتتى. چاچلىرىمىزنى يەلپۈپ، ئېيىز كۆيىنەكلىرىمىز-نىڭ ياقىلىرىنى ئويناپ ئۆتۈپ، تاقىلىپ كېلىۋاتقان يۈرەكلىرىمىزنى غىدىقلايتتى. كەچ ئويان. كەچ بويان قاراپ زادى ئويىماتتۇق. جىمىقۇر ئۆي ھىسياتىمىز مانا بىزدە ئالىپ قالغىنىمىزنى بىلمەيتتۇق. ماشىنىنىڭ چۆرىسىدە جوقا رېتى

يۈرگەن بالىلارنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلانمىسىمۇ بىزنىڭ كىيىنىپ مەھەللىگە كىرگىنىمىزنى سەزدۇق.

مۇبارەك مولۇللا توختى يۇرتىنىڭ كورۈنۈشى يېقىملىق ئىدى. كوچىلىرى ئەگرى-بۈگرى، مەھەللىۋى ئۆزىلىشى تۈپ-دولقۇن، ئىمارەتلىرى ئاددى-ساددە بولسىمۇ ئىپەتلىك ۋە ئىللىق كورۈنەتتى. بوستان-باراقسان دەل-دەرەخلىرى بىلەن مېۋە-چېۋىلىرى قويۇق بولۇپ، ئاسمىنى كەلگۈن ئۆزۈشمە-ئۆزۈشتىن شىرىلداپ ئېقىۋاتقان، ئەركەك سۇلىرى، مەرۋايىتتەك سۈزۈكلۈك. كوچىلىرى ئازادە ۋە پاكىز ئىدى. سەپ سېلىپ كېلىۋاتاتتۇق.

— «ئاتىنىڭ بېشىنى بۇ ياققا تارتىڭلار» — دەپ كۈلدى بىزگە ئەگىشىپ كەلگەن ھېلىقى بوۋاي سول قول تەرەپتىكى تار كوچىنى كورسىتىپ.

— ھېلىقى نېمە، ماشىنىمىز ماڭالامدۇ؟ — دەپ سورىدىم مەن.

— ماڭىدۇ، ئەنە شۇ كورۈنۈپ تۇرغان ھويلا شۇ لازىمنىڭ. ئىزلىمەي تۈپتۈز-توغرى شۇ يەرگە ئاپىرىڭلار.

ماشىنىمىز تار كوچىغا بۇرۇلۇپ چوڭقۇرچە ئەرەپ-تەرەپتىن ئاددەم لەر قاراپ قالدى. قوللىرىنى ئېلىشىپ تەمەددىكەن چاپسان دەسمەسلە. ئېغىز ھېلىلا ئىشتىن بېشىدا بولغان گەپ-سۆزلەر شۇنىڭ ئارىسىدە ھەممىگە ئاڭلىنىپ بولدى. «ئاخشىمى كەلگەن، ساددىر پالۋاننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كەپتۇ...» دەپ بىر-بىرىگە خەۋەر قىلىشقانىدەك كۆرۈنەتتى.

ھويلىغا كىرىشىمىز ساددىر پالۋاننىڭ جەمەتلىرىدىن جەم بولۇپ تۇرغان ئىكەن. بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەيدىغان ئەخمەت ئاپتىمات ئەتلىيە بىلەن ئالماخان ئارىسىدىكى ئىككى نەۋرىنىڭ پۇشتىمىنى تاپقان چېغى ئەۋرە بولۇپ ئولتۇرۇپ كەتتى. نەۋرىلەر ساددىر پالۋاننىڭ 1940-يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە بېشى كاسسپۇرنىڭ سورىقىغا قىيناپ ئوخشاتتى. جوغلاق قاراقتۇل ئۆزلىرىنى ئەگىلىك بولۇپ غوللىرى كەلگەن مۇسكۇللىرى چىلىق ئېتىلىك ۋە ساغلام ئىدى. چاچ ساقاللىرىنى پاكىز ئالدۇرۇپ بىرىسى سوقۇلمىلا قىسقا تۇرۇپتىكى كۆيىمەك قەنتقە رەتسىز دوپپا، ئىككىنچىسى تۇرۇپ يان چوقىلىق، زامانىۋى ئاخىرقى مودىدا، بېلىنى بېشىغا قىرلىق قارا كورپە تۈزماق كىيىۋاپتۇ.

قەھرىمان ھەققىدە نىڭ بىر-نەۋرىلىرى بىلەن بىرمۇ-بىر قول ئېلىشىپ كورۈشۈپ چىقتۇق. بىزگە يولدىن قوشۇلۇۋالغان بوۋاي ھەممىنى تونۇشتۇرۇپ تۇردى. بوۋاي بىلەن ئۆزىمىزنىڭ ئارىچە كىشى بولسا ئىدى. شۇ يېزىنىڭ تىنچ ۋە ئىللىق ئاقساقاللىرىدىن بىرى ئىكەن.

بۇ ئۈچ جۈۋۈششىمىز كۆڭۈللۈك ئۆتكەندىن كېيىن جايىغا ئولتۇرۇشتۇق. سادىر پالۋان نەۋرىلىرىنىڭ ئىقتىسادى ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا سورىشىپ بىلگىنىمىزدىن كېيىن، كۆرۈشكىنىمىزگە كەلگەندە ئاقساقاللاردىن يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئېلىپ كېلىپ - كېلىپ بىر ماشىناغا بولۇپ زەرەتكارلىققا قاراپ مېڭىپ كەتتۇق.

زەرەتكالىق يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ ئۆستەڭنىڭ بويىدا ئىكەن. ۋاقىتمۇ بىرىگە بېرىپ قالغان ئىدى. ئەتىگەنكى ئاۋادىسىنىڭ ئاددىيلىقى، ھاۋا رەشامالى، پاشىلىسى، چېكەتكە - ئارىيا ئارقىلىرىنىڭ خىلمۇ-خىل چىرىلداشلىرى تۈگىمىگەن ئىدى. ئۆستەڭ پاقىلىرى سۇ بويىدا ئۆسكەن قاتار قېرى سۆگەتلەرنىڭ سايىسى بىلەن مېڭىپ، توغرا سائەت ئۈچ يېرىمدا مەرھۇمنىڭ ئۇ ئارامگاھىغا كېلىپ چۈشتۇق.

سادىر پالۋاننىڭ قەبرىسى ئۇزۇن توغرىسىغا رىۋايەتلەردىكىدەك ساددە بولسا شۇنداق ئاددىي ئىكەن. قەبرىنى ياۋا ئۆسۈملۈكلەر قاپلاپ كەتكەن، ئالاقىچىلىك، زەرەتكالىقنىڭ ئىچىدە ئۆگۈلۈپ يېتىپتۇ. ئۇ بۇرغىنىڭ ئۈستىدە بىر دانە كۆرجاشقانلىرى ئۆگىمەپ، ئۈستىنى چۈشۈرلۈپ تاشلاپتۇ. غېرىپ جۇدايى بۇ ئاتىنى ئەۋلاد قەبرىنى كۆرۈپ بىزدە ھېسسىي ئۇتمۇشكە ئىززەت - ئەۋرەتلىرىمىزنى بايان قىلىشتۇق، ئەخلاقىمىزنىڭ مىللىي ئازاتلىقى ئۈچۈن 15 يىلدىن ئارتۇق ئۆمرىنىڭ ئاخىرىسىغىچە كۆرەشتى، تارىخىمىزدا ئۆچمەس داڭق قالدۇرغان بىر قەھرىماننىڭ شۇنى ئۈچۈن ھەتتا تۇرۇپ تالاش-تارتىشقا ئاياپتۇ دەپ غەزەپلىنىپ كېلىشتۇق.

بۇ ۋاقىت ئارقىدىن ئوقۇپ دۇئا قىلىشقاندىن كېيىن قەبرىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ سادىر پالۋان خوشسوز سۆزلەش تەجرىبە قىلىشتى. مېنىڭ ئۆزۈمگە سوئال شۇ ئىدى. دەرھال خاتىرە دەپتىرىمنى ئېلىپ ئارىسىغا كىرىۋالدىم.

— سادىر توغۇلۇپ ئۈچ كۈنلۈك چاغدا زەنجىرلەنگەن ئىكەن، — دەيدى بايىقى بوۋاي يېقىملىق بىر تەبەسسۇم بىلەن ماڭا قاراپ، — زەنجىرلىمەي توغۇلغان بوۋاقنى ئاتا-ئانىسى نېمىشقا زەنجىرلىگەن؟ مەرھۇم مانا شۇ زەنجىرلەنگەن بويى تولۇقچە زەنجىرلەنمىگەنمىش.

— ئىشتايىن كۆچلۈك بولىدىكەن. خانىڭ قۇتانلىرىغا كىرگەندە سىپىلنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، يەردىكى ھەرقانداق زەلزىلىنى ئاغامچا بىلەن تارتىۋالىدىكەن...

— ماتىرىياللارنىڭ دېيىشىچە شۇنداق بىر يىگىتكەن، ئېلىپ-چېلىپ قويۇپ ئۇلىنى يېتىملىرىنى بېسىپ ئالغاندا ئاتىسىنىڭ ئىلىنى ئۈچۈن ھەممىسىنىڭ قەبرىسىنى ماڭدا دەرىزە ئورۇنلاتتۇرىۋېتىدىكەن...

كېيىنكى سۆزىنى ئاڭلاش بىلەن مېنىڭ يادىمغا خىتاي زومىگەرلىرىنىڭ
بەدەۋلەت قوزغىتىشىنىڭ جەسىتىگە قىلغان خورلۇق موشۇلارنىڭ توختىشى
يەنە بىر قەبىھ قىلمىشلىرى چۈشتى. مەلۇمكى، مانجۇ خىتاي باسقۇنچىلىرى
شەرقى تۈركىستاننى ئىككىنچى قېتىم بېسىۋالغاندا ياقۇپبەگنىڭ قەبرىسىنى ئاچقۇزۇپ
ئۇنىڭ جەسىتىنى جازالىماقچى بولغان ئىدى. ئەمما جەسەد
جازالاشقا كەلگەندە ئىلگىرى قالدۇق ئۆستىخانلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى
كۆككە سورۇغان ئىدى.

«تېخى تۆنۈگۈن قىيا پېتى يوقالغان زالىم زامانىسىدىن سادىر
پالۋاننىڭ قەبرىسىنى ياساپ قويۇشنى ئويچىلىدىغان ئادەم بارمۇ؟» —
دەپ ئايلاپ كەتتىم. تۇرغاندىن ئوزەمنىڭ ئۆزگىچىلىكىمنى ئولتۇرۇپ
يۈزلىنىپ، خاتىرە دەپتىرىمنىڭ ئايىغىغا تۆۋەندىكى قۇرلارنى ياززىم.
— ئەي سادىر پالۋان بوۋا! سېنىڭ روھىڭ خاتىرجەم بولسۇنكى، چاپا-
كەش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېنى ھېچقاچان ئېسىدىن چىقىرىپ قويمايدۇ. بىز
ۋاقىتلار كېلىدۇ، ئۇچاغدا سېنىڭ بوموزىغا بىر قەبرە خەلقىمىز لايىق ياخشى
كۆرىدىغان، ئالتۇنلۇق مازارىڭغا، ئايال نەقىشلىرى ۋە بار!
زىيارەت ئاخىرىدا قەبرىنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈردۇق.

سادىر پالۋان ئۆلگەن بولسىمۇ، بىزدىن ئاۋۋال ياشىغان ئىلىم ئەھلى
پالۋانلىقى، ھازا بىسى ئىلىشتۇرۇپ كورگەن ئىدۇق. بولۇپمۇ ئىلىنىڭ شۇ
كۈنلەرچە ساقلىنىپ كەلگەن قەبرىستىن شەرقىدە 1880 ، جەنۇبىدىن شىمالغا
2460 مېتىر بولۇپ [1]، توپ-توپ تېرەكلىرى بىلەن ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خاتا بەتنىڭ 1985 - 1942 يىللىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن
ئىلى مەخسۇس ئالتۇن كان ئىسارىسى ئالتۇن كولاپ، قالغان قىزىل زىلى
ئاستىنى ئۈستىگە كەلتۈرۈۋەتكەن. يەرلىك قىرغىز ۋە ئەيتىشىچە
شۇلار ئالتۇنچىلىرى بۇرۇنقى ھەر بىر قېتىمدا قازغان قەبرىلەرنىڭ ئالتۇن
بۇيۇملىرىنى ئالغان. دېمەك، بۇرۇنقى ھەرقانداق قەبرىلەر ھەم قازانچى
بىر مەزگىل بولغان.

سادىر پالۋان قەبرىسى زىيارىتىمىز پايانىغا يېقىنلاشقاندا ئاق
توپە كەنتىدىكى توپ ئالتۇن مازارلىرىنى كۆرۈپ قويۇپ قايتماقچى بولدۇق.
بۇ بىلەن تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى، ھەل قىلغۇچ ئاتا-ئانىسىنىڭ
سۆزلىرىنى ھۆرمەتلەپ يەنە ئۇلار بىلەن يادنامە ئۇلارنىڭ بىر قىسىم تىلىنى ئاسار
ئەتىقىلىرىنى ساقلاپ كەلگەن. كېيىنكى ئايلاردا ئالتە بىر قانچە پالتا

[1] «شىنجاڭ ئاسارە ئەتىقىلىرىنىڭ مۇھىم تىزىملىكى»، ... 1666-يىلى، 1-بەت.

بىلەن بىر تاش يەنچۇگۈچ ۋە بىر نەچچە تاش سالغا ئوقلىرىدىن ئىبارەت
بۇ قوراللارنى XVII ئەسىردە ئىبراھىم شەيخ ئىسىملىك كىشى موشۇ ئاقتۇر-
پىشتىكى بىر كۆلنا قەۋرى ئىچىدىن تاپقانىكەن. ئۇ قەۋرىستىكى جەسەد
چىرىمىگەن ئىكەن. مۇسۇلمانلار ئادەمنىڭ چىرىمىگەن جەسەدىنى شەھىد
ھېساپلىنىدۇ. ئۇنداق شەھىدلەرگە ئەۋلىيالىق سېغىنىدۇ. بۇ قائىدىنى
ياخشى بىلگەن ئىبراھىم شەيخ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇ قەۋرىگە ئىمام
چىقىپ مازار قىلغۇلغان. ئۇ ئىككىنى چىققان ھەيكەلتاش قوراللىرىنى جە-
سەدنىڭ خاسىيەتلىك ئەسۋاپلىرى دەپ ئۇنىڭدىن ئۆزىچە نەپ ئېلىپ
كەلگەن. مەسىلەن، سالغا ئوقلىرىنى مونچاقلاپ قورۇپ ئۇ سۇنى
تۇغماس ئاياللارغا ئىچكۈزگەن بولسا، يەنچۇگۈچ بىلەن بېلى ئاغرىق
كىشىلەرنىڭ بېلىنى بېسىپ داۋالاپ كەلگەن.

بىز بۇ ئېيتقانلىرى جامائەت تاش قوراللىرىنى مازار مۈلكىنى دۆلەت
مۈلكىگە ئۆتكۈزۈپ ئالغىنىمىزدىن كېيىن شۇ ئەتراپتىن ئۇنى ئىشلەتكەن
قەدىمى ئادەملەرنىڭ ماكانلىرىنى ئىزدىگەن ئىدۇق. ئۇنداق بىر ماكان
مازاردىن ئانچە ئۇزۇن بولمىغان تاغ قاپتىلىدىن تېپىلدى. ئۇ ئانچە
چوڭ بولمىغان بىر غار ئىدى. بۇ غارغا ۋە تاش قوراللارغا قاراپ تو-
رۇپ شۇنى پەملىدۇقكى، ئىلى ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيە ۋە ئەرەپتىن
ئۇلۇغ ئەپلىك ھېساپلانغان بۇ ماكاندا بۇنىڭدىن نەچچە يۈز مىڭ
يىللار بۇرۇن بىزنىڭ بىر گورۇھ ياش نۇغۇچ جامائە ئەجداتلىرىمىز بو-
پەردە ياشىغان. بىراق ئۇ ئادەملەر ئالتۇن ۋە بولۇپمۇ جەھەتتىن قايسى
تىپتىكى ئادەملەرگە كىرىدۇ؟ بۇ سوئالغا جاۋاپ بەرگىنىمىزدە بىرەر سۆڭەك
يانكى سىزما سۈرەتلەرگە ئېھتىياجىمىز تېپىلمىدى.

ئاقتوبىنە قەدىمى ئىنسان ئەجداتلىرىنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقىنى ۋە
ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەتلىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىز ئەكسىيەم ماڭغۇل
كۆرە تاغلىرىدىكى قەدىمى سىزما رەسىملەر بىلەن تاش ھەيكەللىرى
ئەكس ئەتتۈرۈپ چىقىشىمىزدىن كېيىن يەنە ئۇچۇقراق يەر قىلىندۇق. ھال-
بۇكى ئەتكەسىنىڭ كۆكسۇ، ماڭغۇل كۆرە دىنىڭ ئاقتاي، زىرگەندىن جايلىرىدا
تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى سىزما
خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇلار ئەگرى تاغلىرى بويىچە تىكى تاش ھەيكەللەر
ھون ئەسىلىلىك تۈركىي خەلقلىرىنىڭ قىيا پىشانىسى ئەتمۇ تورۇپ بىر-
دىغان ھەقىقى تاجىمەن خاتىرىلەر بولۇپ چىقتى.

بۇ تاش خاتىرىلەر جايلاشقان يەرلەر ئىچىدە ئاقتاش ئايرىم...

تۇلۇغ بىر كۆكۈزلۈلە لېكىن سۈرلۈلە ساي ئىدى. ئۇنىڭ ئاغزى مۇگۇل كۆزە ناھىيىسىگە قەدەر «سىم تاش» دېگەن يەردىن باشلىنىپ، ئاغزىچە توپكە قاراپ يۈز كىلومېتىرچە سوزۇلاتتى. بۇ ساي ئىچىدە قورغاس ناملىق شەھەر سوقاتتى. بىز ھېكايە قىلىۋاتقان زامانلاردا قورغان ھازىرقى ئىچكى شەھەر قورغاس سېپىلى مۇشۇ سايلىق ئاغزى ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە ئاغ. قا- دەم ئىزلىرى يوقۇلۇپ بولمايدىغان قال تىرەكلەر قىسمەن قازغانلىق تۇرمان. بۇ قورغان ئىچىدە يادۇت تېزلىكىدە باققان ئىرىمشىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا بۇ قەدىرلىك ماكان تۇرفان قاراق قالماقلار تۇزلىرىنىڭ تۇغرا تۇگىلىرىنى تاقىي تىرىنسا قايغىچە مۇشۇ سايغا كىرگۈزۈپ يەتتى. باشقا يول بولمى- مىغاچقا تۇرتۇگىلەر شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى يەنە سا قىپىپ چىقىپ يەنە يا دىسغا قونۇشلاتتى. بۇ ھەققىدە ئەلتىمىس بىر مۇنچە رىۋايەتلەر بار.

تارىخچى مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرە» بۇ- تىلسىم ساي جۇڭغار دەۋرىدە تەسىرلىك ياكى نەزەربەنىلەر قاماپ ساقلايدىغان مۇھىم بىر لاگېر ھەم بولغان. مەسىلەن، شائىر ئەرشىداللا- دىنى غوجا دانىيال بىلەن سەئىدىيە شاھزادىسى ئىسمايىلخانلار مۇشۇ يەردە نەزەربەند بولۇپ، ئىسمايىلخان شۇ يەردە ئۆلگەن. بۇ تا- رىخنى بىزگە سۆزلەپ بەرگەن «مۇنتەخەب ئەتتەۋارىخ» تۇرپانلىق چاغاتايخان زامانىدىن بويان سۈرگۈن لاگېرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭغا ئەڭ ئاۋۋال ئاقئايار (ئاق بەگ) ئىسمىلىك ۋەزىرنىڭ سۈرگۈن قىلىنىشى بىلەن ئۇ يەرنىڭ «ئاقئايار» دەپ ئاتالغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ[2]. بىز بۇ ساي ئىچىدە ئىككى كۈن بولۇپ بىرنەچچە تاش ھەيكەل ۋە گۈمبەز سۈ- رەتلىرىنى تېزگە ئالغان ئىدۇق.

بىز تەكشۈرگەن ھەيكەللەر ئىچىدە ماڭغۇل كۆزەلىك كىچىك خۇن- خەي ئۆزلۈك ئىككىلىكى ھەيكەلنىڭ ھەركىزى ئوروۋنى تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە تۇرغان تۆت قۇلاقلىق چىچى بولۇپ، يۈزى كۈن چىققىچە قاراپ تۇراتتى. بولۇن ئۇزۇن ھەيكەلنى ئىشلىگەن رەسسام ھەيكەلنى، ئولتۇرغان شەكىلدە ئىشلىگەن بولۇپ، كۈن چىققىچە قاراپ تۇرغان ئۇنىڭ تۈۋى (شامان) دىنىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ ھەيكەل چوڭ تاش سىياقىدا ئويۇلغان ئىدى. شۇنىڭغا ئىشلەنگەن بىرقانچە كونا ئويغۇر خېتى بىلەن ئۇنىڭ تارىخى يېزىلغان ئىدى.

[1] م. قەشقەرى. «تەزكىرەئى ئەزىزان». قوليازما. 117-بەت.
[2] خاتىرە دەپتەر، I، 15-بەت.

ئەمما زامانىمىزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مىنۇ پايەرنىڭگە چۈشۈپ خەتلەر بىر ئاز
بۇزۇلغان ئىدى. بىز بىر مىنۇتچە كۆلەپ سۆزلىنى چىقىرىپ خەتنىڭ ساق
قالغان جايلىرىنى ئېيىپ قەغەزگە بېسىپ چىقىرىۋالغان ئىدۇق ۋە شۇ مە-
لۇماتلار بىلەن مەخمۇد قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىكى سۆزلەر بويىچە ئوقۇغا-
ياھا بېرىپ، ئۇ مەتكەلنى بۇنىڭدىن 500 يىللار بۇرۇن ياشىغان ئالىپ
توڭگا خاننىڭ قىزى قازىنىڭ خاتىرىسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىشقان
ئىدۇق.

14. ئاۋغۇستا بىز مانا قورغاس ناھىيىسىدىكى داخلىق ئالمىلىق
(بەزى ھۆججەتلەردە «ئالمابالىق» دەپ ھەم يېزىلىدۇ) شەھەرنىڭ ئىز-
لىرىنى ئۆگىنىپ زىيارەت قىلدۇق. بۇ شەھەرنىڭ ھازىرچە ساقلىنىپ قالغان كونى
تەخمىنەن ئۇزۇن بىر توپ ئىككى يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، دۆڭلىنىپ قالغان
سېپىل قورلىرى چىملىققا ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھال بۇ شەھەر جايلاشقان
يەرنىڭ قەدىمى ياپلاق بولۇشى بىلەن بىللە ئۇنىڭ ۋەيران بولغىنىغا ئۇزۇن يىللار
ئۆتكەنلىكىنى بىزگە ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ شەھەرنىڭ تارىخىنى ئىز-
ئىچىمىز ئۆرتىنىپ كۆپ يىللار بويى ئۇنى تەكشۈرۈپ كەلگەن ئىلىك ئا-
رخىپى ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، «ئالمالىق» دەپ ھەم ئاتالغان تۇنكەن.
ئابدۇللا ئەپەندى بۇ سۆزنى دەللىلىنى ئۈچۈن كونا ئۇيغۇرچە بىلەن
ئاشقا ئويۇلغان مۇنۇ بىر شېئىرنى ئۆز تەرجىمىسى بويىچە بىزگە تونۇشتۇردى.

قوچ ئالما تۇتىمىز،
ئېسىت بىزنىڭ يېرىمىز،
بالىلىرىمىز بىلە كەتتىلەر.
ئالمىسى بار يۇرتكەتتەلەر،
زوقۇمىز كۆپ ئىسلىگە.
كۈلچە كەتنىڭ يېشىلە(؟)

— بۇ شېئىر ئالمىلىق چىڭگىز ھۇجۇمى ۋەيران بولغاندىن كېيىن قايسىدۇر
بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئاشۇ چاغلاردىن قالغان بولسا كېرەك، —
دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ئابدۇللا ئەپەندىم. — ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەر ئاھا-
لىسى چىڭگىز ئەسكەرلىرىگە قارشى چىقىپ قەھرىمانلارچە چېلىشقان ئىدى. ئۇنىڭ
دەسلەپكى شاھى ئارنۇخان ئىسلامىيەتكە ئىدى، بۇ خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد
قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە سۈرىيە يېزىقى دۆلەت يېزىقى بولۇپ كەلگەن.
ئۇ يېزىقتىن قەدىمى ئۇيغۇر يېزىقى كېلىپ چىققان.

ئابدۇللا ئەپەندى بۇ جايلاردا ئەمەل قىلىپ سۈرىيە يېزىقى ئويۇلغان

بىرتاشقا ئويۇپ خاتىرىسىنى يېزىپ ئەبەدىي قىلدى. ئوتتۇرىسىغا كۆك بۆرە شەكلى ئويۇلۇپ، سول يېنىغا [illegible]، ئوڭ يېنىغا [illegible] ھەرپلىرى بىلەن-كىتابە ئويۇلۇپ قالغان. ھەقىقەتەن بۇ سوھبەت بىلەن بىزنىڭ ئۇچقۇرىغا دېگەنلىرىنى قىستا تىلاپ بېرىدىغان مۇھىم بىر خاتىرە ئىدى.

بىز مۇ بۇ خارابىنى ئاختۇرۇپ ئىزدەپ بىر مۇنچە ئاسار-ئەتىقىلەرنى تاپتۇق. جۈملىدىن ئوتتۇرىسىغا چوڭ-چوڭ ئىمارە پەچە ھەرپلەر بىلەن «ئالمۇتۇ» دېگەن سۆز لەۋھىگە ئويۇلۇپ، تىلىغا XIII - XIV ئەسىرگە ئائىت رەقەملەر يېزىلغان كۆمۈش پۇللارنى ئېلىپ كەتتۇق. بۇ خاتىرە ئۇ ئابىدىلەر ئەمەلىيەتتە بىزگە دەپ بەرگەن سۆزلىرىنى پەقەت بىرقېتىم قىستاپ بەردى.

ئابىدىلەر ئەيەنى ئوتتۇرا بويى ئاق سېرىق، لولۇ مۇمىن بىر كىشى ئىدى. ئۇ ئۇمۇمى ئۇيغۇر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئالمالىقنىڭ تارىخىنى ئوبدان ياخشى بىلىدىكەن، ئۇ بىلگەنلىرىنى قۇرۇق سۆز بىلەن ئەمەس، ھەممىسىنى دېگىدەك ئۆزى كۆرۈپ تاپقان مەھەللى ئاسار-ئەتىقىلەر بىلەن ئىسپاتلايتتى. بىز ئابا-رىسىزدا ئۇنىڭ شەخسى موزېيىنى ئۇنىڭغا يىققان قىممەتلىك ھۆججەتلىرىنى ئېلىپ كەتتۇق. ئۇ 1954-يىلى 72 يېشىدا ۋاپات بولدى. ھازىرغىچە قولىدا ئۇنىڭ، ئىلى تارىخى تارىخى، قىممەتلىك قوليازمىسى ساقلىنىدۇ.

قوراس ئاھىستا بىزنى ئورنىدا جەلىپ قىلغان تارىخى جايلار ئىچىدە يەنە بىرى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مەقبەرىسى بولدى. بۇ مەقبەرە ئۇيغۇر مىللى ئارخىتېكتۇرىسىنىڭ ئەڭ گۈزەل بىنالىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1340-يىللىرى نامەلۇم ئۇستا تەرىپىدىن ياسالغان ئىدى. بىنا كارىزلىق شەكلى بىر شە-كىللىك ئويۇلغان ئون ئىككى خىل نەقىشلىرى، نەقىشلەر سىرلىپ قىلىنغان رەڭگارەڭ سىرلىق بويالغان مەشھۇر سەمەرقەند ئىسلامىيە ئىچىدىكى تۆمۈرلەڭ مەقبەرىسى ئەسلىتىدۇ. لېكىن بۇ بىنا سەمەرقەند ئىسلامىيىسى ئەللىك ئالتمىش يىل بۇرۇن سېلىنىپ بىلەن ئۇنىڭكىدىن مۇكەممەل ئىدى. ئەپ-سۇسكى، بۇ قىممەتلىك خاتىرە ياخشى ساقلانمىغان. ئابىدىلەر ئەيەنىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ XXI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاغاتاي خىلقەم قىسمىدا تەرىپىدىن بىرقېتىم ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ چىڭ گار [illegible] (XVIII - ئەسىردە) يەنە بۇزۇلغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ پېشايۋان تېلى ئالتۇن قايى چوقلار تالاقچىلار تەرىپىدىن قومۇرۇلغانلىقى بۇزۇلغان جايلىرى شۇ بىر-پىچە تۇرۇپتۇ. قاشلىرىنىڭ سىرلىرى قىرىلىپ، بىرلۇ كىلىرى ئويۇلۇپ، شىپى ئىلىپ كېتىپتۇ. شۇ ئۇلاق بولسىمۇ بىنانىڭ شۇ قاپقىنى ئەپسۇس مەنتىلىك ئۇرۇق-لىرى. قايىل بولغان ئەسسام چالقەمى خۇلق؛

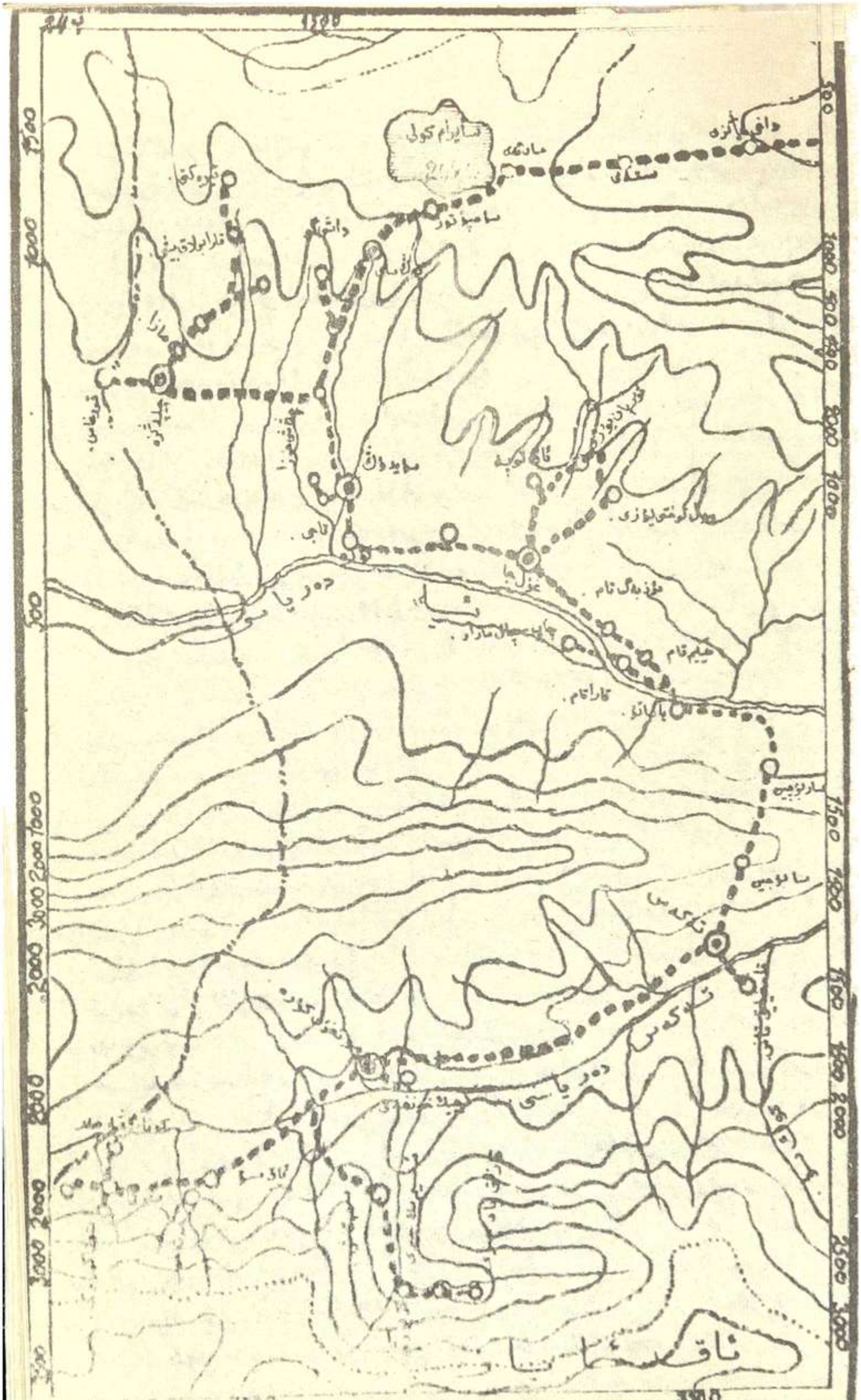

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ خەرىتىسى

- ئەگەر بۇ ئاجايىپ بىنانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قولىدىن كەلسە ئەسرى
نىش بولاتتى، ئۇلۇغ ئىسلاھاتچى خىتايلار بۇنداق موكەممەل ۋە زوقۇرىق سەنئەت
نەمۇنىلىرى بىلەن ئىشلەنگەن بىنالارنىڭ كاملىغىغا ئىقرار قىلغان ئىدى.

قورغاس سەپىرىمىزدىن كېيىن ئالى بويىچە پىلانغا ئېلىنغان ھەممە
جايلارنى قالدۇرماي تەكشۈرۈپ چىقتۇق. بولاردىن 150 كە يېقىن ھەر
مىللەت موتىۋەرلىرى بىلەن سۆھبەتلەردە بولۇپ، 200 خىلدىن ئوشۇغراق
تارىخى موجەت ۋە ئاسار-ئەتىقە تېپىپ ئاللىرىنى لوبىلەدۇق. بۇ تەكشۈ-
رۈشنىڭ خۇلاسىسى ئوبزورنا، «ئالى گېزىتى»، «مىنىڭ بىر ئالى تەكشۈرۈشىمنىڭ قاتا-
لەم ئىلان قىلىندى. شۇنداق قىلىپ ئومىتىمىز ئەمەلگە [illegible] باشلاپ
پۈتۈن تەكشۈرۈش بىلەن 20-ئاۋغۇست غۇلجىدىن يەنە ئۈرۈمچىگە يېتىپ
كېلىپ، قەشقەرگە ئالتە شەھەرنىڭ سەپىرىگە ئاتلاندى.

خان زوھرا بىغىبەنلىكى، سەيلىمە.

1953 - ژىل، 25 - ئاۋغۇست.

بولتۇن قىبلە ئامىمىزنىڭ شەرقىلىكى ئالى ئولوتوق ۋە ئېسىمىزنىڭ جەنۇبىگە
قارىتىلغان ئىدى. ئەتىگەن سائەت سەككىز بىرىمدە ئۈرۈمچىنىڭ ئالىق
گۈزەل مەھەللىسى، ماھمۇد ھېكىمبەگ كوچىسىنىكى، «يالغاندىكى» مەدرىسە
باشقارمىسىنىڭ ھوپلىسىدىن چىققان ماشىنا ھەمىشە - يەشىل دېگىنچە مەشھۇر
قەمبەرخانىنىڭ ئۆزۈلگۈدەك داۋانچىغا يېتىپ كەلدى. داۋانچىنىڭ ئاغزى
ھەقىقەتەنمۇ ئاتلىق ئىدى. ئۆزى كىچىك، يوسۇن زوقاتاق ئاغزىلاردىن
بىرنەچچىنى ماشىنىمىزغا سېلىۋېلىپ، ئاتوشتىن كېيىن بويىدىكى
ئۆرۈپ كەلتۇق. ماناھشا قىزىپ ئېقىۋاتقان سۇلارنى ياقىلاپ تاغ ئا-
رىسى ئاش يولىدا قەشقەرگە قاراپ كېتىۋاتىمىز. قەشقەرگە قاراپ مېڭىش-
ئوتتۇرىمىزغا كۆز ئالدىدا. ھەرقانداق [illegible] ئالتە قارىغان ئۈرۈمچىلە
جايلارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرى كېلەتتى. جۇملىدىن سالتۇن بىرلەر
چامىسى شۇنداق مۇبارەك جايلاردىن بىرى توقسۇن ئاھېستىگە كىرىپ
كەلدۇق. بۇ جاي قەدىمى تۇرپان ئۇيغۇرلار رەھبىرىكە كوچۇشتىن بۇرۇن
توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ تېتىپ [illegible] بولغان بىرى بولۇپ، موشۇ
ئالا ھەممىلىكى پارسىشا ئوتنىڭ ئىسمى توققۇز ئوغۇز سالىرىنىڭ بىر قىسىم
«توققۇز - ئۇن، ئاندىن «تۇغ سۇن» بولۇپ كەلگەن ئىدى [1]. ھازىر بۇ
شەھەردە توقسۇننىڭ ئاتاقلىق ئۇيغۇر ۋە لوگكان ئاھالىسى ياشايدۇ.
توقسۇندىن چىقىپ ھالقىپ، ئايغىر بۇلاق، تاغلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ

[1] م. قەشقەرى – «دىۋان»، 1-توم، تاشكەنت 1960، 410-بەت.

كېتسىز. سىز سىزگىيا سىز ئاجايىپ بىر دۇنيانىڭ ئىچىدىن قەدەم تۇرۇپ چىققان ئالا-بېشىل خاۋا ئاشلىق بوتاغ ئىچىدە كېتىۋېتىپ ئىختىيارسىز مۇنۇ خەلق ناخشىسىنى ئېسىڭىزگە ئالىسىز:

ئاغمۇ ئاغامردىن ئېگىز،
ئاغى بولاقنىڭ ئاغلىرى.
تۆپىسىگە قالار ياغسا،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

بۇ قوشاقتىكى خەلق تىلى «ئاغى بولاق» سۆزىنى بىزنىڭ ئۇگۇنلىكى يېزى لەردىيا ئېچىلىمىز «ئاغىر بولاق» دەپ ئۇزۇگە رەتىپ يېزىپ كەلمەكتە. ئولار-نىڭ مۇناپىق قىلىشىدا نېمىگە ئاساس تاپالىغىنىنى قەتئىي نەزەر ئۇنىڭ ئىسمى «ئايغىر بولاق» بولۇپ، ئۇ قەشقەر شېۋىسى بويىچە «ئاغى بولاق» بولۇپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ «ئايغىر بولاق» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىنىڭ ھەققىدە شۇ يەردىكى خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار. ئۇ رىۋايەتتە يازلىق قالغانلار بىر بالا ئۆزى مۇشۇ تاغنىڭ ئىچىگە كىرگەندە ھالسىراپ، تۈگ كۆزى كۆكلەنتىپ يەردە ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ مىنىپ كەلگەن ئېتى تايچىقىنى ئۆزى بېقىپ ئۆستۈرگەن ئايغىر ئىكەن. ئۇ ئىگىسىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن يىشىلاماتەم تۇتۇپ ھېچ نەرسە يېمەي ئاخىرى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئاتنىڭ بومۇڭلۇقىغا چىدىمىغان تاغ زىلۋاپ، كۆز يېشىنى بىر بولاق قىلىپ ئاقىتىپتۇ. شۇ بولاق بارا-بارا «ئايغىر بولاق» دەپ ئاتىلىپ، كۆز يېشى تۆككەن تاغ «زىلۋاگۈل تاغ» دەپ نام ئاپتۇ...

«ئايغىر بولاق»نى چىقىپ، ئۇزۇنغا ماڭغىنىمىزدىن كېيىن مۇشۇ تاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئېغىزغا چاپلاشقان كۆز مۆڭشى ئۆيتەڭگە كېلىپ دەم ئالىسىز. تاغنىڭ يەسلەپ كېلىپ ئۇششاق تال راۋۇنغا، كېيىن قارىسىڭىز ھەر رەڭگە كىرىپ ئۇ يەردە تونەيسىز. بۇ تاغدا ئۇنداق بىر چىرايلىق مەنزىرە باركى، ئۇنىڭ قو-لىڭىزدا ئىزىر ئاقىتىپ قاربىسى تورۇنگەن چولپان يۇلتۇز تاغلىرى كىلىشكەن چو-قانىڭ قېشىغا قويۇلغان ھوسىمنىڭ سۆزمىن بېشىل بولۇپ كۆرۈنسە، سول قولىڭىزدىكى غوز رزول ياسسا تاغلىرى رەڭدا يەتتىكى تورىيان ياقۇپ ئاق-لىرىنىڭ قانىتىدىن بىر ئەلەڭگۈشتەك ئىچىدە تادەم كۆزنىڭىزنى نۇر-رەڭ بو-لۇپ كۆرۈنىدۇ. ئەگەر سىز بۇ مەنزىرىلەرگە تېپىل ئاپلىرىدا. ئاماز-دىڭلە ردە دېچ لەسلىز ئىخىتو كۆزلىلىپ قېتىسىز. بۇ مەنزىرىدە غوز رزول تېغىنىڭ كەيىندىن ئاجايىپ قات-قات ھەمسانە ھەر سەنلەر كۆرۈپ تۇرۇپ غوز رزول چوققىلىرى بەئەينى بوقىزىل سېرىق يېشىل دە دەرىخلىرى ئىچىدە تۇرۇپ

يا يلىشىق بوز ئارغىماقلارغا ئوخشاپ كېتەتتى .

مەن بىرىنچى قېتىم بۇ ھەيۋەتلىك تىزمىلارنى 1952-يىلى 9-ئىيۇلدا كۆرگەن ئىدىم . زىلزىلىدىن كېيىنكى ئولتارغان ماشىنا خەتلىرىگە قاراپ كېتىۋاتاتتى . كۆزنەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىككى سائەتچە داۋاملاشقان بىر كېيىن ئەل يانتۇلىرىغا تۇتۇلۇپ قاراپ ھەرگىز يېتىشتۈرۈشكە ئاچ سائەت بەلگىلەپ قويۇلغان ئىدى .

— ئەپسۇسلىنارلىق ، بۇ ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن تاغلار بولسىغۇ ، سول يانلىرىغا قارىسىلا ئەيىبلىنىدۇ ، ئەجەبا جايىمۇ ، قارايسىلا رەڭ كۆرۈنۈۋاتامدۇ ؟ — مېنىڭ قېشىمدا كونا بىر خوتەنلىك جىمىكى ئىنچىكىلىك بىلەن . ئاۋازى ھاياجان چىكەمەن جاينى تونۇتۇپ بېرىپ ، تىزىملىك تۇتاشقان قۇياشنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇشلۇق كەككە ساقال دېگەنلىك بىر بوۋاي : كۆلەڭگىسىنى كۆرگەن بولساڭ ، XIX - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئون تۆت يېشىدا مەشھۇر پەيغەمبەر دۆلەت لەشكەرباشلىقلىرىنى قاسىم بەگ ئىستىلا قىلىپ قاراشقا ، ھەر ئۆزى روشەنلىرىغا قاتناشقىنى ئۈچۈن خەلق ئىچىدە « باتۇر جۇرئەتلىك » دەپ ئاتىلىپ كەتكەن ئىكەن . ئۇ بولۇپمۇ بىرگە شۇ چاغلاردا كۆرگەن ئىشلىرىنى سۆزلەپ كېلىۋاتاتتى . شۇڭا مەن بوۋاينىڭ يېنىغا ھېكايە باشلىماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ ، ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاشقا تەييارلىق قىلدىم . ئۇ كۆرسەتكەن ھاسىنى — ھۆسەنلەرنىڭ سىرىنى چۈشەنمەسلىك بىلەن ئىشلەپ سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلدىم .

— كۆردۈم ، ئاغا ، بىلىمەن ، بىلمىسەم ئۇ تاغنىڭ كەينىدە باغراش كۆلى بولسا كېرەك . بۇ ھاسىنى — ھۆسەنلەر شۇ كۆلنىڭ شولىسى ، ئەمما لېكىن بۇ ياشقا نېمىشقا بەلگۈلىمەس ؟

— ئۇ ياقتا باغراش كۆلىنىڭ بارلىقى راست . ئۇنى تاپتىڭ ، ئەپەندىم — دەپ كۈلدى بوۋاي ساقىلىنى سىلاپ . — ئەمما لېكىن بىز بۇ ھاسىنى — ھۆسەنلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆلنىڭ شولىسىغا ئىشەنمەيمىز ، بۇ بىر موجىزە ...

— خوش ، ئانچە ئاغرىنىپ قالماي بولسام كە جۆرەيسىلە ، ئاغا ، قېنى ئۇ موجىزىنى ئۆزلىرىدىن ئاڭلاپ باقاي ؟

كەچلىك سالقىن باشلانغان ئىدى . قېرى مولۇزدار رەڭلىرى بولغان ئۇششاق قىيالىق جاڭگاللىقلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ماشىنا تىمتاس ئۇچۇپ يۈرۈپ كەتمەكتە ئىدى . گىياھلارنىڭ يوپۇرماقلىرىدا شامالغا ئويناتتى . بايا ھېچ نېمىگە تۇتۇلۇپ ئولتارغان بوۋاي قەددىنى رۇسلىۋالدى ، كۆزلىرى ئولتار-غانلىرى يەنە روشەن ئىشتىن كېلىۋاتقان ھاسىنى — ھۆسەنلەرگە قاراپ تۇرۇپ ھېكايىسىنى باشلىدى :

— بەدەۋلەت زامانىدا بۇ غوجىلار تەڭرى بىلەن باغراش كۆلىنىڭ ياقىلىرىدا

كەربالانىڭ ئوتۇرۇشلىرى بولغان ئىدى، ئەپەندىم، مەن سىلىگە بۇ كەربالانىڭ ئوتۇرۇشلىرى ھەققىدە سۆزلىمەيمەن. شۇ ئوتۇرۇشلارنىڭ بىرىنى ئەييارلىقىم ئىشتىن ئەرلىك كۆرسەتكەن ئىنكى ئەزىمەت توغرىسىدا ھېكايە قىلىپ بېرىمەن.

— خوش-خوش، سۆزلىسىلە ئاتا.

— ئادەم بالىسىنىڭ ئەرى قايسى، خوتۇنى قايسى، مەرت نوچىسى بىلەن توخۇ يۈرەك پوچىسى قايسى — بۇنى قەتئى ئۈچۈن بولغان ئىرادىسى كۆرسىتىپ بېرىدىكەن. بەدەۋلەت ئوتۇشىكى كورلىنى بايەن قىلىپ ئولتارغان ۋاقىتلاردا بىز ئىلىڭ لەشكەرى قىسىملىرىمىز موشۇ غورۇل تېغىنىڭ يا قىسىدا كول بويلاپ ياتقانىدى. ئۇلارنىڭ مەخسەت، خىتاي چېرىكلىرىنى ئۇششاقتال يولىنى قاراشەھەرگە قاراپ ئوتكۈزۈۋەتمەي، كەينىگە چۈشۈۋېلىش ئىدى. شۇ ۋاقىتتا دېگەن يەردە بىز ئىلىڭ يەنە بىر توپ قىسىمىز ياتاتتى. دۈشمەنلەر قاراشەھەرنى چىقىپ، قىستاقنىڭ ئۆچىلە كىرگەننىكى قوشۇن ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ، ئۇچۇقتىن ئۇرغا قېچىپ بولدۇق.

ئەمما مۇنداق ئاسان قىلتاققا چۈشۈپ قالغان جاڭگودالار ئەمەس دېيىشلا، ئەپەندىم! ئۇچى قانچە ھېلە بىلسە، ئىپىق شۇنچە يول بىلىدۇ، دېگەنلەك، رەقىبلەر خەيلىرىنى سورۇپ، ئوخلىماق چۈشۈمىزگە كىرمەيدىغان ئۇغرى يوللار بىلەن ھېچكىم زۆرۈپ، كۆرلىنىڭ بوسۇغىسىغا كونچەدەرياسىنىڭ قىسىدا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان قوشىنىكى بىز ئىلىڭ لەشكەرلەرگە قانداق قىلىپ چاپسانراق خەۋەر يەتكۈزۈشنىڭ غېمىدە چۈشكەندە، ئەمەت، سەمەت دېگەن ئىنكى كورلىق جەڭچى:

— بىز خەۋەرنى يەتكۈزۈمىز، — دەپ ۋەدە بېرىپتۇ، يولسىز ئوتتۇرلاپ ماڭغان بولۇپ بۇ كۆلنى ئاغزى بويىغا كەپتۇ. كۆلنى ئايلىنىپ ماڭسا بىر بىرىم كۈن كېتىدىكەن. ھە، كېسىپ ئوتسە بىرىم كۈن يېتىدىكەن. ئۇز ئۇدۇلسىلە ۋاپا قىلىشقا ئەھدە قىلغان مەرت ئوغۇللىرىمىز كۆلنى كېسىپ ئوتۇش قارارىغا كەپتۇ ۋە، ئاتلىرىنى شۇيەرگە قويۇپ بېرىپ، بىر قولۇقا ئولتۇرۇپ كۆلگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار چۈشكەن قولۇق نېپىز ھەم كىچىك ئىكەن. شۇنچە قولۇق دەل كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە پىشكەلدىنى بىر يېرى يېرىلىپ ئېچىلە سۇ كىرىدىكە باشلاپتۇ. نېمە قىلىش كېرەك؟ بۇ ئاياتنىڭ بىرىگىنى ياماشقا ھېچ ئىلىنى ئەمەس. ئوتنىڭ ئوتسە ئوتتىن قىيىقتا قويۇپ ئاشتىك ئىنكى ئەزىمەت دەيمەمسىلە، ئەپەندىم! ئۇلار قولۇقلارغا قاچىچى يىپىك بولسا، شۇنچە خەتەرسىز بولسىدى. بۇنى چۈشەنگەن ئەمەت سەمەتكە:

— قانداق قىلىپ بولسىمۇ بىز بۇ خەتەرنى يېرىقى قىرغاققا يەتكۈزۈشىمىز

كىرەلەي، دەپ سەمەتنىڭ خەتنى ئامان-ئېسەن يەتكۈزۈشنى تاپشۇرۇپتۇ.
ئۇنىڭدىن باشقا چارىمۇ يوق. سەمەت كىچىك بولغىنى بىلەن ئۇمۇ موشۇ
ئۇيرۇق قالغىچىنىڭ بىرى ئەمەسمۇ، ئەپەندىم، ئۇنىڭمۇ ھار-نومۇسى
ۋىجدانى دېگەن نىمە بار دە، شۇڭا ئۇنىمايتۇ. ئەلۋەتتە، بويىدىن ئاشسىپ
تۇرلىرىشنىڭ چېغى ئەمەس. نىشى قىلىپ يەتەمەت، يە سەمەتنىڭ بىرسى
سالامەت خەتنى ئېلىپ كېتىپ، بىرسى تۇزنى قوزۇۋان قىلىشى كېرەك. ئەلھەمدۇ-
لىللاھ ئەجەل ئەمەتكە تۇغۇلغا كەپتىكەن، چاسۇر ئەزەممەت قولىمەتلىكى خەتنى
سەمەتكە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قوچا قىلىشىپ خوشلاشقاندىن كېيىن ئەزىلىك
بىلەن تۇزنى كۆزنىڭ ئىچىگە تاشلاپتۇ...

بوۋاي بىر يەرسى يەرگە قاراپ جىم بولۇپ قالدى. بىز ئۇنىڭ ئۇچاپىپ
ھېكايىسىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ قاپتۇق. كۈن پېتىپ قالغان ئىدى.
بوۋاي تۇزنى پېتىپ، سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن سۆزلىدى:

- شۇنداق قىلىپ چاسۇر ئەمەت تۇزنى قوزۇۋان قىلىپتۇ-دە. تاغا؟

- ھە، ئۇنى بىزنىڭ پۈتۈن ئەلنىڭ ئەزىمىزە شېھىتلىرىنىڭ شېھىتى دەپ ئاتاشتى. مانا بۇ ھەسسان-ھۈسەيىنلەر بولسا شۇ مەرت ئوغلانلارنىڭ روھىغا ئاتىغان قەبرى، ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلۇق ئوردىنى بېشارەتمىشى... كۆردۈڭلارمۇ؟ ئەپەندىم، ئۇنى؟ بۇ نىمە دېگەن چىرايلىق ھەسسان-ھۈسەيىنلەر، ھە؟!

ھاشىنىڭ ئولتارغان قەبرىلەرگە يا غۇرۇل ئاسمىنىغا مۇقەددەس بىر ئۇردامايان بولۇپ تۇرغاندەك ئىككى سەپلىك بىلەن ھەسسان-ھۈسەيىنلەرگە قاراپ دۇئا قىلىشتى. ئاۋىختا ئازغۇچرايدىغان بۇنداق قەھرىمانلارنىڭ شەنىگە قول كۆتەرمەكتىن. باشقا ئەگىشىدىغان خۇلىق يەنە نېمىمۇ بار؟!

مەن بۇ يولىدىن ھەر بىر ئوتكەندە ئەنە شۇ ھېكايىنى ئەسلەپ غۇرۇل چوققىسىغا ھەۋەس بىلەن قارايتىم. بۇ قېتىممۇ ئۇنى يەنە بىر ئەسلەپ، بۇ ھېكايىنى قېشىمدىكى ئىگىلىگە سوزلەپ بەردىم. بىزمۇ ئۇ كۈنى قاراشەھەردە تۇنەپ قالدۇق.

قاراشەھەردىن چىققان يولۇچى بالا ئۆرلا كورلا شەھرىگە كىرىدۇ. بۇ ئارىدا تولىمۇ كېلىشكەن ۋە كۆركەم لەرلىك بىر تاغ بار. ئۇ تاغ لاتەقەتقۇرۇل تېغىنىڭ ئەزگۈنچە (بەلكىم مەرگۈنچە) كىرىپتۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يەرلىك خەلق تاغدىن ئۇ، باشقا ئەگىن تېغى، دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ تاغنىڭ سەۋەبى يەرلىك ... ھاكىمىيىتى دەۋرىدە 1865-
[illegible] ئۇ تاغنىڭ [illegible] بىر پىرى [illegible] ھەمدە باۋۇداغا

ئاچىلىپ، مەدەنىيەت ۋە شېئىرىيەتكە ماھىر بولغان قوشاقچىلار ئىلىك ئارقىلىق ھەم ئازادلىق تېمىسى يورۇتۇپ ھۆرمەت قىلىنغان. شۇ ھەقتە سوزۇق بىلىن بويىچە رىگە بىر نەچچە قەتىم بىلىن مەخسۇس بىر قوشۇقچە دەرۋازە ئورنىتىلغان. بۇ دەرۋازا كېيىنىدە بەدەۋلەت ماكانسىمىنىڭ سېتىۋالغىنى بىلە چېگارىسى بو- لۇپ قالغانلىقتىن ئۆزگىرىستا. ئاستا، ئۇلىش تەككىن، دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

. باشلىنىدە، ئېلىپلىنىڭ قاق ئولتۇرمىسىنى خوددى كاپكا زەدىلىگە ئارىلىسىدە يابىسىنى ئوخشاش ۋە زىللىگە، شاتارسىرى شەھلىسى چولقى دەريا ئاقىمەق، بۇ دەريا خەلقى ئاغزىدا، تاھىر ئاققان سۇ دېيىلىدۇ.

«تاھىر - زۆھرە» قىسسىسىدە ئاتارچە ۋارياتىدىكى؛

كىملىگىلار رەھىملار ئېرىشەلىلەك،
شات سوزۇنە ئۆتۈشەلىلەك.
دەرتلىك تاھىر كېلىمەيدۇ،
مەڭگۈگە نە ئېرىشەلىلەك؟

دېگەندەكى، شات ساتىرى، موشۇ. قەدىمكى قەيسەر مۇساپىسىدا ئۆزلەشتۈرۈلۈشكە لىيالغۇچى لەھجىسىگە ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئېسىمى ئىراق ۋە ئىران ئارىسىدىكى شائىتلىرى يېزىپ ساتىرى، دەپ خاتا كۆرسىتىپ قويغان. مانا، موشۇ دەريا- نىڭ يېنىدا، باشلىنىدىكى، دەرۋازىسىغا قانچە مەشھۇر، خانزودا بېگىم، جاپالاشقان.

مەن، خانزودا بېگىم، تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى كىچىكىمدىن بېرى ئاڭلاپ كەلگەن بولسام مۇ، بۇ قېتىم ئۆز كۆزۈم بىلەن زىيارەت قىلىشقا مۇ- يەسسەر بولدۇم. بۇ قوشقىستىن قوزغالتاق باغىنىڭ شاپتۇل ۋە جىگدە پىشىقى ئەمەس. كۆز بولغانلىقى شاتارىلىرى يېشىل سولىرى بازدىلىگە. قارىغاننا خېلە ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئولتۇرۇپ كۆرگۈللۈك بىر سەگرەمنى ۋە شا- قىراشلىرى بىلەن ئاستىنى - ئاشلارغا ئۆزگىرىپ، ئۇرناپ ئاقماقتا. باغ دېڭىزمۇ ھوپپىدە مېۋە ۋە دەل - دەرەخلەر بىلەن تولغان. شاتارىسۇ- يىنىڭ ئاۋازىغا ماسلىشىپ يان - ياقتىن قوشلار سايرىشىدۇ. تاغ چوققىلىرىنى ئەگىلگەن ياۋا كەپتەرلەر ئېيتقان سۇ بويىدىكى قوتالارلاردا ئۇچناپ ۋە ئولتۇرغان يورغا سۆڭگۈلغا چاچ [illegible]. بۇ جانۋارلار ئادەملەردىن زادىلا قاچمايدۇ.

بىز بۇ باغدا قاراشەھەرنىڭ ئالتە سەھەرىدە چىقىپ ئېيتقان ئەل ئە- نىگە نىلىك چاپىغا ئەنلارمايلىپ كەلگەن قىمەتنى. مەخسۇس ئالتە شەھەر تارىخىنى ئۆگىنىشتە ئۆز زامانىدىكى بېرى [illegible]

---

1) «تاھىر - زۆھرە»، قازان، 18 بەت.

رىۋايەتكە ئاساسلىنىپ كەلگەن مۇمكىن بىر مۇنچە باغلانغان تارىخىنى ئاختۇرۇش
بىلەن باشلىماقچى ئىدۇق.

بىزنىڭ بەختىمىزگە بۇتاي بوگوزلەر كورلا، قاراشەھەردىكى تورغۇت-
لارنىڭ بۇ باغ ئۈستىدىكى، خان تاھىر بىلەن خانزۆھرەلارنىڭ قەبرىسى
زىيارەت قىلىنىدىغان ئاتاقلىق جايلىرى ئىكەن. شۇڭا بىز كېلىشنىڭ ئۆزىدىلا
بۇ يەردە تۆمۈر-ئاپال ئاتلىق بىر خېلى قېرى قالغان ئىكەن. بۇ باغنى
يۇرتسا ساقچى بولۇپ بەردى. ئەتىگەنلىكچە يىغا قاراپ ماڭغان
كەتتىم. قايەردە قەبرى بولغان بىلەن مۇمكىن بولسا ئۇنىڭ ئالدىغا
بېرىپ تاھىر-زۆھرەلەرنىڭ تارىخىنى سورىدىم. بۇ يەردە بىر رىۋايەت
ھەققىدە تۇرۇپ بىز سۆزلىمەي تۇرغان كىشى يوق. ھەممىسى ئۆزىچە بىر
نېمىلەرنى دەپ يۈر-بىراق يەكلەرگە بەرىدۇ. بۇ چاغدا سالاپەتلىك، ئاق
يەكتەكلىك بىر كەلگەن بىر بوۋاي سورىغاندا جاۋاپ بەرمەيلا!

- ئەمەر-ھاي ئەمەر، - دەپ ئۇ يان بىر قارىۋالغىن،-
ھە... ئەسسالام ئۇ ئاقار زىيارەتكە چىقىپ كەلدىڭ،- دەپ تېپىشكەك
سۆزلىدى. ئاندىن ماڭا قاراپ، - خان تاھىر بىلەن خان زۆھرە-
لارنىڭ ھېكايىسىنى شۇ بوۋاي پاخشى بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز دەيدىغان
دېسەڭ ئاشۇ تاغنى كۆرۈۋاتامسەن؟ شۇنىڭ ئۇچىدا خان تاھىر
بىلەن خان زۆھرىنىڭ قەبرىسى بار. شۇ كەچتە. ئاغىچاخانىم ئەمەر-
خان. ئەمەرخان ئاچام قايسى، دېسەڭ ھەممىسى كۆرسىتىپ قويىدۇ.
بار، شۇ بوۋاي يېنىڭغا كەلسۇن،- دېدى. بوۋاي كۆرسەتكەن تاغ ئۇ-
لۇغ ئېگىز ئىدى. بوۋاي بىز چوققىغا قانداق چىقارىمىز دېگەن
ئويغا كەلسە ئەمەس ئېچىدە سالما ئۆزۈپ كېلىپ ئاخشاملاشتى.

ئاخشىمى ئېگىزلىككە ئەنسىرەپ - قورقۇپ يۈزىمىزچە كېلىپ
ناھايىتى بولۇپ، ئۇستىدە ئۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ئاق
ياپاقنى باشقا ئېنىق بولسا نېمە دەيسىز؟ ئۇچىدا بىر ھال قارىسا
بىر نەرسە كۆرۈنمەيدۇ. تاھىر-زۆھرە قەبرىسى شۇ بولسا كېرەك، دەپ
ئويلىدىم. مولچەر يەتكەن ئۇ يەردە جىگەرسىز ئۇچقۇچلارغا
چىقالمايلا.

چوققىغا چىقىش يولى بوغۇزلۇق ئەگرى-بۈگرى چىغىر يولدىن ئىبا-
رەت ئىدى. ئۇنىڭغا ماڭىشنى بىلەن قولۇمىزدىكى ساياھەت قاراپ قالغان
ئىدىم. تۇغرا قىرلىق مىنۇت ئۇتكەندە چوققىنىڭ ئىچىدىن ئەرۋاھ تىكى سايە بىر
تاش ئۈستىدە دەم ئېلىپ تۇرغان ياش ئادەمنى كەلگەن ئويلىشىپ، ئاق ئۇزۇنلۇق

بىر موماي بىلەن سىڭلىم ئىككىمىز كىچىك بىر قورۇنىڭ قېشىغا كەلدۇق. بۇ يەردە موماينىڭ ئۆچمەس دېگەن باشقا ھېچ كىشى يوق ئىدى. موماي شاپتۇل چېچەكلىرى چۈشكەن ئاق قوشۇنى دەۋە ... كۆرۈنگەن، يىپىنىڭ قىرىم مەسە كىيىپ بېشىغا ئاق ياغلىق داكا سارغۇچ ... ئالغان ئىكەن. ئاق ئۆزلىرى قىزى-رىپ كېتىپتۇ. قولىدىكى ئاق خەسە يا ... بىلەن ھەدەپ ئۆزىنى يەلپۈپ، ئىچىدە بىر نېمىلەرنى ئوقۇۋاتاتتى. سىڭلىم ئىككىمىز بولسا خاتىرجەم ئولتۇ-رۇپ ئەنتە دەمەك ئۇنىڭغا قاراپ ... ئەمەن ئىزدە ئەكەن موماي مۇشۇ بولسا كېرەك دېگەن ئويغا كەلدىمە، كېيىن - كەلمەي تىل قاتتىم.

— ئەسسالام، ئانا. ئەمەرجاننىڭ ئاچام ئۆزلىرى بولاملا؟

— ھە... مەن بولىمەن ئوغلۇم، - دېسىلە، - مېنىڭ ئۆتۈشتۈم ئۆتۈپ مو-ئاللىقاچان ھەيران بولسىمۇ ماڭا ئوخشاش لاۋرىمالىق، ئەپەندىلەر بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ قالغان موماي يېنىمىزغا قورۇنۇپ بىر تۇرۇپ يەنە ئولتۇر-دى. - دېسىلە بالام. ئۆزلىرى كىم بولىلا؟

موماينىڭ قېشىغا يەنە بىر نەچچە پارچە ئاتنى بارىدى. ئالدىراپ ماڭمىغان دەپ مەن ئوغۇللار ھارغان ئىكەن. ئاپا پۇللۇق ئۆز رومىلىنى ئېلىپ ئەدىللىرىنى سۈرتكەچ قېشىغا ئولتاردىمە. ئۇزە مىنى ئولتۇرۇشتۇرغاندىن كېيىن ھۇزۇنا قالا سورىدىم.

— نېمىشقا بۇ ھاتىق - مەشقلەرنىڭ قەبرىسى مۇشۇنچە ئېگىز تاغ بېشىغا ئېلىپ چىقىپ قويىدىكىن، ھە ئانا؟

— ياق، ئانىسى دېسىلە ئوغلۇم. بۇ تاغ كۆزنى زىناغۇس، «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىدۇ، - موماي قولىدىكى رومىلىنى قاتلاپ ئېزىنىڭ ئۈستىگە قويدى. ئەتىگە نىلىك لەيزەن شاھماننىڭ ئالەسرى بىلەن چېچىلىپ تۇر-غان ئاق ھاتىق چاچلىرىنى ئۇنىشتۇرۇپ، چوققىغا بىر قاراپ ئالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى، - نېمىشقا دېسىلە، بۇنىڭدىن بىر نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ھەزرىتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين چىن-چىگىلى بىلەن بىزنىڭ كۈرلىنىڭ شاھى تۆتتۆرلىسا موشۇ تاغ ئىچىدە بەسى كاتتا بىر ئۇرۇش بولغانىكەن ئىشى. بۇ ئۇرۇشتا ھەزرىتى ئىسكەندەر چېرىكلىرى مەغلۇپ بولۇپ، كۆرلا شاھى تۆتسورەت ئا ... موشۇتاغنىڭ ئۈچىغا تۇنىڭ ... ئۇرۇقتا قالغان ئىكەن. مۇشۇ سەۋەپلىك بۇ تاغ شۇنى بويان «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىكەن. خان ناسىر بىلەن خان زورىنىڭ ... مۇشۇ جايدا بولغان. ئۇلار ئىستىقى تىجەل-لىلىنىڭ قۇربانلىرى بولغانلىقتا، ... ئاقسا ياتسۇن ە

دەپ بوقۇلتا غىنىلىغ بېشىغا دەپىن قىلىشقان دېيىشىدۇ چەرچەن ر.
موما يىلىك بۇلەجايىپ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ مەن بىرلەر ۋە يەنە تۈزىلىك
«ئىستىقى تەجەللىسى»، «بەسى»... ئىسكەندەر زۇلقەرنەين «داۋ-
گەنگ» ئوخشاش كىتابىي گەپلىرىنى دورۇس ۋە [illegible] سىلە كەلدە بىيا ئىي
بىلىپ تۇغان ئادەملەردىن ئىشىتىش شامالى ئىچىدىغا ھەيران بولسام مەن،
تەكلىنچى لەرۋېتىن تولۇمۇ خۇشال بولۇپ كەتتىم. بۇ زېمىندە ئوغۇزى
مەن بويىچە چىقىشىدىغان ئالىمانلار مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ماخمۇت
قەشقەرىينىڭ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»، ئاملىق ئەسىرى بىلەن ئابۇل-
غازى خاننىڭ «تارىخ شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق كىتابلىرىنى ئوقۇپ
چىققىنىم «قۇتقاتاغ»، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر
شاھى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش شاراپىتىدە ئۇچىمىشتا بۇ تاغنىڭ «ئالتۇن-
قان»، دەپ ئاتىلىپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى دىلىمغا
پۈكۈۋالغان ئىدىم. موما يىلىك مونۇ ھېكايىسى دەل شۇنىڭ. قەشقەرى
تىزىلغان «ئالتۇن قان»، ئوغرىسى [illegible] سۆزلىرىگە ئوخشاپ كەتتى. «دىۋ-
مەلە... بۇگەپچە، «ئالتۇن قان» ئىسمى ھۇشۇ جاي بولغىنى،
ئابولغازىنىڭ «قۇتقاتاغ» دېگىنى بىلەن بولغىنى بىر كەلمەي؟ «دەپ
دەپ ئويلاپ يەنە ئىنچىكە تۈرك لەرۋېكە ھەققىدە بىلەن قاراپ.
م. قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ يەنە بىر يېرىدە «تۈركۈرۈشە ئەۋىنى
ئۇيغۇرچىغا [illegible] يېقىن بىر جاي دەپ يازىدۇ»؟ بۇ سۆز موما يىلىك
ھېكايىسىدىكى «قۇتقاتاغ»لەپ چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت [illegible]
ھېچ بىر كىشى سۆز قىلغان ئەمەس. چۈنكى ئۇلار م. قەشقەرى
تىزىلغان بۇ سۆزلۈكتە ئاغىنىڭ نەدە ئىكەنلىكى ۋە ئىككىلىك نىڭنى تېخى
تەكشۈرمىگەن. ئەگەر مەن بۇ مەسىلىنى [illegible] تەتقىق قىلسام بولماس-
مۇ؟ زور ھەممۇتۇۋەر قىلىش بولامدۇ؟ خۇشاللىقىم ئەينە مۇشۇنىڭ
ئۈچۈن ئىدى.

ھېلىقى موشۇ تاغ ھەققىدە «ئالتۇن قان» ئىسمىنىڭ ئۇرۇق ئۆزى
ئىدى. ئۇ زېمىن جۇغراپىيە ئالىمى ھەمسە [illegible] مۇنداق كور-
سىتىشچە: تاغ مازىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتىگە
[illegible] «ئالتۇن تاغ-تاغلىرى» دەپ كۆرسىتىلگەن (2). بىز بۇ يەردە
قىسقىلا [illegible]. چۈنكى ئىسكەندەر [illegible] خوتەن [illegible] زا-

(1) «دىۋان» 1-توم 344-بەت.
(2) [illegible] ماخمۇت قەشقەرى [illegible] 1963 [illegible].

دېمەك كەلگەن ئەمەس. ئۇنداق بولسا مەزكۇر قاغىلىق «ئالتۇن تاغ»
دەپ ئاتىلىپ كېتىشى تۈۋ نىلىك بىن ھەقىقىي ئالتۇن كۆلى نغان. موشۇ خو-
سۇسىيەتلىكتە ئاخلىق تۈز، «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. يەقىر
بۇ خۇسۇسىيەتلىكى تەپسىلاتى، ئالتۇن قانۇنىيىتى، خۇسۇسىيەتلىكى مەخ-
سۇس ماقالىدا ئېيتقان ئىدىم؟[1]

ئۇقۇرىدىكى سوئاللەرنىڭ كېيىن ئەمەرجان ئاچامغا باشقىچە
زوقمە تىلىك بىلەن قارىغا ياشلىغان ئىدىم. ئۇ ئىلگىرى ئوقۇشتا ئاپانا
بىلەن ئاق پېرىشتە بولۇپ ئوقۇلغان بوۋىمىز ئىسمىنىمۇ، رەھمەت
ئانا مىللىتى ئىسمىدە ئوخشاشلىقىنى دېمەكچىمۇ؟ ئۇ موماينى بىر كۆرۈش
بىلەن بالىسىنىڭ ياخشى كۆرۈپ قالدى، ئەتىگەندىن ئېچىلىپ سورىدى.

— تارىخچى بولسىڭىز بارغىن «تارىخى رەشىدى» دېگەن، «شاھنا-
مە تۈركى»، «رەۋزا تۇس سافا»، «تارىخى ئەسكەندەر» يەنە ئەجەمنە-
ئى شاھى»، «ئەزگىرى سۆ تۇق بوغراخان» كىتابلىرىنى ئوقۇغان-
دۇرسىز؟

مومايىنىڭ ئەپايىقى كىتابى گەپلەرنى نەدىن بىلگەنلىكىنى مانا موشۇ سو-
ئالدىن كېيىن بىلدىم. دېمەك، بۇ كۆرۈپ بىلىدىغان مولا ئايال. ئۇ ئىلگىرىدۇ-
دۇرۇس جاۋاپ بېرىش كېرەك.

مەن كىچىكىمدە «تارىخى رەشىدى» دېگەننى بىلەتتىم. چۈنكى چولغا ئاكام
ئىبراھىم شەيخ مولا كىشى بولۇپ (ئۇ 1938-يىلى شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە
ئۆلتۈرۈلگەن، شۇ يەردە قازا تاپقان)، بۇ كىتابنىڭ ھېكايەتلىرىنى ماڭا ئوقۇپ بېرەتتى.
شاھنامە توغرىسىدا بولسا مەددا ھلار ئاغزىدىن ئانچە-مۇنچە ئاڭلىغىنىم
بار. كېيىنكى كىتابلار ھەققىدە ھېچ نەرسە بىلمەيتتىم. موشۇ راستىنى دېدىم؛

— تارىخچى بولغان ئادەم چوقۇم كىتاب ئوقۇش كېرەك ئوغلۇم! — دەپ
نەسىھەت قىلدى موماي. — ئوقۇغان كىتابلىرىڭىز قانچە، چوقۇم ئوقۇسىڭىز مې-
نىڭكىدىن شۇنچە كۆپ تىز. ئېلىڭىز ئۆز ئىلىڭىز. مەن مانا بۇ زېلنىڭ قىشتا-
قاللار سەكسەن يىلنىڭ ياشقا كىردىم. قولۇمغا چۈشكەن كىتابنى قويماي ئەمەس،
ئاڭلىغان كىتابلىرىمنى ھەممىنى قويماي ئىزدەپ تېپىپ ئوقۇيمەن. بىزنىڭ ئۆزلۈك
بۇيناق مۇنداق كىتاب بار تولا.

موشۇ سۆزدىن كېيىن موماي ئورنىدىن قوپتى. مەن ئۇنى ئۇزىتىپ قالدىم.
ئۇ قوزغىلىپ ئولتۇرۇپ بىر يوشۇق تەلەپپۇز بىلەن:

— قويۇڭلار. قىزىم سىڭلىم، مېنى يېتىلەڭلەر، — دەپ ئولۇغ قىلدى

1) «كوم. تۇزى». 1991. N121.

ئۇنىڭغا سوزدى. بۇ سەككىز - توققۇز ياشلاردىكى بەكمۇ پاكىز، مۇلايىم بىر قىزچاق ئىدى. ماڭغاچ سورىدىم.

- بۇ سىڭلىڭىز، نەۋرىلىرى بولامدۇ ئاچا؟

- ياق، چەۋرەم بولىدۇ، بالام.

- مەكتەپكە بەرگەنمۇ؟

- مەكتەپلەرنى بىلمەي؟! - موماي ئوقۇغۇچىلار بىر كىتابنى يېڭى ئوقۇۋاتقا-
رغانلىقىنى بىلىپ سۆزىنى توختاتتى. - بۇ سىڭلىڭىزنى مەكتەپكە بەرمەيسىزمۇ، مۇلايىم قىز، دېمىسەڭ. بوزەك توققۇزدا. ئاللىقاچان مەكتەپكە بەرگەنتىم. ئەمما، ناۋايىلىق غەزەللىرىنى ئۆگىنىش ياخشى ئوقۇيدىكەن، ھەيران قالىمەن. قانچە بولامدىكى ئاللا بۇ سىڭلىڭ!

- بەلكىم ئۇزلىرى شائىر بولغانمۇ؟ ئاچا؟

- ياشلىقتا نېمىنى ھەۋەس قىلماي ئۆتتۈم بالام. بەزىدە شېئىرلار يېزىپ ئاتىم. كېيىن ئۇ ھەۋەس يەردە قالدى.

- ئۇلار بارمۇ؟

- ياق. بىر نەچچە شېئىرنى، بىرنەچچە بىرنى يادلىرىم بار.

- ئوقۇسىڭىز بولامدۇ... قەلبىڭىزدە قالغان بىر شېئىرلىرىڭىز ئوقۇپ بېرەمسىلە؟

ئاستا مېڭىۋاتاتتۇق. موماي پەس ئاۋازدا ئوقۇپ ماڭا تىڭلىتىشقا باشلىدى. ئاڭلاڭ:

- بىر تال ئەكىلىشنى ياش چېغىدا، ئۇسمان ژۇگىت يېتىم، دەپ يىغلاپ، دەپ مۇلايىم سوز باشلىدى. - ئىككىمىز ھەممە شېئىرنى ئېيتتۇق. بىللە ئوينىشاتتۇق. ئەمما بىر شۇنداق ئوينىشىپ يۈرۈپ ئۇنىڭغا ئوتتۇم چۈ-
شۈپ قالدى. بولۇشقىنىمىز ئىزھار قىلىپ بىر بەل روماللىق بۇ چىڭگە مۇنۇ غەزەللىرى يېزىپ بىلەن تىكىپ بەرگەنىدىم بالام. - موماي ئوقۇشقا باشلىدى ئوقۇسا:

ئۇ شېئىر ياغلىقنى تىكەرمەن ئۇسمانجان جانىم ئۈچۈن،
كۆزۈمنى ئەيلە پەيسا پەرۋەردە غەم ھىجرانىم ئۈچۈن.
كۆرۈشمەن ژىلمەن قىلسام ئىشتە نى چەشمىنى يېپ،
روھىڭغە غەم دەپ ئېيتمەن بىر قىزلار داستانىم ئۈچۈن.
ئەرلىك قىلماي ئەركىنىمدە ياغلىقنا گۈل گۈزەل پەردەن،
گۈل مەسئەلىك ئاچىلغۇر كۆڭلۈم ئۆزۈم تىكىلگەن ئۈچۈن.
يارىقىشىما بولسا ئۇ دىكى ئانىلىق مەدەنىيەتنى،
تىشقىمنى ياغلىق ئەمەس گۈل ژۇگىت دەۋرانىم ئۈچۈن.

مومايپ يەنە بىر ئەمەللىق كۆلكىسى بىلەن ماڭا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ شېرىن مۇ-
كەممەل ئاۋاز ۋە زېنىتىپىز بىلغان ئىشتى - مۇھەببەت لېرىكىسى بولغاچقا
تولۇق بىر سۇئالىدىمە، سورىدىم:

- دېمەك، تەخەللۇسلىرى ئىشىتىكەنمە، ئاچا؟

- شۇنداق ئوغلۇم. ئۆزەمنى ئىشتىم، ئاتا يېتىم، چولڭ شائىر بولۇپ
دالڭ چىقارمىغانىنى كېيىن ئاشلىتىپ تېكەن ئىدىم.

ئەلۇەتتە، بۇ كەمتەرلىك ئىدى. ئۇ بىغۇر ئايالىرى ئىچىدە مۇنداق
كەمتەرنى بىلىملىك ئايال ئاز كۆرۈپ، ئەگەر ئەسەرلىرى ئۇلارغا ھۆرمەت ئاۋازى
بىلدۈرەلىسە ئاھايىتى چوڭ ئەسەرلىرى ئوقۇلىسەن.

بۇ گەپلەرنى بىز ئەتىگەلكى سائەت ئوتتۇزدىن ئون بەشكىچە
ئۆتكەندە، ئاغىنىڭ ئۇچىغا چىقىپمۇ قالغان ئىكەنمىز. ئەمەرخان ئاچام
ئاز - ئولاھاسىرىغىنى بولمىسا زادى ھارغانلىق بىلدۈرمىدى. شۇنداق
يەسكە قارىغىنىم يەردىكىلەر چۇمۇلىچە كورۇندى.

- ئېگىزمىكەن ئوغلۇم؟! - موماي بۇ سۇئالنى ئولغ قولىنى چېكىسىگە كۆزى-
لۇلە قىلىپ يەسكە قاراپ تۇرۇپ سورىدى.

- يەنە ئېگىزكەن ئاچا. سىلىنىڭ شۇنچە ئېگىزدىكى ھارماي-تال-
ماي چىققانلىرىغا زوقلىنىپ قاراۋاتىمەن، - دېدىم مەن مومايغا ئېچىنىپ
ئىشتىياقىم بىلەن قاراپ.

ئولتاردۇق. موماي بۇ چوققىغا ھەر يىلى موشۇ مەزگىلدە مىرقېتىم
چىقىپ، خان تاھىر بىلەن خان زورىلارنىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىشقان-
لىقىنى ھەۋەس بىلەن سوزلىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ئوھەر يىلى بىرىنچى
بولۇپ بۇ چوققىغا چىقىپ، كەلگەن بويى ئىككى قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۆ-
نۈپ چىقىسىغان ياڭاقلارنى زۇۋلىپ تاشلايدىكەن. بۇ ياڭاقلار ئا-
تالمىش تاشقى-مەشۇقلارنىڭ جېنىغا ئارامىن بولغان، قارامەلۇن، دەپ
ئاتىلىشقان كۆشەنەنىڭ روھى بولۇپ، ئۇنى زۇۋلىپ تاشلاش موشۇ
تۇپراقلارغا قىلىنغان زىيارەتنىڭ تەلەپ خاسىيىتىنىڭ ئىشلىرىنى بىۋى
لىكەن.

دەرۋەقە، بىز تۇپراقىنىڭ بىشىغا كەلسەك، ئىككى قەبرىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا چولڭ-كىچىك بىرنەچچە ئوچۇپ ياڭاق ئۈنۈپ چىقىپ راسا
چېچەكلەپ كەتكەنىكەن. موماي بۇ قېتىمقى ياڭاقلارنى زۇۋلىپ تاشلاپ،
ئۇنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ-شىنى مېنىڭلىنى ئوقۇدى. مەن دەر-
ھال ئوتكەنلەرنى زۇۋلەپ تاشلاپ ... قاچامغا ئاردىم.

ئۆمىنىڭ تولىمۇ رازى بولغان ھالدا ئۇيىراق بېشىدا زوكۇزۇپ ئولتۇرۇپ قىلىد-
غان ئوقىسى . ئۇلاردىن كېيىن ئىچ يانچۇقىدىن بىر پارچە لاتىغا يۆگەلگەن
كىچىك قايچىسىنى قولىغا ئېلىپ :

— سېكلىكىم ، بويان قالسىلە ، — دەپ چاچقىرىسىنى ئۇچىغا ئولتارغۇ-
زۇپ ، ئۇنىڭ قاقچوقىسىغا قويۇلغان قوزنەرزىدىلە قادا قالتىچۇقنى
ستقىغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۇزۇندىن كەستى . مەن ھەيران بولۇپ ئۇنىڭ سە-
ۋەبىنى سورىدىم .

— بىز كوزىلىگىلار بالىمىز قىز بولسا بىر يېشىدا ، ئوغۇل بولسا ئۈچ
يېشىدا موشۇ چوباۋلە ئۇيىراق بېشىغا ئەپكىلىپ چاچ قويۇمىز . ئوقۇنۇزغا
كەلگەنچە ، ئۇ ئەمەسكە نەپچىقىپ ئۇ كوكۇلۇنى كېسىپ ، ئوقىغا باغلاپ قو-
يۇمىز . قىزغا ئانا چاچ قويۇپ ، ئوغۇلنى چاچتىن ئازات قىلىمىز ، —
دېدى . موما بىنىڭ تېپىشىچە خان ئانىمىزنىڭ ئالتۇن كوكۇلىسى بولۇپ ، خان
زورىنىڭ غامىسىدە قارا سۇمبۇلى بولغان ئىكەن . ھەركىمنىڭ ئوز بالىسىغا كو-
كۇل قويۇشى موشۇ ئانىشىدىن - مەشۇرلىرىدىن ھەرىس بولۇپ قالغان ئىكەن .

ئەمەرخان ئاچام ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ چوڭ ۋەزىسىنىڭ چىچىنى ئەكىلىپ
بىر ئوقىغا باغلىدى . بۇ ئوقىغا ئۇخشاشلا تېپىلغان چاچلار ئوزگەن ئىدى . ئو
ئۇستىنى ئاپياق تورا بېسىپ كەتكەن بىر باغلام چاچنىڭ قېشىغا كېلىپ :

— مانا ، بۇ مېنىڭ چېچىم ئىدى ئوغلۇم ، — دەپ ئۇلۇق تىنىۋالدى .

ھاياجانلىنىپ كەتتىم . چۈنكى بىرنىڭ ئۇرپا ئەنئەنىسى ئىچىدە قانچىلىك قو-
رىغىلىپ قاپ - قارا بولۇپ ، ئۇ چاچلىرى كوز ئالدىمدا ئۆز يوچاچ موما بىنىڭ
تۇغقۇنلىرى يا شىلىق چاچلىرى ئەكىسى ئەنتۇرەتتى . ھازىر مانا ئۇنىڭ چاچلىرى ئاپئاق
بولۇپ تۇكۇلۇپ تۇرۇپتۇ . ئۇنىڭ ئاچا بىر ئەلگىلى تەمەدىرىنى كورۇپ تۇرۇپ
قانداق ھاياجانلانمايسەن ؟!

بۇ رەسمىيەتتىن كېيىن بىز خان ئانامىز بىلەن خان زورىنىڭ قەبرىسى بېشىدا
ئولتۇرۇپ دەم ئالغاچ يەنە ئۇزۇن سوزلەشتۇق . ئۇزۇن ئىستىقا باشلىغان
ئىدى . شۇڭلاشقا بولسا كېرەك ئەمەرخان ئاچام ئانامىز — زورخانىڭ ھېكايىسىنى
ئۇلۇق سوزلەپ بەردى . مەن بۇ ھېكايىنىڭ ھەممىسىنى زارىيا قىلىپ بىلىپ ئالدىم .
شۇڭا ئۇنىڭ باشقا ئۇزارىيانلىرىنى يەر قىلىپ يېزىۋالدىم .

بۇ ئەپسانە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىدى ، كەچۈرەي بىز ئولتۇرغان
تاغ چوققىسىغا ئوخشاش يەنە زىيارەتچىلەر كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان بولسا . ئۇ
زىيارەتچىلەرنىڭ بىزنىڭ زىيارىتىمىزدىن ئالاھىدىلىكى قالمىدى . مانا ، ئەمەر-
خان ئاچام ئىنىم قىبرىلىرى بىر موماي چىقىپ ... ھامىسىمۇ كېلىپ قالدى .

رىنىڭ چۆرىسىنى چىمەنلىك سۇ پۈركۈپ، تازىلاپ بولغاندىن كېيىن بىرلا «ئوغرا!» دەيدۇ. مۇكچەيگەن ئورۇق بىر بوۋاي ئېغىرلىقى ئون جىڭچە كېلىدىغان بىر قاپاق سۇنى كۆتۈرۈپ كېلىپلا يىپ يا سىنىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بىر شىڭ ژىنقىلىپ چۈشكەن يەرلىرىنى چىرايلىق قىلىپ سۈپۈرگەندىن كېيىن ئولتۇرۇپ ئۇخلىمىي بىلەن ئۆزىنى دوتتا قىلىدۇ. بۇنى كۆرۈپ مەن تېخىمۇ رازى بولۇپ كەتتىم ۋە ئۇزۇن-ئۇزۇن ئەگەمەمنۇنىيەت بىلەن «دېدىم: «پەقەت سېنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىڭگە چەكسىز سادىق بولۇپ ۋە ئۇنى كۆزنىڭ قارىچۇقىدەك ساقلاپ كەلگەن خەلقىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن مىللىي ئىپتىخارىڭ مەڭگۈ يوقالمايدىكەن!»

«ھەملىك ئۆي» بويلاپ.

«باش ئەگكەن» چىققان يولوچى كورلىغا كىرمەي تۇغرا بۇگۇر شەھىرىگە بېرىپ چۈشتۇق. بۇ ئارا 300 كىلومېترچە كېلىدۇ. بۇگۇر چوڭ شەھەر ئەمەس. قەشقەرى دىۋانىدا ئۇنىڭ ئىسمى توغرى ئېيتىلغان بولسا كېرەك[1]. ئەمما ئۆزبېكچە لۇغىتىدە «بۇكۇر» بولۇپ خاتا ئېيتىلغان[2]. مەن بۇ شەھەردە ئىلگىرى ھېچ بولغان ئەمەس. بىراق «بۇگۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلىمىدىم. بەزى يەرلىك قېرىلار رىۋايەت قىلىشىچە خوجا ئىسھاق ۋەلى (XV ئەسىر) بۇ شەھەرگە كەلگەندە خەلق ئۇنى ياخشى قارشى ئالمىغان. شۇ سەۋەبلىك ئۇ رەنجىپ: «بۇ شەھەر ئەمەس، كورتىكەن» دېگەن ئىمىش. مۇشۇ سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىسمى «بۇگۇر» بولۇپ كەتكەن ئىمىش. ئەلۋەتتە، بۇ پىكىرگە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ يۇقىرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك XI ئەسىردە، م. قەشقەرى ۋاقتىدا بولغان. 1963-يىلى ئۇ ناھىيىدە 180 مىڭ ئاھالى بولغان.

بۇگۇر بىلەن كۇچار ئارىلىقى ئارىسى يەتمىش كىلومېتىر. بۇ مۇساپە تۈزۈۋە ياپ-ياقالا بولۇپ، بارا-بارا ئولتۇرغان ئەتراپتىكى چېغىر يا ئىسسىپ تاغلىرىغا تىرلىنىدۇ. ئاندىن يان-يېشىدىكى بىر دەن گۈزەل كۇچار باغلىرى بىلەن جەمھورە «مەيلىك ئۆي» مەنزىرىلىرى نامايەن بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ مەنزىرىلەر تولىمۇ كۆڭۈللۈك ۋە موجىزە.

كۇچار شەھىرى چېۋىر تېغىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسى ھازىرچە ئېنىق بولمىدى. بەزى يەرلىك پىشقەدەملەر ئۇنى پارسىچە كوھ (تاغ)، چار (تۆت) دېگەن ئىككى سۆزدىن ھاسىل بولغان

1) «دىۋان»، 1-توم، 344-بەت.
2) شۇ توم، شۇ بەت.

دېيىشىدۇ . ئەمەلىيەتتە ھەممە قەشقەرلىكلەر پۈتۈن كەڭلىكى بىلەن پەيلوچىلارغا كۇچار
گويا تاغ باغرىدىكى بىر خورەكتەك كۆرۈنىدۇ. م. قەشقەرلىكلەر كۆرۈنۈشۈم
بۇ شەھەر؟ كۆرسەن، دەپ ھەم ئاتالغان؟ ئەپسۇسكى، بىز ئۇ سۆزنىڭ
ئېتىمولوگىيەلىك مەنىسىنى تېخى بىلمەيمىز.

كۇچار قەدىمدىن بۇيان داڭق چىقىرىپ كېلىۋاتقان شەھەرلەرنىڭ
بىرىسى. 980 مىلادى قەدىمكى توخار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسرائىل بېيلىكىنىڭ با
پاشاتى بىلىپ كەلگەن بۇ ئاۋات دىيار، بىز كەلگەنچە ھەم باياشات شەھەر.
بۇ شەھەرنىڭ ھالىستىڭ باشقا شەھەرلەرنىڭ ھالىدىن مۇھىم ئالاھىدە پەرقى
بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرىسى، كۇچار ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن دېھقانچىلىق بازار
دىن تامامىي قىلىنىدۇ. ھەتتا ئاشپەزلەرغا ئەتىگەنلىكتا ماقالگەن
بوغدايلار كەشلىك غىزادىن كېيىن بولا يېيىشىدۇ. ئاشپەزلەردا ئولتۇرادا
لەگمەن قىلىنىدۇ. بىز كەلگەنچە بۇ شەھەردە پەقەت يۈزدىن ئوشۇق
لەگمەنخانا بولغان. ئولتۇرلەگمەن سوزۇقشىنى نېمىلىك ئوبىستا بولسا
ئەشەمە ئاشلىرى چاشتەلىك تېنىچكە سوزۇلسىمۇ ئۈزۈلمەيدۇ. خېمىرى
پىششىقلىقى، سىپى ھېلىلىك پۇلىدۇ. موشۇ سەۋەب بىلەن بولسا كېرەك
ھەتتا پەزى ئائىلىلەر كۆشكە ئۈچ قات لەگمەن پىششىدۇ. كۇچارلىق
ناڭ، پەجمەخ نان، سىمىلىك نان پۇرمىشاق ئەمىلىكى خۇشپۇ
راقلىق نان ھېچ يەردە بولمايدۇ. ئۇششۇز نامىلىق چولق بىر ھەللىسا
بىر ئۇتۇتاش تەپپارلىشى سەۋەب بىلەن، پەجمەخ نېنى، دەپ ئاتىلىپ كەتكە

كۇچارلىقلار زىننىڭ ئىلكىنچى ئالاھىدىلىكى — ئولار ئەرخلۇن، چولق
كىچىك، باي-گادايى دېمەي ھەممىسى سەنئەتخۇمار، مۇزىكا بىلە
مەيىلغان، ئۇ سىمۇلغا چۈشمەيدىغان كىشىلەر نامايەندىسى كۇچار
ئولار بۇ خۇسۇسىيىتى مەشرەپتىن ئالغان. 1962 - يىلى مەن بۇ شە
گە قاراشلىق ئالاقاغا ناملىق رايوندا پەرتىسال ماتى ۋاقتىدا بىر
كەنتتە بىر قېتىمدا 270 قېتىم مەشرەپ ئويناتقانلىقىنى تىزىمغا ئالغان ئى
كۇچارلىقلار زىننىڭ مەشرەپتە ئوينايدىغان، چىلىم ئوينى، ئىسمىلىك
سوھبىتى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بوپىچە بۇ دىياردىن باشقا ھېچ يەردە ئوينا
مايدۇ. ئۇ ئويۇن شۇنداق: قولىغا چىلىم تۇتقان (كېيىن چىلىم ئورنىغا
داپ تۇتۇشىدۇ سىمىلىشەن) بىر زەنگىت ئولتۇرغانچىقىپ، خالىغان
ئايالنى سورۇنغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئايال چىقىشى بىلەن ئولغا قاراپ ئو
سولغا قاراپ ئۈچ ئايلىم قىلغاندىن كېيىن قولىنى دايىنى ئايالغا سۇنىدۇ

1) «دىۋان»، 1-توم، 377-بەت.

ئايال ئۆزىنىڭ گىرۋىكىنى تۈزۈتۈشكە :

— بېيىت ئوقۇپ بېرىڭلار، ئاڭلاپ بېرەيمەن، — دەپ دادىسى بېرەيتۇ. ئوتتۇز ئوغۇل ئاقمىشىپ زەڭگىنىڭ سورىغىنىنى سورىشىدۇ. ئايال بېيىت ئوقۇغانلارنى ئېيىن دادىسى ئۆزلىكىگە بېرىپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. ئەندى ھېلىقى ئايال ئو-زى خالىغان بىر زەڭگىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. ژۇقۇرقى رەسمىيەت داۋام قىلىدۇ.

بۇ ئويۇن شۇ مەجلىستىكى كۆڭۈللۈك ۋە قىزىق بولىدىكى، ئوقۇغان بېيىتلار مۇمكىن قەدەر ئورۇنلۇق بولسا، ئاشىقلارنى شەكىل ۋە مەزمۇنى بىلەن ئوتتۇز ئوغۇلنى رازى قىلىشى شەرت. بىرەر رازى بولمىسا تىكىلگىنىنى ئوقۇتىشىدۇ. ياخشىلار تىكلەر ئۈچۈن راھەتلىنىپ قىزىق ھەجۋىيلەرنى ئۆتۈنچە كۆرسىتىدۇ. كۆپ بېيىتلار شۇ ئولتۇرۇشلىكى ئەمەلىيەتتىن ئوقۇلىدۇ.

كۈچارنىڭ ئەڭ چوڭ موجىزىسى — ئۆزىنىڭ مىڭ تويلىرىدۇر. بۇ تويلار چېزىر تاغلىرىنىڭ ئەڭ بەلەن يەرلىرىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە يۈزلىگەن تويلار قىلىنىدۇ. بۇ تويلارنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە خەلق ئىچىدە ئۆزگىچە بىر رىۋايەت بار.

ئۈچىنچىسىغا ئىككى يىلى بىرىنچى كۈچار تويىنى ئېيتىپ، بېشىغا كەشمىردە تو-قۇلغان سېرىق لەمپەر ھىندى سەللىسى يۆگىگەن ياش بىر زەڭگىت سېغىر ئاقىلىشقا كەلگەن ھالدا ئالدىراپ كېلىپ، تويگەن دەرياسىنىڭ لېۋىدىكى بىر كەنتتە دەم ئالىدۇ.

— مېھمان، تويلەنگەنمۇ؟ — ياش زەڭگىنى كۆرگەن بىر چوكان ئادەتتىكى بو-يىچە ئۆزىنى كۈچار شېۋىسىدە تويغا تەكلىپ قىلىدۇ.

— ھېلىۋىم[1]، مەن يەنە مېڭىپ كېتىمەن، — دەپ ھېلىقى تارلىق بىلەن ئۇ زەڭگىنى كۈچاردا... ئالغىچە ئۆزىنى كەتنىڭ ئۇزۇنغا دەملىرى كېلىپ ئۇلار بىلەن ۋە تونۇشمۇ-تونۇشتۇق سۆز ئالار بىر بىلەن باشلىدى.

— قىسى شەھەر بىلەرچە بولىدۇ ھاناس[2] زەڭگىت؟

— كومارابى.

— نەدىن كېلىۋاتىسىز؟

— كەشمىر شەھىرىدىن.

— ھە، نەگە ماڭىسىز؟

— ياق، كۈچارلىق مەن.

— ھە، كەشمىر شەھىرىدىن ئوقۇپ كەلدىڭىزمۇ؟

1) ھېلىۋىم — ھاشقالا مەنىسىدە.
2) ھاناس — ياش، ئوتتۇش ... مەنىسى.

- تاپىلدى. خوتەن دېھقان ماھايانىڭ [1] ئورنىغا چۆمۈلۈپ كېلىۋاتىمەن.
- دېمەك، ئۇلارنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ يۈرۈپسىز؟
- ياق، مۇشۇ تاق ئېشىكىم بىلەن تۇرپاندا شۇ يەردە تۇرۇپ قالىمەن.
- ئۇ يەردە نېمە قىلىسىز؟
- توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسىنى ئىزلەپ تەتقىق قىلىمەن.

يات ئۆلكىدە بولسىمۇ كەتتى. چېچۇ بېيغىنىڭ ئېيتىشىچە، بىر يەرگە كەلگەندە تاق ئېشەكلىك چېچەن توختىدى. ئۇزاقتىن قارىسا، كۆرۈۋاتىدۇ، ۋەيران قىلىپ تاشلانغان توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسى شۇ ئىدى. ئۇ توققۇز بۇددا بارا - بارا كۆمۈلۈپ مىڭ ئۆي بولدى...

بۇ رىۋايەت بەزى تارىخى كىتابلاردىمۇ تىلغا ئېلىنغان. مە-
سىلەن، ياپون ئالىمى يوشى - شالوتى ئۆزىنىڭ «غەربىي بۇددىزم» دېگەن
كىتابىدا كۆچا رىۋايىتىنى بىرىنچى قېتىم «توققۇز بۇددا» ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلۇپ،
ئۇنىڭدىن كۆچار ابىنىڭ بىر يىل كەلگەندىن كېيىن سوتىرا كىتابلىرىنى ئۇيغۇرچىغا
تەرجىمە قىلغانلىقىنى ھىكايە قىلىسا [4]، خىتاي تارىخچىسى شاۋىتى «شىنجاڭنىڭ
تارىخى لوگىيەلىك تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە كۆچاردا ... - ئەسىرلەردە توق-
قۇز بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغان دەپ خەۋەر قىلىدۇ [3]. ئۇيغۇر
تارىخچىسى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ 1935 - يىلى كەشمىردە تاش باسما
بېسىلىپ چىققان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇشۇ
پىكىرلەر تىلغا ئېلىنغان [2]. بىراق بۇ تارىخلارنىڭ ھېچ بىرىدە «مىڭ
ئۆي»لەرنىڭ قاچان، قايەردە باشلىنىپ قايسى ۋاقىتتا توختىغانلىقى، مىس-
تان ۋە ... لىكى مۇشۇ تەخلىت ئۆيلەرنىڭ پەرقلىرى، ئىچكى دۇنياسى
ۋە قايسى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق ئىكەنلىكى، خۇسۇسىيىتى ۋە تولۇق
مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. ھەتتا ئەسىرىمىزنىڭ بېشىدا بۇ ئۆيلەرنى بىر
قەدەر ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئورغۇن رەسىملەرنى
تويۇپ ئېلىپ كەتكەن نېمىس ئالىمى فون لىكوكنىڭ خاتىرىلىرىدە ئۇ بىز
دېگەنلىك بىر نەرسە تاپالمايمىز.

«مىڭ ئۆي» توغرىسىدا بىر قەدەر كەڭ مەلۇمات بەرگەن كىشى ئۇيغۇر
شائىرى نىمشېھىت ئەرمىيە داموللام ھاجىم. بۇ كىشى ئەسلى يېڭىسارلىق بولۇپ،

---

(1) ماھايانا - بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ بىر مەزھىپى.
(2) مۇنەسسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 92 - بەت.
(3) «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1955 - يىل ئاۋغۇستتىكى سانىغا قاراڭ.
(4) «شۇ ئالتۇن تارىخ» ... بەت.

بۈتۈن بالىلىق ۋە ياشلىق ھاياتىنى موشۇ مىللىي ئوپېرالاردا ئويناپ ۋە ئۆزى ئۆگىنىپ ئۆتكەزگەن. شۇ قاتاردا ئۇ جۇڭگو ئوپېرالىرىنى ۋە بۇرۇن ئازەربەيجان كومپوزىتورى ئۈزەيىر ھاجىبەيوف تۈزگەن "لەيلى-مەجنۇن"، ئەلى شىرناۋايى، نىزامى گەنجىۋى، خىسراۋ-دەھلىۋىلەر قاتارلىق ئاتاقلىق شائىرلار رولىنى ئوينىغان. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتى 1948-يىلى ئىلىدا نەشر قىلىنغان "شەرقىي تۈركىستان گېزىتىنىڭ" مەتبەئەسىدە بېسىلىپ چىققان "پەرھاد-شىرىن" داستانى" ئىسىملىك ئەسەرىدە زىكر قىلىنغان.

شەرقىي تۈركىستان ئىسرلىق موجىزات،
تىيانشان باغرىدا ئاقسۇ ۋە موزات.

. . . .

ئۇشبۇ دەريانىڭ ئۆتەرىپىدا،
"مىللىي ئوپېرا" قىز باغان ئۆتكەن دەۋرىدە.(1)

دەپ باشلىنىدۇ شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى. داستاننى "مىللىي ئوپېرا" نىڭ تارىخى، ئۆزگىرىشى، شەكلى ۋە كېيىنكى تەرەققىياتى ھەققىدە قارىشىنى قىسقىچە دىگەن جايى بار، مىللىي ئوپېرانى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇ سۆزلىگەن ئىكەن. شائىر ئۆزى خۇلاسىسىدا "مىللىي ئوپېرا" غا خۇددى شائىرنىڭ ئوغلى پەرھاد كۆيگەن... دىگەن خەلق رىۋايىتىنى ھەرتەرەپلىمە ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ.

مەن كۆچار ناھىيىسىدە قارا شەھەر قومۇلدا دىگەن جايلاردا، مىللىي ئوپېرانى، بىر نەچچە قېتىم 1952-يىلى كۆزدە زىيارەت قىلغان ئىدىم. بۇ قېتىم ئۆزىنى ئابدۇلخالىق ئومەر ۋە بىللە رەسسام ئىلىي ئېكسپېدىتسىيە قاتناشقانلار بىلەن تەكشۈرۈپ چىقتىم.

بۇ-تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئاتالمىش ماياپىڭغان كۆچار، باي، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ تولىمۇ گۈزەل جايلىرى ئىدى. بازارلىرىدا شاپتۇل، ئۈزۈم، ئانار ۋە ئەنجۈرلەر، ئەنجۈر ۋە يۈرمۇ قىلىنغان ئايىم-ئايىم قاچىلاپ قويۇلغان قاپىماقلار بىلەن يېڭى بوغدايىنىڭ ئۆزىلىرىدا يۇمشۇرۇلگەن، بەجەم نانلىرى، سىراپ ئىدى. بولۇپمۇ بۇ ناز-نېمەتلەر شىماللىق كەلگەن، سايا ھەيكەلچە ئوچۇن شۇنچىلىك باياشات كۆرۈنەتتى، ھەر قەدەمدە يۈز شاپتۇل يەپ كېيىن يېتىپ قالغان ئادەت بويىچە شۇ ئىسسىق يەردىكى ئەللەرنىڭ كېتەتتى.

كۆچاردا ئۇچ كۈن تۇرۇپ تەكشۈرۈپ تەتقىقات قىلدۇق. مەشھۇر ئىبادەتخانا ۋە پاراۋان مىڭئۆي قاتارلىق قەدىمىي خارابىلەر، سايىتەي ...

(1) نىم شەھىت ئەرمىيە دامولام "پەرھاد-شىرىن"، 1948-يىلى ... بەت.

قاتارلىق تونۇلغان پىشقەدەملەر بىلەن سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈپ، ئەمەلىي ئويلار
خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ... ئۆگەندۇق. ئەمەلىي ئويلاپ كۆرسەك، ھەقىقەتەن
ئۈچۈن شۇنداق قارىغۇ ئويلىرى بىلەن ... ئۈچۈن ... تاغدا ماھىيەت
يالغان. ئوچۇق قاتارلىق كىرە ... ئىسلاھاتلىرى ... ئىسلاھ قىلدۇق. نەتىجىسى
ئالتە شەھەر ... تالىخى چىققان ئۈرۈمچى ... ھازىرقى ... مىللەتلىك
ئاتالغۇلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن ... قىلىپ ... ھازىرقى ئۇيغۇر ... سەۋەبىمىز.
تىلى ئۈچۈن ... قاراشلىرىنىڭ شەھەرلىرىدە ... ئىشلىتىلگەن ...
بايقىدۇق.

كىرىش — ئۈچىنچى ... (...) ... تاغ ... ئىشلىتىش
يولىنى ... شىمالىي ... بولۇپ، ...
— ھازىرچە ... سەن ... دېگەن ... ئىككى ئوخشاش، ئەمەلىي ئويلار
بارغىلى. سەن — سەن ... كۆڭۈللۈك ... تىگەن.
— سەن — سەن ... ھەمىشە ... شۇنىڭ ... ئەدەبىيات
يالغۇز ... — دەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى بىز ...
دە سايىت ھاجىم. — ... ئۈچۈن ...
قاراپ تۇرۇپ!

سەن — سەن ... سەن — سەن ... بوپ،
... كۆزۈم ... يولدا قاپاپ.

دەپ ... ئوقۇپ بەرگەن ئىدى.

سايىت ھاجىم ... كەلگەن ... ئۆزلۈك ... بولدۇق
... كۆڭۈللۈك ... ئادەم ئىدى. ھەمىشە ...
... كۆپ ... ئىدى. مەن ...
1951- يىلى ... ئىشقا كەلگەن
... ئىدىم ... ئىسلاھ ... ئىدىم.
... ئىشلىتىش ... سەن — سەن ...
... يېزىلغان ... .
... ئويلىرى ... ئويلار ...
«... » ... كۆرسىتىپ ...
... تىلىنى ... (...
... 6 كىلومېتىر) ... ئىشلىتىلگەن ...
... ئويلار ... قالدۇق. ... ئويلار ...
... بولۇپ ... ئىدى. ...

بولسىمۇ بىز بويىچە يەنە ئاز-تولا رەسىملىرىمىز قىلىپ قالغان قىرغاقتا يېقىن
تۇيۇلىدۇ. تۈزۈمىزغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى چوڭ بىر ئۆينىڭ دالىنىغا ئورۇنلاشقان
سېرىق شەمىزدە يېقىنلىشىش تۇرمۇشىدىن كەيپىنى ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە
گۈزەل شەكىللىك يەنە بىر ئۆينىڭ رەسىمىنى سىزغان رەسىملىرى ئۈستىدە
ئىككىنچى قېتىم كۆرۈپ، يېڭىۋاشتىن باشقا رەسىملەرنى سىزغانلىقىنى خاتىرلىدۇق.
بۇ تۈنجى قېتىم ئىشلىگەن ئاخىرقى رەسىملەر تارىخىنى تەتقىق قىلىش
ئۈچۈن قولىمىزغا كەلگەن ھەممە سىرلىق بىر ھادىسە ئىدى. شۇڭا بىز ئا. تومە-
روۋنىڭ ئىككىمىزدە رەسىمگە قاراپ بۇ تۇيۇق قايسى ۋە رەسسام تە-
رىپىدىن بىرىنچى قېتىم سىزىلغانلىقى، ئۇنىڭ رەسىملىرى خان ياكى خانىم ئارغا
پارىماي، پاكىزە ئىشتىن سىزدۇرۇلغان بولسا كېرەك، دېگەن تۇيغىغا كېلىۋا-
تاتتۇق. ئەمما دېيى بىزنىڭ بۇ سوھبىتىمىز گەرچە ئۇزاق ئىككى
ئارىلىشىپ قالدى.
— ياق، بۇ تۇيۇق ئۇغرىسى بىز كۆچىلىقنى دائىم ئاڭلاق بىر رىۋايەت
بار (قارىمىلار ئۆزىمىزنى جىلغا كۆچىلىرىدە قارىمايدىغان) — دېدى ئۇ. مىز-
كور ئۆينىڭ ئىشىكىگە يولۇقۇپ تۇرۇپ، — بۇ ئۆينىڭ سۈرىتىنى سىزغان
سۈرەتچى كۆچىلىرىدا ھەممىنىڭ خوتۇنى مەلىكىگە ئاشىق ئىكەن. ۋە لېكىن ئۇ
ئۆزىنىڭ بولۇشىغا ئىنىز ھارىنى مەلىكە زادى دەپ ئېيتالمايدىكەن. نەتىجىدە بىر
كۈنى ئۇ ھوشىنى يوقىتىپ، پادىشاھقا مەلىكىنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ قويۇپتۇ.
بۇنى كۆرگەن پادىشاھ غەزەپكە كېلىپ، شۇ زامان ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىش
بىلەن بىللە ھەممە سۈرەتلىرىنى مەھۋى قىلىپ، پەقەت باشقا سۈرەتلەر
سىزدۇرغان ئىكەن.
مەن ئىنزاخوتكا مىنىڭ بۇرۇنقى يېشىمنى تولۇق بىر ئالدىم. كېيىن خوددى
موشۇ رىۋايەتنى يەنە بىر نەچچە كىشىدىن ئاڭلىدىم.
بىز ئەنە شۇ چېغدىكى تاغلىرى ئىچىدە جەنۇبقا قاراپ كېتىۋاتىمىز.
بەزى ياشتۇلتولۇقلار رىنىڭ يەرەز قىلىشىچە، شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۇنىڭدىن
ئىككى يۈز مىليون يىللار بۇرۇنقى چوڭ بىر ئىچكى دېڭىزى بولۇپ، كېيىن
ئاستا-ئاستا قۇرۇقلۇققا ئايلانغانلىقى مەلۇم. دېمەك، بىز كېتىۋاتقان
تاغ قاتلاملىرى قاچاندۇر سۇ يالىغىدىكەن خادا تاشلار، مولۇسكا ئو-
شۇقلىرى ئاشقا ئايلانغان بېلىق ۋە قۇلۇلىلەر تولا ئىدى. شۇنداق بىلەن
بۇ تاغ خادىلىرى بىزنىڭ ئۈچۈن — ئۇنىڭدىكى قەدىمكى ئالا-بېشىل ئىمارەت-
لەرگە ئوخشايتتى. بىر قىزىل، ئىككىنچىسى يېشىل، ئۈچىنچىسى خود-
دى ساپ-سېرىق بوتالار بىلەن سىرلانغان ... قاتار ئوخشايتتى. مەن

بۇ ئاجايىپ تەبىئەت، كۆچۈشىدىن كېچىكمەي بىر قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ،
ئۇنى ئۇنتۇغان ئىدىم. ھەيران-ھەس بولۇپ ھاڭ-تاڭ قېلىشىم شۇنىڭغا تولۇق-
رىۋايەتلىرىمىز، زەڭ قويۇپ قاراشقا باشلىدىم. گەرچە بۇ تاغ ئىچىدە تۆرت
سائەت ماڭسام مۇزلا زادى زېرىكمىدىم. ئا. گۈزەل ئۇستا رەسسام بو-
لۇپلا بىلەن بىللە ياخشى فوتوگراف ئىدى. ئۇ بۇ تاغنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى
بىر قانچە سۈرەتلەرنى ئېلىۋالدى.

چۈشتىن كېيىن بىز قۇرۇق شەھەرنىڭ ئىشانى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق
قىزىل كەنتىدىكى مىڭ ئۆيلەرنى ئەكسۇرۇشى ئىدى. مىڭ ئۆيلەر، خا-
تىرىمىزنىڭ بېشىدا بولۇپ تۇرىدىغان بىر يىلىدىن رىۋايەتلىك كومارا بىيىنىڭ
«توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسى» تېپىش. كېرىش ۋە قىزىل قاغىلاردىكى
ئۆيلەردىن ئۇ ئىبادەتخانىنى تاپالمىدۇق. قىزىلدىكى ئۆيلەرنى ئىملىك كۆپ
ۋە ياخشى ساقلانغان ئۆيلەردەپ ئاڭلىغانتۇق. شۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىن
ئەڭ «توققۇز بۇددانى» تاپسام نەقەدەر كۆڭۈللۈك ئىش بولار ئىدى، دە-
دەپ ئويلىدىم.

كۇچار بىلەن قىزىلنىڭ ئارىسى ئاتمىش كىلومېتىرچە كېلەتتى. ئەتىسى
ئەتىگەندە ئۇ يەرگە سائەت بىرىپ كەلدۇق. بۇ كەنت ئەرمىيە داۋاملاشقان
ياز غەيرەتلىك مۇزات دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ، يەرلىكلەر ئۇنى بىر ئەۋەيە
، مۇزات دەرياسى» دېيىشىدۇ. ئاساسەن قىزىل دەرياسى دەپ ئاتىشىدىكەن.
ئەسلى يالقۇن ... شا يادەرياسى» دېيىشىدۇ. بولسا بۇ دەريانىڭ ئەسلى ئىسمى
ئىكەن ئىدى. بۇ نىمە دېگەن سۆز، ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. سايىت
ھاجىم ئۇنى ماڭا، يەر ھادىچە ھەرى دەپ ئۇنى ئۇنتۇرغان ئىدى. ئەپسۇسكى
مەن سايىت ھاجىمنىڭ ئېيتقان بۇ ئاتالغۇنى ناۋاقىتى يە ئەرمىيە داۋاملاشتۇرۇپ ئەسەر-
لىرىنى تاپالمىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىسمى ئۇرانەچە يېقىن ئىسىم بولغاچقا
مەن ئۇنى بەزى خاتىرىلىرىمدە ساقلاپ كەلمەكتىمەن.

قىزىلغا كەنتنىڭ مەركىزى بىلەن قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئارىسى
توغرا سەككىز كىلومېتىر كېلەتتى. بىز ئەنە بۇ يەرگە بېرىش ئۈچۈن
ئىتتىكلىرىنىڭ بېشى تويىدا-ئوغراچە تۆپىقا (تاقىقا) قارىدۇق. ئاتنىڭ
يالغۇز ئاياق چىغىر يول بىلەن تىكىز بىر ئېدىرلىقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتۇق،
بىرەر سائەتتىن كېيىن شۇنداق ئاجايىپ بىر مەنزىرىگە دۇچ كەلدۇقكى، بۇ
چاغدا ئەمدى ئەزىز ئۇلۇغنى ئاسمانغا تاغ باغرىلاپ يەستە بىلقۇزاتقان ئەگىن
دەرياسى ئېتىكىمىزدە تۇرلۇق بىر پۈتكۈللۈك ئىچىدە كىشىنى تاقان ئۇستەڭ سوجەك
ھېس قىلىمىز. بىز ئۇ ئەرمىيەداۋاملاشتۇرۇپ بىر مەنزىرىنى تولۇقىسىنىلىك تىمىسۇ بولىدۇ:

قىزىلىنى جەنۇبتە پىشكەن مېۋىلەر بار،
تىللىسە تېگىنىز، چوڭقۇر، داۋانلار.
داۋاننى يەتتىكە - ۋادىغا يۈرەك،
خۇددى ئاسماننى يەرگە چۈشكەندەك.
بۇلار ئىشلىسە بەللىرىنى كېسەر،
ئۈزۈمنى يۈز تىلىك گۈزەللىرى كېسەر.

راست، بۇ چوڭقۇر ۋادىنىڭ ئېچىدە چوڭ ئىشلىگىنىز بىلەن ئۈزۈملەرنى كېسىپ كېتىشتۇق. چوڭلىقى بىر تەرەپتە يۇقىرى ۋە ئاستى بولۇپ، دەريا غۇنچە سۇ زولۇپ يانتاق ئۆستۈرگەن ئەتراپلىرى ئىشلەنگەن. ئۈزۈملۈك ئېگىز - پەس، چوڭ - كىچىك قىلىپ ئورۇنلاشقان بولغاچ قىرلىرى، مىڭلىغان ئۈزۈم ئۆيلىرى كۆرۈنۈپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىز بىلمىگەن ... بىر دەنە ئاللىقاچان تەسۋىرلەنگەن 7 ... ئىككىنچى تەرەپتە ... ئۈزۈم كېلىشكەن چوڭ يالغۇز تەپسىلى بىلەن گۈزەل باغ - ۋادا تەخمىنەن ... .

بۇ كەلگەننى بۇ ۋادىدا 60% تىن ئوشۇق، ئەمما ئۈزۈملەر بار ئىدى. ئۇ، ئومۇمەن ئىككى سورت بويىچە ئۆزۈپ بۇ ئۈزۈملەرنى بىرىنچى - بىر ساناپ بەشىنچى - تەپسىلى تەكشۈرۈپ قارىسىۋاق، بۇ ئىنچىكە سەككىزىنچى پەسىللىكى، ئۈزۈملەر ئۇچار باي ئوقۇشنامىلىرىنى كۆرسەتمە، ئۈزۈملۈك ئەمەس - لەر ئىنچىكە مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشىدا دەريا تەرىپىنى (ئۆگەن) سولغا قاراپ ئۆزىنى بىرخىل شەكىلدە ياسالغان. بۇ شەكىللەر تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى - ئوتتۇرا ئېھسا تورت چاسا بولۇپ، بارگۇمبەزلىك ئۆي.

ئىككىنچى - ئوتتۇرا ئېھسا تەكشى بولۇپ، ئىككى بولۇڭدا ئىككى ئىشىك. بۇ ئىككى ئىشىككە ئۆتۈشۈپ ياسالغان قارلىق گۈمبەزلىك ئۆي.

ئۈچىنچى - ئوڭ تەرىپى قاربىر خالتا ئوشۇق بارگۈمبەزلىك ئۆي.

تۆتىنچى - تورت چاسا ئادەتتىكى سامان ئۆيلەر.

بەشىنچى - مەخسۇس بوت ياكى قاراۋۇل ئورۇنلىرىنى ئىشلەتكەن بىركىشىلىك ئۆيچىلەر.

ئالتىنچى - ئىچكىرى - تاشقىرى ياسالغان قوش تورت چاسا ئۆيلەر.

يەتتىنچى - ئوتتۇرا ئېھسا دەڭ مەرەپ، ئىككى بولۇڭدا ئىككى تەكشى ئىشىك بىلەن ئۆتۈشتۈرۈلگەن زال. بۇ زالنىڭ چوڭقۇر مەرەپلىرى ئۇستى پۈتۈنلەي شەكىلسىز ئۆي.

سەككىزىنچى - تورت ئېھسا تورت مەرەپ، ئىككى بولۇڭدا ئىككى ئىشىك، ئۇنىڭ ئېھسا ئالتە مەرەپ. ئۇنىڭ زىننەت بىر چوڭ گۈمبەز قارزا لىق،

گۈمبەزلىك ئۆي.

توققۇزىنچى — ئۆزى ئەگمە دالان، ئۆينىڭ ئىچى بىر دېرىزىلىك تۆرت چاسا ئۆي.

ئونىنچى — بىر ئىشىك، ئىككى دېرىزىلىك تۆرت چاسا ئۆيلەر.

ئون بىرىنچى — تورۇسى رەمچە ئۈچ بۇرجەكلىك ياسالغان تۆرت چاسا ئۆيلەر.

قومۇل خەلق ئۆيلىرىنىڭ «غەربىي تاشقى كۆرۈنۈشى».

بۇ ئۆيلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئېگىزلىكى 25 مېتىر ئېنى 7-8 مېتىر كەڭ-
لىكى 30 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، كىچىكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، ئېنى
50 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئۆينىڭ ھەممىسى مېتىن
بىلەن تولۇق سېلىنىپ ئۆيۈلۈپ تاملىرىغا زوللۇقۇن مەخمەل چاپلانغان.
ئۆينىڭ ئۈستىدىن تورۇس ئىلىنىپ كاككىلا يېپىلغۇپ، ئاستىن كەڭكى
ئىلىك تاقىلىپ بېرىلگەن. مولتىڭگە ئۆستىگە تاقى قىزىل سېرىق
كۆك، يېشىل قارا رەڭلىك پېشە بىر ياقىلىرى بىلەن ھەر خىل سۈرەتلەر سىزىلغان،
بۇ سۈرەتلەر ئەزەلدىن ئەلەرنى پېتى تەسلىم سوزلەپ چىقىشى چىقىشى
ئەلۇمەتلە. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇ تۆرت ئىسلىبەتىسى ھاقاقا بولۇشتۇر.
بىرىنچى — ئۆلۈمتىنىڭ ھەربىسى ياسى ھاكىتىنى تەسۋىرلەيدىغان

سۈرەتلەر. بۇنىڭغا، قىزىللىق مۇئەننە زىم ئەسكەرلەر، ئىنقىلابى پارتىزانلار
بىلەن جاپاكەش قوللانغان ھەيۋەتلىك پەھلىۋانلار، بىر-بىرىگە قارىمۇ-
قارشى قوزغىلغان ئاتلىق ئەسكەرلەر، ئىنگلىز قوشۇنى ۋە پەشتاقلىق سېپىل
ياكى قورغانلار، بۇ قورغانلار ئۈچۈن جەڭلەر سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

ئىككىنچى — ھەر خىل ھايۋانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئوۋلىنىشى ياكى ئۆيلەنگەن سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا: ئالتۇن تەخت ئۈستىدە جازانە قۇرۇپ ئولتۇرغان قاغىشالىق
خانلار، قولىغا قالقان ياكى ساتار ۋە قاتارلىق ساز ئەسۋابلىرىنى تۇتۇپ
خۇشال بەزمە قۇرۇۋاتقان سازەندىلەر، ئويغۇر بىناكارلىقىدا ھازىر-
غىچە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، بەش چېچەكلىك، ئوخشاش ئۆمەن-
تۈرلۈك نەققاشلار، تۇمشۇقىدا چېچەك تۇتۇپ ئۇچۇۋاتقان ئەگرى مخان-
چىلار، سېرىق ھالار، يەلپۈنۈپ قالغان قالدۇرۇپ تۇرغان مەردانە كەلگەن چېچەكلەر-
قان دىخان ياكى ئىشلەمچى ھەمدىكارلار سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

ئۈچىنچى — خىيالى ئىلىم چىچەك ئەپسانىلىرىغا تەئەللۇق سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا: بىر قولىدا ئۈزۈم، ئىككىنچى قولىدا گۈل تۇتۇپ ھاۋادا ئەركىن ئۈچۈپ
يۈرگەن پەرىلەر، بېشى ئادەم، تېنى جەڭگىۋار قۇشلارنىڭ، بۇلبۇلى گويالار،
دەرەخلەر ئۈچىلىرىدا ئۇيناپ يۈرگەن سىرلىق كېپىنەك ياكى بۇغىلار، ئۈز-كۆز-
لىرىنى ھەر خىل بويا خىللىپ ئالەمگە دەھشەت چېچىپ يۈرگەن مۇدھىش دىۋە
ياكى پەرى — جەشمەلەر سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

تۆتىنچى — بۇددا دىنىغا ئائىت ۋە ئەنە ئەللىك ھەر خىل ئېتىقادى سۈ-
رەتلەر. بۇنىڭغا: «قاراقۇچلۇق»، «يورۇقلۇق خۇدالىرى»، «ئوتكاچى
تۈگۈنلىرى»، ئولتۇرغان-يېتىپ مۇزا سىملىرى، ھەر خىل دوزاق ئازابلىرى بىلەن
جەننەت سىپتىلىقلىرى كىرىدۇ.

بەشىنچى — يەنە خوتەن زېيەك كۆرۈنگەن يەنە شۇ مىڭئۆيلەر
دەۋرىدە شەرقى تۈركىستاندا ئۇنداق بولۇپ ئوتكەن ئىنسانلارنىڭ سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا، خۇددى بۈگۈنكى بالىلار ئۆسۈملىرىگە ئوخشاش ئۈستىلى كەلگەن ھەر
خىل يىمەكلىك ئويۇنلىرى، يەلپۈنۈپ ئۈستىلىگە ئۈچ سۇ ئوينىغان يۈرگەن
چېچەك ۋە ئۈزۈم تۈگمىسىدە شەكلى كورۇنۇش بۈگۈنكى ئويۇنلىرىدىن قالغان
بەرقى بولمىغان ئويۇنلىرى ئوتۇپ ئاغ ياكى قاناتلىق بىر-بىرىگە ئىلگىرىلەر-
دىن سەكرەپ چۈشۈۋاتقان، پاراشيوتچىلار، شەكلى ھازىرقى ياۋ-
روپا مودىسىغا قىزىللىرى، كىيىملىرى، ھەممىسىنى بۈگۈنكى كۈنگە ئوتۇپ
چىقىپ ئولتۇرغان، قورقۇنچ رەسىم ھەممىسىنىڭ سۈرەتلىرى كىرىدۇ.
بۇ سۈرەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ ئەسلىرى بەنە ئاتقان ئىلرى

بويىچە سىزىلغان. مەسىلەن، ئادەم ئوبرازلىرىنىڭ ئاناتومىيىسى، كۆز بىلەن قا-
پاقىسىنىڭ ئارىلىقى، يانتۇ قاراپ تۇرغان كۆزلەرنىڭ تىپىك بىلەن قارىشىنىڭ
قىياپىتى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تولىمۇ دۇرۇس بېرىلگەن. رەسسام ئا. تومەروف-
نىڭ ئىپتىدائىي قارىشىغا بىنائەن بۇ سۈرەتلەرگە بېرىلگەن رەڭلەرنىڭ خىمىيە-
ۋى تەركىۋى شۇنچىلىك پۇختا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز-ئۆزىنى ساقلىشى ناھايىتى
نەپىس خۇشسىماسى تەلەپكە ئىگە.

— بۇ رەڭلەرنىڭ ئون ئونبەشچە ئەسىردىن بۇيان ئۆچمەي ئۆز ھا-
لىتىنى ساقلاپ كېلىشى قارىماققا ئاز ئۇچرايدىغان ھادىسە. — دەيدۇ
ئا. ئومەروف. ئىپتىدائىي ئىسلام دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر سۈرەتلىرى ئو-
چۇق دالا قىياپىتى، ئوڭ چىراي پۈتۈن مەغرۇرلۇق بىلەن ئۇچرىشىغا قارىماي
زامانى ئۆز رەڭگىنى يوقاتمىغان.

بىز بۇ سۈرەتلەردىن ئۇيغۇر رەسساملىقى ئوخشاش ساھەلەرگە بۆلۈنگەن چېب-
غەمىنىدا بەشىنچى خىلدىكى سۈرەتلەرگە چوڭ كۆڭۈل بۆلۈنگەن. ھالبۇكى،
بۇ سۈرەتلەردىكى ئۇيغۇرلار ... ئىسلامغىچە ئوچۇق بولۇپ، شەرق
ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىستىلىنى مۇجەسسەم كۆرسەتكەنلىكىنى،
بەزى غەربلىك ئالىملار نەزەرىيىسى ئۇيغۇر مىللىي ئۇيلىرى، مەدەنىيىتىنى
قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بار دېگەن پىكىرلەرنى بار. راس،
قەدىمكى يۇنان بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇرۇنقى زامانلاردىلا چوڭ
ئېقىشى (مەسىلەن، گىلىم ئۇسلۇبى) بىلەن كەلگەن مەدەنىي ئالاقىلىرى
بولغانلىقى مەلۇم. بىراق، مىللىي ئۇيلىرىدىكى ئۇ غەرب مەدەنىيىتىگە
كىرىشتىن ئۇزۇن ئۆتمەي مۇستەقىل ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى دېيىشكە
بولامدۇ؟ كىم بىلسۇن. بەلكىم بۇ رەسىملەر شەرق ئەنئەنىلىرى ئاتالغان
ئۇيغۇر سەنئىتى ساپ ياھە ... ھازىرقى ... (١) لارغا ئوخشاش
ياۋروپاغا يېتىپ بېرىشتىن ... غەربكە ئۆتكەن ... ؟! ئۇيغۇر مەدەنى-
يىتىنىڭ تەسىرى ئەنە شۇنداق كىشىلەرنى ... ئۆتكەن ئىدى.
مەسىلەن، كوچارلىق ... مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى لوچاۋۇ (٢)-
٧ ئەسىر) زامانىدا خىتاي پايتەختىگە بېرىپ ئورۇنلىغان ... خىتاي
مۇزىكىسىنى [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] سۈرەتلىرىنى كۆرۈۋالىمىز. بۇ ... ھا-

(١) [illegible]
[illegible]

ھەلك تۇيۇلك بەشىنچى خىلى سۈرەتلىرىدىن بىرى
بىر تۈرۈنۈشى .

زىركورىيە ۋە نىسبەتەن بەلكى خىتاي ئۆلكىلىرىدە بار بولۇپ، شەكلى ئۆ-
زۈنچاق كېلىدۇ. چالغۇچى ئۇنى سول يېنىغا ئېسىۋېلىپ ئىككى چوكا بىلەن
ئۇرۇپ چالىدۇ. مەن بۇ دۇمباق سۈرىتىنى كۆرگەنمەن؛ «دىمەلگە» بۇ
دۇمباقنىڭ ئەسلى قۇلىنى شەرقىي تۈركىستان بولۇپ، ئاندىن ئارقىلىق
خىتاي ۋە كورىيەگە تارقالغان بولسا كېرەك» دىگەن تويغا كەلدىم. ئەل-
ۋەتتە، بۇ ئۇقتا كەلگۈسىدە يەنە كەلەك تەكشۈرۈش لازىم.
قىزىل، ھىلك تويلىرىنى، تەكشۈرۈش مۇزدە بىزنى ئۆزىگە جەلىپ
قىلغان ئىككىنچى بىر نەرسە تولا سۈرەتلەرنىڭ ئۇيغۇر چوچەك تەمسىلى
ئاساسسىز ئەمەسلىكى بولدى. مىسال ئۈچۈن 8-نومۇرلۇق تويىنىڭ تو-
رىسىدا ئۇچىغا كۆزنىڭ سولغا ئايلىنىش سۈرىتى بېرىلگەن. بۇنىمە؟ شۇبھىسىزكى،
بۇ ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنىڭ توققۇز قۇملاقنى سېلىپ قويۇپ، ئۇلۇغ يېڭىلۇ-
دىن كۆزن، سول يېنىدىن ئاي چىققىچە دەپ ياخشىلىققا جورىيلىغان
تەجايىپ تەمسىلنى ئەسلىتىدۇ. يەنە شۇ تويىدا تەرەپ-تەرەپتە ئاس-
مانغا قاراپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ ھاۋادا ئۇچۇپ ئۆزگەن بىر قۇشنى ئوزىگە
قىچقىرىۋاتقىنىنى كۆرىمىز. ئۇيغۇر چوچەكلىرىدە بۇ قۇش «دۆلەت قۇشى»
دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ پادىشالار ئۆلگەندە ئۇچۇرۇلىدۇ. ھەممە كىشىلەر
ئۇنى ئۆزىگە قىچقىرىدۇ. ئۇ كىمنىڭ بېشىغا كېلىپ قونسا شۇ كىشى پا-
دىشا بولىدۇ. ئاتالمىش سۈرەتلەر بىزگە يەنە شۇ چوچەكنى ئەسلىتىدۇ.
ئەمەسى پېشىنى بېلىگە قىستۇرۇپ بىر قولىغا قىلىچ ئىككىنچى قولىغا ئوقيا تۇت-
قان بىر ئۆلكىنىڭ نۆۋەتخورنى تويلەردە ئاتلىق پىيادە، ئوتتا سودا تاغا
كېلىدىغان سوزۇلىق بۇھىكايىسى بار. يەرلىك خەلق بوزەلتىنى يەر-
ھاۋادىيىشىدۇ. ھەقىقەتەن بۇ تەسۋىرلەر پەرھاد خۇسرو سىمىكى
خەلق ھېكايىلىرىنى بىزنىڭ ئېسىمىزگە چۈشۈرىدۇ.
ئۈچۈنچىسىنى- قىزىل، ھىلك تويلىرىدە، سۈرەتلەرنىڭ ئارىلاشىپ-
ماسلىغان مونۇ ھەتلەر بار:

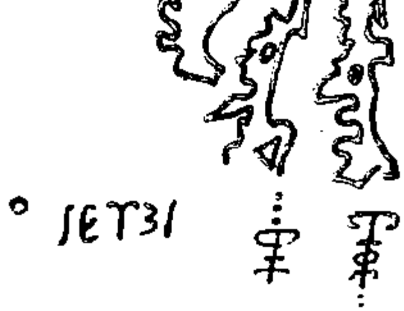

69 - تويى
68 - تويى

66.

MAZZY ЖОIIЗ 69 - ئويما

116 - ئويما

مانا بۇ خەتلەرنىڭ بىرىنچىسى كونا ئۇيغۇر خېتى بولۇپ، ئىككىنچىسى دېگى دە سىلەپقى ئىلكى ھەر بىر بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر خەتلەردۇر ئەمما. بۇزنىڭ كە يېنى نەكىلىرى مەممىزگە بەلگۇلۇك ئورخۇن خېتى ئاخىرقى تامغا بولسا كېرەك.

دەل موشۇ خەتلەر مەسىلىسى سولەن بىلانغانغا ئەملىق تا خىرقى ئىلكى ئويى بىزنى ئوزگە قولمۇچە ئىلىپ قىلغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇ ئىلكى ئوينىڭ لويما ـ خەتلەر تامام بولۇپ ئىچى سىزىلغان بولسىمۇ رەسىم بىر يىلمىگەن ئىدى. رەسىم ئورنىغا بىر تامغا قارا سىزىپ قەلەمدە بىلەن بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر يېزىقتا (بىزنىڭ يېزىقنى تۈزگەن يېزىقى بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن) تاھايتى كوپ خەتلەر يېزىلغان. بىز بۇ ئويلەرنى بويىچە رەدلىكى ئەڭ ئاخىرقى قىزىل قۇشلار بولۇپ، چوڭ توپتىلىن- لۇق تۈزۈپ يالى تامامىلا ئىماي توختاپ قالغان دەپ ئويلىمىز ق. بۇ توسقۇنلۇق نىمە؟ بىزنىڭ پەمىمىزچە قىزىل مىڭ ئويلىرى، ئەمىنەن ٧ - ١٢ ئەسىر- لەردە يا سالغان بولۇپ، ئۇ كۇچارغا ئىسلام دىنى كەلگىچە ئوزلۇكسىز ئىشلەنگەن قىلىنغان. كۇچارغا ئىسلام دىنى XIII ئەسىردە كەلدى. بۇ دىن بۇ قېتىملىق بۇ- دا ئوچىقىنى توختاتتى. چىۋىر، مىڭ ئويى، ئۇ سىنلىرى مانا موشۇ توسقۇن- لۇق نە تىجىسى ئەڭ ئاخىرقى ئويلىرىنى تاماملىماي ئۇنىڭ ئورنىغا يۈزىبىر- گەن ئەشۇ ھادىسىلەرنى قارا سىزىمە قېرىنى شىلىرى بىلەن بىزگە يېزىپ كەتكەن بولۇشى ناھايىتى ئېھتىمال. ئەپسۇسكى، بۇ خەت تاھازىرغىچە كوتۇلمە سىر بولۇپ كەلمەكتە.

قىزىل مىڭ ئويلىرى بويىچە دەسلەپكى تەكشۈرۈش ئىشلىرىمىزنى تاما- مىغىنىمىزدىن كېيىن بىز يەنە ئارقىمىزغا يېنىپ كۇچارغا كەلدۇق. ئەنە ئەنە بىزنىڭ ئوزىمىز كورگەن مىڭ ئويلەردە خۇسۇسىدا ئورتىق ئېغىز ئىمىز قىلىش ئۈچۈن بۇ توغرىدا ما جوڭ كۇچار بىنالىرىغا سىلىشتۇرۇپ بىر ئەر يىلتىن كېلىشى ئىمكانىيىتىمىز يار قىلغان ئىدى. مۇشۇ تەكلىپ بىنا قىلىن بىز بىر ئىچى بولۇپ، كۇچار ئالقىدا قىلىقىدا دەسسام ماھىر قارى بىلەن بىر ئىچىچە قېتىم سوھبەتلەرنى قىلىپ، مىڭ ئويى، نەققاشلىرى بىلەن كۇچار رەسساملىرى- نىڭ نەققاشلىرى ئوز ئارا بىر قېتىم سىلىشتۇرۇپ چىقتۇق. نەتىجىدە قىزىل مىڭ ئويلىرىدىكى، بەش چېچەك، چەلەڭ، ئەپسانە، بادام دەرەخ. لىرىنىڭ نەققاشلىرى كۇچار رەسساملىرىدىكى موشۇ ئەخلەت نەققاشلىرى بىلەن بىر تۇققان بولۇپ چىقتى. كۇچار رەسساملىرى ئۇ ئوي ئىچى مەدەنىيىتىنىڭ ئوزۇلمىسى بىلەن، مىڭ ئويلەردىكى، بۇ خىل نەققاشلار بىزگە بۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن

بولۇپمۇ چەتتىكى. بۇ ھەقتە ماخۇت قارى بىزگە مۇنداق بىر ھېكايە ئېيتىپ بەردى.

— قۇمتۇرىدا بىر مىڭ ئۆي بار. ئۇ ئۆيلەرنىڭ شەكلى خارابىلارنىڭ كۆرۈنۈشىگە ئوخشايدۇ. ئېيتىشلارچە، ئۇ كۇچار شاھىنىڭ ئايالى غەزنە ئۆيى بولۇپ، شاھ ئۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە ئۆزىنىڭ جوڭ ئالتۇنلىرىنى ئەشۇ كۆپىنچە شەكىللىك ئۆيلەرگە كۆمۈپ قويۇپتىكەن. غەزنە ئىشىكىنى ئەتمەي قويۇپتىكەن. ئۇلارنىڭ سەۋەبى شاھ ئۇ جوڭ ئالتۇنلارنى ھېساپ بولىۋېلىن ئادەم قولى تەگمەس قىلىپ كۆمۈپ قويۇپتىكەن. دەيدىكەن، ئاتا ئالمىشى ئالتۇنلارنىڭ ئولۇق بېشىدىن ئايىغىغا قاراپ يەر ئالسا ئايىغىدىن سول بېشىغا قاراپ ساناشقۇدەك ئوخشاش ھەرقاتار ئۆي سەككىزدىن بولۇپ چىقىدىكەن.

بىر قانچە يۈزلىگەن يىللاردىن بېرى ئوغرىلار بىر قانچە ئۆيلەرنى بۇزۇپتۇ. بۇزغانلا ئۇ ئۆيلەردىن ئۇزۇنلۇق بىلەن بۇزۇپتىكى، ھېچكىم جوڭ ئالتۇننى تاپالماي قالغان. ئالتۇنلارنى باشقا بىر ھېساپ بىلەن يەنە ئون سەككىزىنى قېلىپ قويۇپتۇ. شاھ بۇ ئىشقا ئون ئايلىنى كېيىن بىلىپ ھېلىھەم ئەپسۇس قىلغانىكەن. بۇ مىڭ ئۆي ھازىرمۇ بار. بۇ يەرنىڭ كۇچار ئۆيلىرى قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش ئۆيلەرنىڭ شەكلى باشقا ھەممە شەكىللىرى بار.

ماخۇت قارى دېگەندەك بىز قۇمتۇرىدىكى مىڭ ئۆيلەرنى ئەكشۈرگەندە بىر كوپىسىت شەكىلدىكى ئۆينى قىزىقىپ كۆردۇق. راست، بۇ ئۆيلەرنىڭ شەكلى خۇددى كونا سامولىيوتلارغا ئوخشايدىكەن. ئىچىدە رەسىم يوق ئىكەن. ئۇيغۇرچە ئىچىدە ئون سەككىز ئالتۇن ئوخشىمىسىكى رىۋايەت ئۆزۈندىن بېرى ماڭجوت. بىراق ئۇ رىۋايەت بۇ ئۆيگە قانداق تەبىق قىلىنىپ قالغان، ئۇنى بىز بۇ سەپىرىمىزدە ئېنىقلىمىدۇق.

قۇمتۇرىدا ... مىڭ ئۆينى ئەكشۈردۇق.

مېنىڭ پۈتۈن ئەسىر يادىم ئېلىپ كومارا بىلەن، ئۇقۇقۇز بودداسى ئىدى. ئۇ قىزىلنىڭ مانا، قۇمتۇرىنىڭ ئىپىلىيىسى. قۇمتۇرا، مىڭ ئۆيلىرىنىڭ قىزىل، مىڭ ئۆيلىرىنى، پەرقى مۇشۇ بولىدىكى، بۇ ئۆيلەر ھەر خىل قىزىل، مىڭ ئۆيلىرىنى ئۇزۇنلۇق ياسىلغان. لېكىن ئۇ ۱ - ۱۱ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇسلۇبىدا خىيالىي چوڭلۇق يەنە ئۇنىڭ ئۇستى ئەمەس ئىدى. مۇشۇ ئۆيلەر بىلەن كەلگەندە ئېنىق كىيىلىپ ئېيتىپ قارى ئىشلىگەن چاقچاقچى بىر كونا ئۇنى ئۇچرىتىپ قالدىم.

— سىلى مۇخلىسۇ خۇزە، قۇمبۇ ئوقۇلۇق ئىلىم كۆلكىماي، سىزنىڭ ئىزلىنىپ بىسىپ لەت – دەپ كۈلدى ئۇ ھەم بىلەن كۆرۈشۈپ — كۆرۈشمەيلا چاقچاق قىلىپ...

ئېھ كولاك سايىپ زادى بۇ يەردە ئولتارماتتى. سىلمىنلا ئۇرۇشۇپ كەتتى. ئۇ شۇ كۈنكە كىرىپلا زېرىكتى. شۇڭلا بىز ئۇزۇنلا قوزغىلىپ بولسا كېرەك، دەپ قوزغالغان لۇق سايىپ، دەپ ئات قوياپ قويۇپ بەردۇق. ئەمما ئۇ توغراق لېكىنغا بار-ماغان ئىدى.

توغراق لېكىن؟! بۇ ئىسىم مەن ئۈچۈن يېڭى ئىدى. - بىر يېڭىلىق ئىدى. شۇڭا رېشىت قارى بىلەن چاي - پولو ئامان سالام قىلغاندىن كېيىن ئۇ جايىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ يەردە نېمە بارلىقىنى سوراپ بەردىم!

- ئۇ يەردە مېنىڭ ئۆيلىرىم بار. ئەمما ئۇ يەر چۆل بولغاچقا ساپا مەن چېلەر ناھايىتى ئاز بارىمىز. - دېدى رېشىت قارى.

- ئۇ قايسى ناھىيىگە قارايدۇ؟

- تۇرپان ناھىيىسىگە قارايدۇ. قېنى... مەن سىزنى ھازىرلا بىلەن ئاپ-رىسام، ئۆز كۆزىڭىز بىلەن كۆرۈسىلەن.

بۇ 23- سىنتەبىر كۈنى ئىدى. بۇ كۈنى قوزمۇتور بىلەن ياشلىقى بەر ئولتۇرۇپ، كامىنىڭ ئۆيىنى يېتىپ (مەن ئۇنى دەمىنىڭ ئۆيىگە چىقىپ بولغان) ئەتىسى تۇرپانغا رىنگە كەلدۇق. بۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ ئاندىن - مۇنچە تەييارلىق قىلغان-دىن كېيىن يەنە چىقىپ توغراققا قاراپ بىر بايا قاراپ ئىچىگە كىرىپ كەلدۇق. ھوشۇ كۈندىن باشلاپ ئا. ئۇ مەرۇپ ماخ، قوبۇر قوقلۇق سايىپ، دەپ ئىسىم قويۇ-لىدى. مەن ئۇنى 1919- يىلى توغراق بايانغا ساپاھەت قىلغاندىن باشلاپ ئاخ-تۇلۇك ئۇ - رىۋايەتلەرغا ئوخشاش، ئۇ - رىۋايەت سايىپ دەپ قېتىم. ھوشۇ خىل مەزمۇنلار بىلەن تورپاندىن چىققان كوزمىز ئالغا ئاكتىپ مېڭىپ، 26- سىنتەبىر كۈنى ئەتىگەنكە توغراق لېكىنغا كېلىپ چۈشتۇق.

توغراق لېكىن ھەر قىستىنى بىر چۆل جەزىرىسى ئىكەن. لېكىننىڭ ئۆزى ئەربىي تىكىز بىر قىرغاق ئاغ ۋە قىرسى بولۇپ، چوقۇسىدا بىر ئەلەم قويۇلغان بار ئىكەن. بۇ قورغانغا ئاغىنلىق تېگىدىن ئۆچ تەرەپ پەلەمپەي ئىشلەنگەن ھەمدە ئەھمە پۇرلىرى ئارقىلىق چىقىش ئىكەن. مېنىڭ ئويلىشىمچە، ھوشۇ ئەلەم قەلئەنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەبرىلەرگە ئورۇنلاشقان ئىكەن.

بۇلۇڭدا ئەرەپتىن ئون نەچچە ... ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرە ئىسلامى بىلەن بىرگە بىردىن ئامايان بولغان بۇ توغراق لېكىنى، مېنىڭ ئويلىشىمچە، بىز مەنغۇرلارغا ئايلانغان، تورپاندىكى بۇ ھەۋەسى، دەپ شەكلى خاتىرە دەپ-ئەرلىرىمىزگە يازدۇق. سانۇپ قويدۇق. ئۇنى بىر ئوي چىقتى. بۇ توغرا رىنگ مەيلى شەكلى بولسۇن ھەيلى رەسىملىرى بولسۇن بىز قوغۇرىيالە ئىشىرىپ ئوتتۇرىدىن مېنىڭ ئويلىرىمچە، زادى ئوخشىمايتتى. چۈنكى بۇ يەرلەر كۆرۈلسىن-

رابىيەم قىز

تولا ساھەۋالدىڭىز. ئېيتىڭا، ئۈستىگە تالاسىم قەلئەنى دەمەمسىز؟ بۇرۇنلاق يەر
ئاستى يوللىرى ئارقىلىق ئالاقە قىلىنىدىغان قەلئەلەرنى بىز تېخى ئۇچراتمىد-
دۇق. تەكشۈرۈش جەريانىدا بوغاقتىن ئاغزىغا يەنە بىر دەلىل قوشۇلدى. ئومۇمەن
قېلىن قىممەتلىك ھېچنەرسە تاپالمىدۇق، ئۇلاردىن بولساق ئۈستى بولۇپ چىقتى.
توغراق تېپىشىنىڭ [illegible] - سىنتە بولۇپ كەينىمىزگە يانغان ئىدۇق.
سەل ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدا پەيدا بولغان بىر بۇلاق بىلەن قىزنى قوغلاپ
يەتتۇق. بۇلاقنىڭ قوشنا ئايىقى، يۇقىرى كۆل ئورتۇرلۇك، قىزنىڭ ئۈستە-
سىگە تۈشكەن بۇيىچاق، يوقلۇق ئاتلىق قىلدى. ئۇلار بىر موگۈلۈك
يەردە قوغۇز چىلىپ كېتىشكە ئاتتى.
بۇلارنى كۆرۈپ زوقلانغان ئابدۇقادىر ئۇرۇدۇق ئەمەسمىزتەك
ھارغىنلىقنى ئەسكە چۈشۈپ ھال سورىشىدۇق. بۇ قايناقنىڭ ئىسمى سايىم
بۇلاق، قىزنىڭ [illegible] ھەكىم. ئابدۇللا ئوقۇسىغا ئانارىستانلىق كېلگۈنچىمىز.
بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان ھالدا سورىدىم:
— بۇ ئەنچە ياقىن ئاغا؟
— يەكشەنبە كۈنى ئۈچىنچى، قولۇڭۇزنى، — دەپ بىلالا جاۋاپ قىلدى
بۇلاق سا قىلىشنى بوسالاپ.
— نەچچە يىللىق قىز؟
— تېخى ئارانلا... بۈگۈن ئۈچىنچە، — دەپ كۈلدى. ئانىسىم بىرچە ئىلىق
ئەمەسمۇ، [illegible] بايا يولدىن ئوقۇسىنىڭ ئارىسى
ئاغزىچە [illegible] 50-60 كىلومېتىر كېلەتتى. شۇنچە قاتتىق يولنى
پىيادە بېسىپ، ئانارىستانلىق كەلسۇن، ھە؟!
بۇ بۇلاقنىڭ ئايرىلغاندىن كېيىن زوركەن مۇشۇ يېشىلە قىز
بولسا كېرەك دەپ ئويلىغانلىقىمغا جاۋاپ ئاپتىم. ئۇ يېشىلە بولاي-
[illegible] ھامان شوخ چېلىك [illegible] ئاللا [illegible] كۈلەتتى.
[illegible] چوقانىم، بادام دوپپا كەيگەن ئىدى. ئۇ كۈلۈپ
تۇرغان يېشىلە چاچلىرى [illegible] تۇراتتى. سوزۇق ئارا توختىماي قو-
[illegible] ئۇنچە چاچلىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ، ئازۇك قوللىرى بىلەن
[illegible] ئىلمىنى شۇ [illegible] چاقان ئېلىپ چېكە تاشلى، ئەتراپ جە-
[illegible] چان بېرەتتى. ئۇنى قولتۇق [illegible] سورەتكە چۈشۈرۈۋالدىم.
شۇ بىر [illegible] ساما تاكۆيى [illegible] كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

x x x

مۇشۇ تەكشۈرۈشتىن كېيىن مەن ئۇچا رەسىم تويلىمىدە يەنە ئۈچ

قېتىم بولدۇم. ئۇنىڭ ئىچىدە ۋە ئىيا ئىسىمىدىن 200 پارچىغا يېقىن قولىيازما ھەم سىزما رەسىملەرنى تەييارلاپ، شەرقىي تۈركىستانىڭ يارلىق چولقۇن ئەسەر ۋە رايونلىرىدا كۆرگەزمىلەر ئۇيۇشتۇردۇم. قىزىل ۋە مىڭ ئۆيلىرىنى دۆلەت ئىختىيارىدا 1977-يىلى ساقلىنىشى ئۈچۈن مەخسۇس ئىدارە تەسىس قىلدۇرۇپ، بۇ گۈزەل تارىخىي جاينى ئېكسكۇرسىيە قىلغۇچىلارغا ئېچىپ بېرىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس بەش ئېغىز ئۆي سالدۇردۇم ۋە يارلىقلىرىنى رەتلەشتە ئىجادىي زىيالىيلارنى ئىستىپ، ياخشى كۈنلەرگە يەتتىم...

قەشقەر موجىزىلىرى.

كۆچا رايونىدىكى قەشقەرنىڭ تارىخىي مەشھۇر تارىخچى مولۇم مۇرسا سايرامىنىڭ ئۆزى سايرام، زامانىمىزدىكى بىر قاتار سالاھىيەتلىك شەھەر ئەرمىيەدا مولام مىنىڭ ۋە باي، تالىپ مۇزات ئىبلىس تاقسۇ نىڭ مۇساپىسى جام. تاقسۇ شەھەرلىرى جايلاشقان. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 500 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلارنى تاغ تىزمىلىرى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ تۇرپان شەھەرى تېپىسىگە رېچە ھازىرقى ئۆتۈكەن ئۆرۈنچى كۈچلۈك بولسىمۇ كۆكۈللىرى ھەم تارىخى داڭلىق ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى سايرام. ئۇ بارىچى غەربى جەنۇبىقا قارايدىغان ئۇزۇن يارلىقلار بىر كۆچىغا يانداپ سىلىنغان ئۈرۈمچىدىكى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىڭ ئۆيلەر كىشى يا- شايدۇ. لېكىن بۇ ئۆزگىچە ئۇيغۇرچە ھەل - ھەرخىل باي مال - ماللىرى ۋە باي ناھىيەسىنىڭ، باي ۋە دەپ داڭلىق چىقارغان بىر بۇ ئۆزگىچە بولۇپ، ھەممىسى يېشىدۇ. بۇ يەرنىڭ مىڭ ئۆز مەدەنىيەتلىك ئارا ۋە كۆچىلىق ھازىرقى شەرقىي تۈركىستاندىكى چوڭ مەشھۇر قىزىل مىڭ ئۆيلىرى، موسۇزسايرام قاتارلىقلار. قىزىل بولۇپ مۇھىم ئالغۇچى يولى ئارىلىقلىرىغا چىققان ئۈزۈكلۈك يار، موشتۇ يولىنىڭ ئاغزىدا تۈرتام دېگەن جاي قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنىڭ، يەنە بىر بۆلۈكلىرى جايلاشقان. بىز تەكشۈرگەنتى بۇ ئۆيلەرنى سايالغا ئۇچرىغان موزۇي چىققان ئىدى. بۇ قىزىل ئارىخى بولۇشى مۇمكىن.

ماھمۇت قەشقەرىنىڭ كىرىشتۈرگۈچە بۇ شەھەر نىڭ تۆت ئۆركۈن كەچ- لىقلاردا ئۆزگىچە موشتۇ سايرام (كۆلۈكلىرى، يەرلەر چوقان) يولى- لىرىدە ئۇنى مەھمۇت ئىبن! (قاقشەر). ھەمىلىر ئېپچاپ (؟) دە ئا تاپ كەلگەن؟ - مىڭ ئۆيلىرى ئۈزۈكتە جىبال ئۆزلىرى ئالىي باشىم ئالا.

1) «جۇڭگو» 8-قەرەم، 191-بەت.

لايىقلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھازىرقى چىمكەنت شەھىرىدە پەيدا بولغان ئوردىكەن[1] بەلكى-
ئۇلۇغ ئۆز بەگلىك قۇرغانلىقى ۋە «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنغان سالىق مۇ-
ئەللىمىغا باسىم ئاتا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بەرمەش بەر ئىسمى بىلەن ئاتالغانلىقىنى
بىلدۈرىدۇ. ئاتا باسىم ئەۋلادى بىرمەس ۋە[2] بىزگىچە ئۇنىڭ ئىككىنچى بالاساغۇنى
تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ ئۆتكەن سايرامدا - سايرام كۆلى،
ئاقسۇغا قاراشلىق موشۇ سايرام دىيارى ۋە ھازىرقى قازاقىستاندىكى سايرام
شەھەرلىرى ھەققىدە ئېيتقان ئىدۇق. بىزنىڭ پىكرىمىزچە ھەم م.
قەشقەرى تىلغا ئالغان سايرام باسىم ئاتا ۋە شەھەرلىگەن چىمكەنت ئەمەس.
تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا چىمكەنت قىسمىدىكى سايرام 1728-يىلى
پەيدا بولغان[3]. مولا مۇسا سايرامىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا ئۇنىڭ بوۋىلىرى
قىپچاق سايرامدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردىكى يەرلىكلەرنى ھەم شۇنىڭدەك
يەرلىكلەرنى نامى ئاتاپ كەتكەن[4]. تارىخى فاكتلار ئۇنداق بولسا م. قەشقە-
رى تىلغا ئالغان قىپچاق سايرامنىڭ ئورنى قايەردە؟ دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلىشى
تەبىئىي ئەلۋەتتە. مەن بۇ سوئالغا ئالىمنىڭ بىرىنچى بو-
لۇپ جاۋاب بېرىپ ئۆتكەنلىكىمنى ئېيتمەن. مېنىڭچە قىپچاق سايرا-
منىڭ ئورنى ھازىرقى كۈچارغا تەۋە كىرىش رايوندىكى «ئاق ئۆي»
كونا شەھەرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئىزى ئۇنى
مۆرىسىلىرى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇلار X - XI ئەسىرگە تائىت ئا-
سار ئەتىقىلەر. م. قەشقەرىنىڭ قىپچاق سايرامنى ھەققىدە-
تۈل بەرگەن (ئاق شەھەر) دەپ تىلغا ئالغىنى بىز ئۈستىدە توختالغان
ئىدۇق. مەن ئەزىپ قىلغان «ئاق ئۆي»نىڭ ئەينى شۇ ئىسىم بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. چۈنكى م. قەشقەرى ئېيتقان شە-
ھەرنىڭ كونا ئورنى ئورۇنلىرىدا ھازىر «خان ئۆيى» دەپ ئاتىلىدۇ.
دېمەك، بۇ ئىككى سۆز بىر توپقان. مەن كىرىشتىكى سەم-سەم ۋە مەڭ
ئۆينىڭ قىپچاق يولتۇز يايلاق قىلرىغا يېقىنلىقىنى باشتا ئەسكەر قىلغان
ئىدىم. «ئاق ئۆي» شەھەرى موشۇ يولتۇز يولى ئۈستىدە جايلاشقان.
ئالمىلىكى سايرام كۆلى بويىدا قارشىلىق «ئاق ئۆي» شەھىرىگە تۇتۇ-
شىدۇ. مانا بۇ دېگەنلەر بىزنىڭ شۇنداق خۇلاسە چىقىشىمىزغا، قىپچاق

---

1) «دىۋان»، III- توم، 191- بەت.
2) شۇ توم شۇ بەت.
3) ئو. جەلىلوۋ - «مۇسا سايرامى»، تاشكەنت، 1968، 6- بەت
4) «تارىخى ئەمىنىيە»، قازان، 1905، بەت.

سايرام خانلىرى مۇشۇ سايرام كۆلىنى ياپتۇرغان . بۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆلنىڭ ئىسمى ھەم ئەنە شۇ نۇقتىدىن ئۆزگەرمەي ، سايرام كۆلى ، دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ھازىرقى ، ئاق تۇرۇپ ، بىلەن سايرام دا بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسى يۈز كىلومېتىردىن ئاشىدۇ . مۇشۇ مۇسا سايرامىنىڭ بوغدىلىرى قاچاندۇر ، ئاق شەھەر دەپ ئاتالغان بولغانمۇ ، بەرەڭ ھازىرقى نامىغا كېلىپ ، ئۇنى سايرام دەپ ئاتاپ كەلگەن . يەنە قاچاندۇر بۇزۇلۇپ روسىيەگە چىققان ھازىرقى قازاقىستاندىكى سايرامنى يېڭى زۇلقا ئايلاندۇرغان . بۇ تارىخ مۇشۇ نىڭ باشقىچە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس .

بىز سايرام ساياھىتىمىزدىن كېيىن ئاقسۇدىكى ئاسار-ئەتىقىلەر تۈرسىتى ھەم ئۈچ كۈن سۈرۈشتۈرۈلگەن ئىدۇق . ئاقسۇ- كونا ئاقسۇ دەرياسىنىڭ تەقسىمدىكى ئوتتۇز بىر كەلگە ئۈزۈلۈپ ، ئىچىگە قورۇلغان . ئۇ ، كونا شەھەر ، يېڭى شەھەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . ئەمما ، كونا شەھەر ، كونا ۋە يېڭى بىلەن قېيىسى ئورنىدا بىلىنىڭ ئۇزۇن ئەمەس . قەدىمى ئورنى بىلىنىڭ ئورنى ھازىرقى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قارا تال يېزىسى بولۇپ ، ئۇ ھازىر تامامەن ئېتىز ئېرىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەن .

1955 - يىلىنىڭ 20 - ئۆكتەبىر كۈنى بىز ئاقسۇدىن چىقىپ ، ئەتىسى چۈشتە مەزگىلىمىزدە شەھەردىن ئالتە ئارتۇق ئاھىيسىگە كەلدۇق . ئۇ يەردىن چىقىپ بىر ساھەتچە ماڭغاندىن كېيىن قەدىمقى شەھەرگە كىرىپ ، شەھەر مەركىزى ئورنىدا ئالدىدىكى ھەيكەل قىيەت يېرىلغا ئورۇنلاشتۇق .

بۇ بىنا مەشھۇر ، خانلىق مەدرىسىنىڭ ، ھازىرقى يېڭى نىغان ئورنىدۇر . مۇشۇ ئۇزۇنلۇقى يەزى بولۇپ ، ئىلەرى كونا شەكلى بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى بىر زالغا ئەنە شۇ يېڭىچە كونا مەدرىسە ھۇجرىلىرى بىلەن تالاپ ئىزىلىپ سوھبەتلەرنى قىلىشتۇق . جامىلەرنى بىز مۇشۇ زالدا 160 كىشىلىك ئاخ- شامدىن بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزۈپ يىغىن تۈزدۇق .

قەدىمقى ئاقسۇغا ئۇرۇنلاشقانىدىن يېڭى شەھەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . ، كونا شەھەر يەرلىك قەدىمقى رىۋايەت ئارىسىغا نەزەر سېلىپ بەرگەن ، خان ئوردىسى بولۇپ ، ھازىر تۆت ياقلىق بىر مىسسىيون ئورنى بولۇپ ، ھاللىق كەلگەن . بىز كەلگەنتە بۇ شەھەرنى تاكى 1950 - يىللىرىغىچە سېپىلى قورشاپ كەلگەن : ، قارا دەرۋازا ، ، ئوتتۇرا دەرۋازا ، ، قۇم دەرۋازا ، ، ھەزرەت دەرۋازىلىرىدىن ئىبارەت تۆت دەرۋازىلىق سېپىل تامىلىرى يوق ئىدى . شۇڭلاشقا بولسىمۇ قورغاننىڭ ئوتتۇرىسى تولۇق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن

كونا ۋە گۈللىرى ئالىھان كۆزگە چېلىقاتتى . بۇ سېپىلنى مانجۇ ۋە خىتاي ئەمەل-
دارلىرى 1881 - يىلى زورۇرىيەتتىن ئاجى ھېكىمبەگ زامانىدا بەسى زۇلۇم-
لار بىلەن خەلققە سالدۇرغان ئىدى .

«كونا شەھەر» — «ئىچكىرى شەھەر» ، «ئاشاقى شەھەر» دەپ
ئاتالغان بولسىمۇ . «ئىچكىرى شەھەر» نىڭ ئىۆيى يۈزلىگەن ئاز كو-
چىلار ۋە ئەركىپ ئاپىقان بىر تۇتاش مەھەللىلەر بولۇپ ، «ئاشاقى شەھەر»
«ھېيتگاھ ئالدى» ، «تورچا ئالدى» لارغا تۇرخشاش ئىككى چوڭ مەيدانى بىر-
بىرىگە باغلاپ ، تۆرت تەرەپكە قاراپ قاناتلىپ كەتكەن ئەللىكتىن
ئارتۇق زامانىۋى كوچىلارنى تەشكىل قىلىسىدۇ . بۇ مەھەللىلەردە «قاراخان
يەتچىم» ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» ، (يۈسۈپ قەدىرخان) ، «جالالىدىن بەگ-
دادى» ، «ئەسكەندەر ۋالى» ، «ئارسلانخان» ، «نۇرى ئەلى نۇرخىنىم» ،
«ئاپپاق خوجا» قاتارلىق تونۇلغان مەشھۇر مازار ، مەسچىتلەر ۋە يېقىنچە
سېلىنغان زېكىرخانىلەر ھەم مەكتەپلەر ھەم كۆلۋالار بار .

بولار ئىچىدە «ئىچكىرى شەھەر» دىكى «ئازنا مەسچىتى» تارىخى
ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ ئىدى . چۈنكى بۇ مەسچىت تەخمىنەن XII ئە-
سىردە قاراخانيلار دەۋرىدىكى ئاخىرقى قاغانلىرى ياسالغان بولۇپ ، XIII
ئەسىرنىڭ بېشىغىچە (بارتولد ئىنىڭ كۆرسىتىشىچە 1209 يىلى[1]) ئا-
تاقلىق پارىس شائىرى شەيخ سەئدى بۇ قەشقەرگە كەلگەندە بۇ ئىلما-
لارىغۇرمۇتلۇقلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى ئىلمى قىممىتىنى تونۇغان ئىدى .

مۇئەللىمەن ھەممە شۇخى دىلبەرى ئاموختە ،
جاپا ئۇ نازۇ ئىتاب ۋە ستەمگەرى ئاموختە .
مەن ئادەمى بە چىنىن شەكل خوي ۋە قەددۇ رەۋىش ،
نەدىدەم مەگەر ئىن شىۋە ئەز پەرى ئاموختە .

مەزمۇنى :

مەن شۇنداق شوخ دىلبەرگە ئاشىق بىر ئەزىزنى كۆردۈمكى ، ھېچ
يەردە مۇشۇنداق خىسلەتلىك ئەزىزنى كۆرمىگەن ئىدىم . ئۇنىڭ چىرايىدا
مېھرۇ ۋاپا ، قەلبىدە ياخشىلىق تولۇق ئىدى ، ئۇ تۇرۇقتا ، شۇ بەھرىس-
كى ، ئۇ بۇ خىسلەتنى ئۆز ئۇستازىدىن ئالغان .

شائىرنىڭ بۇ قەشقەرلىك ئۇنىڭ بىلەن قەسىدەرى ، گۈللۈتسىغا-
كەلگەن . ئۇ تەسەۋۋۇر 1911 - يىلى قەشقەرلىك ئابدۇلقادىر دامولla تەرىپىدىن
تۈزۈلگەن ، تەرجىمە قىلىنىپ ئاشكارا بېسىلىپ تارقىتىلغان .

1) ۋ . ۋ . بارتولد . 1- توم ، مەسكەۋ 1963 ، [illegible] - بەت .

بىز بۇ قۇتلۇق بىنانى كۆرگەندە ئۇنىڭ ئالدىدىكى بىر ھېتىرچە يەرگە ئولتۇ-
رۇشۇپ. ئاشقى كۆرۈنۈشلىرى بەكمۇ كونىراپ كەتسىمۇ ئىچىدىكى چىلان
تۈۋرۈكلەرگە ئويۇلغان نەپىس مىللىي نەقىشلىرى شۇ بويىچە تۇرۇپتۇ. تەقمىر-
دىكى ئۈچ يۈز يىلدىن ئوشۇق ھېچقانداق رەڭ ھەممىسى ئوشۇقلۇق نەقىشلەنگەن.
ئۇنىڭ تۈزۈلگەنلىكىگە 1600 يىلدىن ئاشىدۇ. بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالغان خېتاي
تارىخچىلىرى: «بۇ شەھەر رەجانلىق سەنئەت موزېيى ئىكەن» دەپ بىرتىغىز-
دىن باھا لاقان ئىدى.

مازارلار ئىچىدە مەيلى تارىخى ئەھمىيىتى بولسۇن مەيلى بىناكارلىق جە-
ھەتتىن بولسۇن بىزنى قىزىقتۇرغىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن
جالالىدىن بەغدادىنىڭ مەقبەرىلىرى بولدى. بۇلار مىلادىيە 11 - 12 ئە-
سىرلەردە بىنا قىلىنغان قارىماققا ئۆلچەملىك ياغاچ ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ سە-
ۋىيۇ ئەتراپى بىنالارنىڭ قولى چېچەك قىشقىلار ئۈستىلىرى قۇرۇلۇشى. ۋاقىتنى
ئىسراپ قىلىپ، ئەسلى شەكلى بىلەن گۈزەل نەقىشلىرىنى يوقاتماي ساقلاپ
كەلگەن. مەن شۇنداق نەققاشچىلار ئىشىنىڭ بىرمۇنچە ئابىدىلىرى بۇ ئاخۇن قەشقە-
رى بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇ كىشى 65 ياشتا ئىدى. يەنە پىشىم كارتىپ
دائىملىق نەمەنچان ئۇستىنىڭ قولىدا شاگىرت بولۇپ، بۇ ھۈنەرنى ئۆگەنگەن.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ 1900 - يىللىرى يېرى قۇرۇلۇشىنى بۇ ئۇستىلار
يېرلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا قاتناشقان. بۇ قەشقەرغە كەلگەندە ئۇ بۇ
شەھەر بويىچە ئىملىق چولۇق ۋە چوڭلۇق مىللىي لايىھە بويىچە يېڭىلانغان
ھەرەمخانىسى بىناكارچىلىقىدا پىشىقچىلىك قىلىنغان ئىكەن. بۇ بىنا
1957 - يىلى تاماملانغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسىنىڭ يۈسۈپ قەدىرخانغا ئالىق-
تالىق ئەمەس ئەسلىدە ئىسلامنى بىز بۇرۇنقى ئەسەرلىرىمىزدە ھەل
قىلغان ئىدۇق!؟ دوستۇم ھە قەبرىنى مازار دېمەيمىسا قاپ كېلىشقان
تەمسىلى يېڭىلىق ئىپىشچە بۇ مەقبەرە بىر سېچى قىسىم قاراخانىيلار دەۋرىنى
ۋاقىتتا ھازىرقى ئەسلى ساركەتىنىڭ چەت بوينىدىكى تۈزەن دەريا ساھىلى
لىۋىدە سېلىنغان ئىكەن. تۈزۈر بولۇپ تەخمىنەن 50 - 60 يىل ئىلگىرى
تۈمەن دەريا سىغا قاتتىق سوقا ئىشىنى كېلىپ، مازار خاس ئۆرۈپ كېتىپتۇ.
يۈسۈپنى ئەسلىدە قىلغان قەشقەر خەلقى ھەقنى قەبرىنى كۆرۈش ئۈچۈن ۋە
ئەۋلىيالىرى بىلەن ... دەيدى. باغىشلاڭ ئىچىگە يۆتكەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
بۇ قەبرە ئۈچ قىسىم ئىسمى ئىقلىمىز.

1) ئى... خاسۇف... ئەسرلەرگە ئەسرلەر... پەن نەشرىياتى، ئالمۇتا، 1983، 29 - بەت.

قادىر ئاخۇن ئۇستام نەققاش .

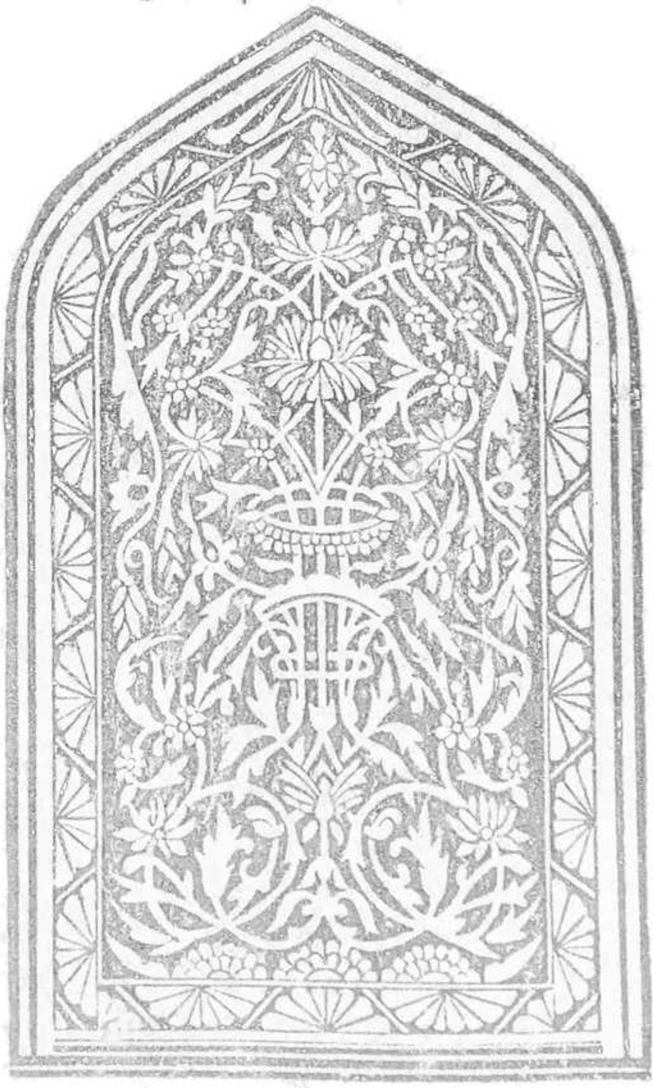

نەققاشلىق نەققاشلىرى ئىشلىگەن نەقىش .

مەزكۇر بولتۇرۇلغان ئۈزەن دەرياسى كوناشەھەر [illegible] نىڭ شەرقى
جەنۇبىغا قاراپ شەھەرنى ياقىلاپ ئاقىدۇ . تۈمەنلىك ، تۈمەن دەرياسى ئاتىلىشى
ھەققىدە ، يۈسۈپ قەدىرخان غازى پادىشاھىم ، تەزكىرىسىدە مۇنداق بىر
مەلۇمات بار . مەشھۇر تۈركىستانغا ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى ئەبۇ ناسىر سا-
مانى بۇخارادىن قەشقەرگە كېلىپ ياش سۇتۇق بۇغراخاننى مۇسۇلمان
قىلغاندا ئۇنىڭ تۆرلىك چوقتىرىش ، توختى رىيىشت ئىسلامنى ئىلكىگى قوماندانى ئىسيان
كۆتۈرۈپ ، ئەسكى سارىدىكى قەلئەنى قورشاپ كۈرۈشكە باشلايدۇ . ئارىدىن بىر نەچچە ئۆ-
رۇش بولسىمۇ مۇسۇلمانلار ئەرەپ قوشۇنىنى ئالالمايدۇ . شۇ چاغدا مۇ-
سۇلمان قوشۇنى ئىچىدىكى تۈمەن دېگەن بىر چېكى قەشقەر دەرياسىنى
بۇزۇپ كېلىپ سۇنى كۆچىدىن قەلئەنى ئالىدۇ . مۇسۇلمانلار قوشۇنى
تۈمەنلىك نامىنى ئەڭ گۈزەل قىلىپ قىلىشقا مەخسۇس سۇتۇق بۇغراخان قەشقەر
دەرياسىغا قوغلىنىش دېگەن نامنى بېرىدۇ . بۇ دەريا ھازىرمۇ شۇ نامى
بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە .

بىزنىڭ قەشقەرنى ئەتراپىدا يېزىلغان بەيتىمىز كۆز ئايلىرى ئىدى .
قەشقەرنىڭ كۆزى باشتا بولسا تاغان سەل- يەل ھاۋا كۆزلىرىنى ...
ئالىمغا تولىمۇ ئىسىل بولاتتى . قەدىمى جۇغراپىيە ئالىملىرى بىلەن قا-
مۇسچىلار نىڭ ئۈنى ، ھاۋاسى بىلەن خەلقى تىرىك . بەختىگە ئىشلەمگە كىرىشۈ-
دېگەنلەرنى مۇشۇ ئاتقان بولسا كېرەك . كۆز كۆزلىرى قەشقەردە كۆچا ردىكى
ئۈلۈشكەن شۇنىڭ بەرەۋەت قۇتۇچى - توختۇنلەر كۆپتۇر يېپ كېتىپ قۇچۇ
بويەسلىق قەشقەرلىقلەرگە جۇشقۇنلىرى بېرىپ ; « زىلىلە مايىل شەققان »
(يېزىل كۆپەيگەن) ، « زىلىلە قاتقان » (قىزىل - زىلىلە رتاۋالغان) مەزگىل
دەپ قارىشىدۇ . جۇغراپىيەنى قەشقەر مەدەنىيەت زۇرۇق بىزنىڭ شەھەر
بويىچە زىيارەتلىرىمىز ئاياللار شىفانى ئېلىپ بىرە كۆرگۈزۈلگە كېچە ، تۈيۈقسىز-
رىپ بەزى مەشرەپ ئارىلاش ئولتۇرۇش قىلىپ بەرگەن ئىدى . قەشقەر
، ئەتىياق « كۈزلۈك زالى مەرخەل ياخشى كېيىنگەن ئەر - ئاياللار بىلەن تولغان
ئىدى . بىر نەچچە بولۇپ مۇقاملاردىن ساز بولدى . ئاندىن خەلق نەغمىلىرى مە-
شۇكەلەرنىڭ ئۇسۇل ناخشىلىرىنى ئىبارەت تولۇق جانلىق كونسېرت
ئىجرا قىلىندى . بۇ مەشىكارلار نەرگىزمە ئەللىكتىن ئەر - ئايال ھىرۋى-
باشى سەنئەتكارلار بار ئىدى . قەشقەردە ناھىيە بويىچە مۇنداق سەنئەت
ھەۋەسكارلىرىنىڭ ھەممىسى يۈزلەردە بولۇپ 40 - 30 سانى ئايمۇ نەغمە بولۇم.

1) ئابدۇللا تېپ بىنى ئابدۇللا - ئەلئاپپە توپلىغان تېپنى . (XIV ئەسىر) قولىيازما
40 - بەت . تۈركچە تەرجىمىسى ياردىكار لىقلار مۇزېيى فوندىدى . 1818 .

لەرى ئىشلەيدىكەن . بۇ مەلۇماتلارنى ئاڭلاپ مېنىڭ يادىمغا شۇنىڭدىن بىر
زامان بۇرۇن پۈتۈن شەرقى تۈركىستان بويىچە ئېلىنغان خەلق سەنئەتكار-
لىرىنىڭ مەلۇماتى چۈشتى . ئۇلار ئۈچۈن بىر مەخسۇس ئولتۇرۇش ئىدى . بۇ
رەقەملەرنى خىتاي ئارخىپلىرىغا دەپ بىر يۈز يەتتە ، شۇنىڭدىن سەنئەتچى دا-
ۋالىقىنىڭ پروفېسسورى ۋاڭ - زى يۇلۇڭ بوسا ئىكەن . ئالدىرا
جەۋلان قىلغان قەشقەرنىڭ تاجىك شوخ سەنئەتچىلىرىگە قايىل
ئىكەنلىكىنى تارىخمۇ تەكىتلىگەن ئىدى .

ئۇسۇلچى ئۇنسا

كونسېرتتىن كېيىن تانسا بولدى . بۇ قەشقەر تارىخى ئۈچۈن تامامەن
يېڭىلىق ئىدى . لېكىن شۇ ئىنگلىز قارىماي ئەرسا قاللىق ئۇستازلىرىدىن بىر تاش-
لىرىغا سارغۇچ سېلىنغان مەستۇرىلەر بولدى - بىرى قوزغالغان بىر-
بىرىگە قارىدى ، بۇنى كۆرۈپ مەن 1920 - يىللاردىكى ياۋروپا يېڭى-
يا ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى سىڭىپ كىرگەن بوقىتىدا ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىكى كۆر-
سىتىشلەرنى ئەسلىدىم ئىدىم .

ئانىسىنىڭ كېيىن ئىتتىپاق مىللىي ئاشخانىسى ئېچىلغانىدى . ئىچكىرىدە
خەلقنىڭ چىغىراق مەشھۇر ئۇيغۇر تائاملىرى بىلەن كەلگۈسى ھوت ئاپقان
بۇ ئاشخانىسى بولۇپمۇ ئۈرۈمچى ، قورما شورپا ، سوزما ئاش (لەغمەن) ، ئاش
مانتا [illegible] تەملىك ئىپتىلەتتى . ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگىچە بولغان - بو-
رۇننىڭ تۇشلۇق ئىشلىرى مۆلكە مەمەل بولمىغان . مەسىلەن ، ئۈرۈمچى
تائاملىرىنىڭ پولو بىلەن شوپىلار پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان بويىچە
ئوخشاش قانات يايسىمۇ بەزىدە سايا ئاش قانالىق گۈرۈچ غىزالىرى
پەقەت قەشقەرگە خاس ئاشلار بولمىغان . بەزىدە ئېگىز - گۈرۈچ
بىلەن سەۋزىسى پولوغا ئوخشاش قورۇلسىمۇ يېغى ئاز بولسۇن . ئىچكە
توغرامچە گۆشى سېلىنمايدۇ . گۆش تۇرۇنغا مەخسۇس قىيما سەي قو-
رۇلۇپ ئۈستىگە ئاشلىق تويسىگە سېلىنىدۇ . سايا ئاش بۇ شەكىلدە تەييارلىنىپ
بولىدۇ . ئۈزلۈك گۈرۈچ بىلەن سەۋزىسى تەۋەققۇل قەبىچەش قورۇق
قايناق سۇدا قايناتتىلىدۇ . ئۇ قىيمىغا كەلگەندە سۈزۈلۈپ يەپ دەملىنىدۇ ،
دەم يېيىشكە ئاز - كۆپلىگىنى قاراپ بىر تىلكى چوڭ چوڭ دانلىرى
قوپ يېغى ئۈستىدىن تەكشى قويۇلىدۇ . ياغ قويۇلۇشى بىلەن گۈرۈچ قۇ
سەۋزىلەرگە ئۇنچىلىك جان كىرىدىكى ، خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئۇ
« تىترەپ كېتىدۇ .

چۆپ ئاشلىرىمۇ مۇشۇنداق . قەشقەرنىڭ ئۈگۈرىسى ئالاھىدە يو-
زىلىق ۋە تەمىلىك سوتىيۇق ئاشلار بولىدۇ . چۆپ ، ئېشىر چۆپ ، ئۈگرە
چۆپ ، قورما چۆپ تۈركمەنلەر ئۆزگە ئاشلىرىدۇر گۈپىنچە قەشقەرگە
تەن . بۇ ئاشلاردا ئۆسىمى قاراپ ئىستىمال قىلىنىدۇ . مەسىلەن ، قوغۇن
شاپاق ۋە خۇرما تەلەپچى ئاشخانىلاردا پولو بىلەن شورۇپىلار جىغراق تىتىلىدۇ .
چۈنكى ئېيىتىشلىرىچە قوغۇن ئاغزىدىكى كۆپ يېگەن كىشىلەر سوغۇق ئۇچۇپ كېتىدۇ .
پولۇ يېگەندە ئۇ ئىشلىتىلمەيدۇ . قوغۇن بىلەن خورۇز ئىسسىقلىقى ئۇچىسىنى كۆكلەپ يېتىپ ئىچكى
ئەزالىرنى كۆچە يېتىم قۇۋۋەتكە ئاز .

كۆزگۈزلىرى قەشقەرنىڭ بازارلىرىمۇ قايىنام جۇشقۇن ئۆتىدۇ .
قەشقەر كونا شەھەرنى بويىچە ھەپتە جۈمە سەيشەنبە كۈنلىرى بو-
لۇپ ئىككى بازار بولىدۇ . جۈمە بازىرى مەللىي تىلىدا ، قازنا بازارى
دەپ ئاتىلىپ ، سەيشەنبە بازىرىغا قارىغاندا چوڭراق بولىدۇ . ئۇ كۈنى
نامە يە بويىچە چوڭ - كىچىك قەدەر ئايال مىڭلاپ كىشىلەر يىغىلىپ كىرىپ ،
ئەتىگەندىن ساتقان يەتتىدىن كەچ سائەت ئۇلغىچە سودا سېتىق ئىشلىرى قىلىنىدۇ
بۇ جاي [illegible] ۋە مىللىي ئاشپا ئۆزلىرى بويىچە ، ھال بازىرى ، ئاشلىق

بازىرى، خام بازىرى (ماتا بازىرى)، شاتۇ بازىرى (گۈل بېسىلغان ماتالار)
گەزلىمە بازىرى، لېمپا تالار بازىرى (تۆشتاق ماللار بازىرى)، كۆلاچى-
لار بازىرى (ساپال بۇيۇملار بازىرى)، دوپپا بازىرى، تۇماق بازىرى،
تۆمۈرچىلەر بازىرى، ئاشپەزلەر بازىرى دېگەندەك ئوخشاش تۈرلەنگەن مەخ-
سۇس بازارچىلار بولسا بولىدۇ. قەشقەردىكى ھېيتگاھ مۇكۇمەتلىك 1952-
يىللىق مەلۇماتىغا قارىغاندا قەشقەر بويىچە ئۈچ يۈزدىن ئوشۇقراق
كەسىپ ۋە ھۈنەر تۈرلىرى بىلەن مەشغۇللىنىپ كېلىۋاتقان سەككىز مىڭدىن
ئوشۇق كاسىپلار بولغان. مانا مۇشۇ كاسىپلار تۈرلىرىنىڭ ھەربىرىنىڭ
مەخسۇس كوچىلىرىنى ئۆز بازارلىرىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇلار سېتىپ پۇل قىلغاندىن
كېيىن شۇ يېڭىدىكى بازارچاقنى ئۆزلىرىگە كېلىشلىرىنىڭ سېتىشقا يېتىشتۈرىدۇ.
بۇ مەنزىرىلەر شۇنىڭدەك باياشات ۋە كۆڭۈللۈك بولسىلا، بازارغا كې-
لگەنلەرنىڭ ھەرقانداق ئېھتىياجى ئۆزىدە ھەل بولىدۇ. قەشقەرنىڭ بۇ مەھ-
شۇر سودىسىنى تارىخى ئەدىپلىرى ئېچىپ بەرگەن مۇھەممەد ئىمىن ھاجىم
ئېزگە مۇناسىپ ۋە قەدىمىي سىزلەپ بەردى.

- بەدەۋلەت ھاكىمىيەت ۋاختىدا يارلىق چىقىپ ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىلەر
ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبلىك ئۈن ئىزىل پەرەڭ (ئەنگلىيە)، روسىيە ۋە خىتايدىن
كېلىدىغان ماللار ئۈزۈل-كېسىل توختاپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن سودىگەرلەر
ناھايىتى قالتىس ئەندىشە قىلىپ خەلقنى ياڭلىغاچ قالدۇرغان بولىدۇق»
دەپ قورقۇشىدۇ. ئەمما ھەقىقەتەن ئۇنداق بولمايدۇ. قەشقەر
خەلقى ۋە ياركەندىكىلەر ئۆزىدە توقۇلغان ماللارنى ئۆزى ئە-
مەلىيلەشتۈرۈپ ئاشقۇرى تونلۇق خىلى كۆپ يوق؛ سۆيۈنۈپ يېپىپ ياخشىلىنىپ
كېتىدۇ. ھەتتا يول ئېچىلغاندا كېيىنكى 70 خىل ماللارنى جەڭزە (كېپ) خام چىقىرىلغان...

مۇھەممەد ئىمىن ھاجىمنىڭ ئىزدىنىش دېگەنلىرى توغرا ئىدى. بۇ
ۋاقىتنى تارىخچى قوتلۇق شەۋقىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە يازغان ئىدى.
بۇنىڭ بىلەن بىۋاسىتە شۇنى ئېيتىمەن، قەشقەر خوتەن ياركەنت
ئالقىسى ۋە كۇچار لاردا بەيگە چېلىش (توقۇمىچىلىق) دۇكانلىرى زورلانغان
ئائىلە ئائىلىلەر ھېساپسىز ئىدى. ھېسابلاپ چىققاندا بۇنىڭغا ھەم ئۆز ئائىلىسى
ئالسام، بۇيەردە ئوخشاش ئېيتتۇق. ئاساسى كەسىپ باغۇچىلىك
بولسىمۇ مەھەللىسىدە توقۇلغان چوڭ ئاكامنى باشقا بەش تاغام
قوشۇمچە بەيگە چېلىش قىلاتتى. بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان مەھسۇلاتلارنى
ئۆز ئېھتىياجىمىز ئەمەس ئاشقىنىنى بازارغا چىقىراتتۇق.
قەشقەرنىڭ ئەسىرلەر بويى ئەنە شۇ بويىچە سانائەت قىلىپ كەلگەن بۇ

ئاجايىپ ئەلنىڭ ئۆزىنى كۆرۈنۈشلىرىنى كۆرۈپ قايىل بولغان خىتاي تارىخچى-
لىرى مەتەننى بازارنىڭ تارىخىنى سۆزلىسە . ھەتتا ئۇنى تېخى بىلمەيتتى .
قەشقەر بازارنىڭ تارىخىنى سوغا تىزىپ چىقىشقا ئۇنى لايىق ياخشى بىلمىگەن
رەھىم ھاجى ھاجىبايدىن بەلگۈلۈك تارىخچى ئىمىر ھۈسەيننى قازان نى
سۆزلىشىمىزدا ئۇلار تۇنجى بىر نەرسىلەرنى دەپ بەردى .

— بىز تۈركىي خەلقلەر ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئاۋلادى . مۇشۇ نەسلىدىن بولغان تۈرك ، يەنى مىڭ يىللار ئىلگىرى بازارخان ئىسىملىك خان بولغانىكەن . ئۇ بىر كۈنى ئۆز ئەللىرىنى بىر يەرگە يىغىپ : « ياپقان ئەگىنلىرىڭلارنى بىر يەرگە تۆكۈڭلار » دەپ ئۆگىتىپتۇ . « قانداق ؟ » دەپ سورىغانلارغا ئۇ « سىز ئۆزىڭلار ئىشلىگەنلىرىڭلارنى ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر ئالماشتۇرۇڭلار ، ئۆزۈڭلار نەرسىلەرنى ئېلىپ بىر قانچە يېرىپ قاپتۇ . بۇنى كۆرگەن خان خۇشال بولۇپ : « ھەممىڭلار ياخشى ئىش قىلدىڭلار ، ئۇنى بىر ئىشنى ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار » دەپتۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئېلىپ بىر قېتىم بولغان قىلىپ ئۆزى ئۈچۈن قىلىپ قوزغاپتۇ . خان ئۇلارنى كېيىن بۇ قويۇلغان نامى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەر بىر يا-ۋىشتا ئەخلاقلىق چىققانلىرى بازار سېلىپ ياكى ئېچىپ كېتىش رەسمىي شۇنىڭدىن قالغانىكەن .

مۇشۇ رىۋايەت دەۋاسىدا بىزگە رەھىم ھاجى ھاجىبايىرتى تۈركىستان بويىچە ياركەنت شەھىرىنى تۇغان تۈركلەرنىڭ (VII ئەسىر) ، قارىخانىيلارنىڭ ئاب-دۇرەشىتخانىنىڭ (XVI ئەسىر) ، يۈسۈپخاننىڭ ئابدۇللاتىپخانىنىڭ (XVI ئەسىر) بازارغا قىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى . ئەلۋەتتە ، ئۇلار زامانىدا بولغانلىقىنى تارىخىي تەرەپتىن تامامەن دەلىللەش مۇمكىن بولمايتتى . بىراق ھەر بىر ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئەخلاقى ئولتۇرۇشى بىلەن ئۆز نامىدا بىر بازار ئېچىپ كېتىشى ھەقىقەت . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنلىك تۈركىي خەلقلەر قىلىپ يا پەسكە باغلىق ئىسمى بىلەن تارىخىدا زىكىر قىلىنسۇن؟ ئەمما تۈركىي خەلقلەرنىڭ بازارخان ، بازاراخۇن ، بازارباي دېگەن ئىسىملىرىنىڭ بولۇشىغا قارىماي ، تارىختا بازارخان ئىسىملىك بەلگۈلۈك بىر خاننىڭ ئۆتكىنى مەلۇم ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ بىز بۇ خوسۇسىدا ئۆز قەشقەرچى رىۋايەتمىزنى تارىخىي ئەھمىيەتكە مالىك دەپ ساناپىمىز .

مانا بىز بۈگۈن قەشقەر ئۇنىڭ شەھىرىنىڭ شۇنداق بازارلىرىنىڭ بىرىنى
ھېيتكار مەيدانىدا كۆرۈپ تاماشا قىلماقچىمىز . ھېيتكار — ئوتتۇرا قەشقەر بويىچە

1) موللا مۇسا سايرامى ، « تارىخى ئەمىنىيە » ، قازان ، 1908 ، 8 - بەت .

لىق مەسچىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى سەينا پۈتۈن تەنتەنىلەرنىڭ
ى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىنا دەسلەپ XVII ئەسىردە ھەمىيە خېنىم
لە باي تۇزۇل ئاياللار تەرىپىدىن ياسالغان ئىدى. XIX ئەسىردە بەدەۋ-
لەتلىرى ئۇنى بىر قېتىم ئىسلاھ قىلسىمۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مەسچىت
ۋە ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان باش مەسچىت بولۇپ 1980-يىل-
ئىستۇۋارەن ئۇنىڭ ئالدىدىكى سەينا ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمى ئۆلگىنلىرى
زۇلۇپ تۈزەلگەن مەيدانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

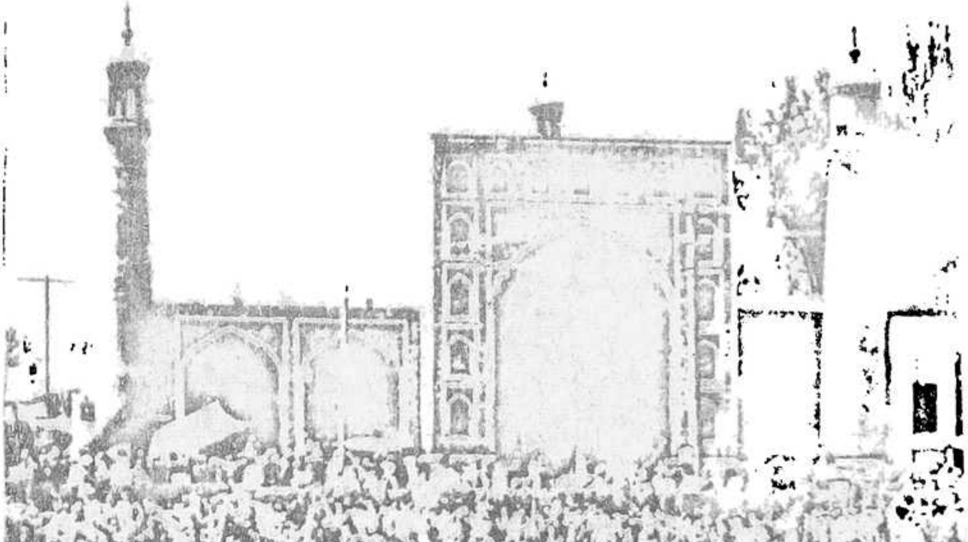

بىز كۆرگەن ... لاركۈنى ... مەيدانغا ئادەملەر يىغىلىپ ئادەم تاشقىنى
ئىدى. كوچىلار ... ھاشىلىرىنى ... ھېسىپ بولمايتتى. ھەتتا ... -تۆۋەن
... قالغان كىشىلەر ... قالاتتى. بۇ كىشىلەر يىغىلىشتىكى ...
... بولۇپ ... ئارىلىشىپ قالغان
... مىسالى كۆرۈنەتتى.
بۇنى كۆرۈپ بىز قەشقەر ناھىيىسى بويىچە نوپۇس مەلۇماتى بىلەن
... چىقتۇق. 1982-يىلى بۇ ناھىيە بويىچە ... سەللىلەنغان ...
بولغان. ئۇنىڭ 97 پىرسەنتى ئۇيغۇرلار بولۇپ، قالغىنى ...
... خەنزۇلار ... بولغان.

خىتايلار بۇ دىياردا بۇتخانىسىنى بۇزغۇن تامامەن يوق دېيەرلىك
مەسىلەن، 1985 - يىلى نەنجىڭدە نەشىر قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ تا
جۇغراپىيىۋى تەھقىقاتى» ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە 1920 - يىللى
مەملىكەتتە يالغۇز قەشقەر كونا شەھەرىدە ھەممىسى بولۇپ 3347 خىتاي
ئېلىنغان؟! دېمەك، خىتايلار ئاساسەن ھەربىر ساقچى ئەمەل
لا بولۇپ، خەلق يوق ھېسابىدا بولغان.

قەشقەر بازارلىرىدا ھەر قېتىم ھەر جۈمە ھەلله ياكى بازار جامەسى ئو
مەدداھلار مەددا خانلىق قىلىپ نەچچە ئون مىڭ كىشىگە قىسسە يا با
يەتلەرنى ئەشۇ مىق قىلىدۇ. خەلق ئۇلارنى شۇ نىچىلىك ئىشتىياق بىلەن
بىلەن تىڭشايدىكى، سائەتلەپ قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ تايىقان ئۇلىشا
قىسمىنى بېرىپ كېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئۇنىڭ مەددا
بۇزغۇن قاھايىتى كۆپ بولغان.

مەددالارنىڭ راۋاپ بىلەن قىسسەخانلىق قىلىشى.

بازارنە قىسى شەھەر چېتىدىكى كەلگە باغ ئىچىگە جايلاشقان ئا
غوجا مازارلىغا چىقىپ زىيارەت بولىدۇق. بۇ داخلىق مازاردا ئەلىنو بىر
XVIII نە سىردە تاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى خان غوجا تەرىپىدىن سېلىنغا
تامىلىرى تورت چاسە پىشىق سېرىق خىشلار بىلەن قوپۇرۇلۇپ،

ن كاشلاردىن ئەيجەتش ئېشىنەتتەلەنگەن بويىچە ھەممە سولەتلىك ئىدى.
نچىش ئاپپاق غوجا خان غوجا ئىپپار خانلاردىن ئىبارەت يەتتە -
مەقبەرە بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسى كاشىلانغان ئىدى. مەن بو
ئاتلا - بوۋىسىنىڭ بىرى ساقلاپ كېلىۋاتقان شەيخ مۆتىۋەل-
ئىپپار خاننىڭ قانداق ئېيتىپ بېرىشىنى سورىدىم.
- ئىپپار خاننىڭ ئەسلى ئىسمى مەمۇر ئىبزىم خېنىم بولۇپ، خان غوجىنىڭ
ى. - دەپ باشلىدى ئۇ سۆزىنى، - خان غوجا تولىمۇ بىر ۋەتەن-
پەرۋەر ئىدى. ئەمما ئۇ قاغىشى بۇرھانىدىن غوجىنىڭ سۆزىگە كىرىپ
خىتايلارغا قارشى بولۇپ قالىدى. خىتاي ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كېلىپ
ئادەملەرنىڭ بېشىنى مۇنارلاردا ساتقىنىنى كۆرگەندە قىز
ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قارشى غازاتقا چىقىدۇ. بۇ غازاتتا ئۇنىڭ ئەلىك
شېھىتلىرى - قىزى مەمۇر ئىبزىم خېنىم بولىدۇ. چوڭ ئۇچۇچىكان قارا
ن ئەسكەر باشلىغى يەھيا غوجىنىڭ ئاغىچىسى ئىدى. يەھيا غوجا
غا قارشى بۆلەكنىڭ بۆۋۈفىتى ئۇرۇشلاردا قۇربان بولغان ئىدى.
تەلەپسىز ئىلىك بۇ ئۇرۇشلاردا خان غوجامىغا ھەمراھلىقتىنى بېسىپ
ى. ئۇ قاتتىق يارىلىنىش سەۋەبلىك ئەسكەرلىرى بىلەن ئەنجەنگە -
چېكىنىپ كېتىدۇ. مەمۇر ئىبزىم خېنىم خىتايلار قولىغا ئەسىر چۈشۈپ
ا ئېلىنىپ كېتىدۇ. خان غوجا ئەنجان كەرەيتە بويانىدىن دۇنيادىن باقى
غا رەھلەت قىلىدى. ئاللاتائا يېنىغا كېيىن ئائىم تىچلانغاندا ئۇنىڭ
جەسىتى ئەكېلىپ ئۆز دىيارىغا دەپنە قىلىنىدۇ.
مەمۇر ئىبزىم خېنىم خىتاي پايتەختى بېيجىڭنى ئېلىپ كېلىنگەن ئۆزىگە ئاشانە
ئىمەس. ئۇ ئۆزىنىڭ يەرلىك يارغا نىڭ باشلىرى بىلەن خانغا رەقىبلىك قىلىپ،
قارا بېغىشى بولغۇچىنى باشقا تارتقانمىش. بېيجىڭ خانى ئۇنى ئالدىغا ئۇ -
ھەتتا قەشقەردىن ئۆز مەھەللىلىرىنى بېيجىڭغا كۆچۈرۈپ كېلىپ
قەشقەر مەھەللىسى قۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەسلى قەلبى پاك
ى ئازا چوڭقان ئۇنىڭ ھېچ بىر سۆزگە ئالدانمايتتى. ئاخىرى ئۇ [illegible]
ىن بىر جاڭگال قەشقەر توپىسىنى سورايتتى. ئۇ يا كەلگەندە ئۇنى خانىشغا
كېيىن ئۇنىڭ ئۇنتۇرىشىغا ئۇنىڭ لەنەتمىش. ئانىنى شۇ ئۇيان ئۆتكەچكە باغرىنى
ئۇنى پۇراپ ئۆز ئۆزىنى ئۆزىنىڭ قىزىل ..ىنى ئۆلگەنمىش ...
قۇربانلىقى ئاتىلىپ ئۇتۇلگەن مۇھەممەت ئىمىن ھاجىنىڭ قېپ -
بەلگىلىك قەشقەرلىكلەرنى بىر ساداپى ئىپپار خان ھەققىدە
ن يازغان. ئۇ بۇردا ... ئاكى شىلگەچە دەۋرلىكچە ساقلاپ كەلسە،

كېيىن ئۇ يېمىرىلىشكە ئۇچراپ، زەخمىلىنىپ يوقالغان. شەرق تەرىپىدىكى، مەن ئۇنى
قەشقەر-يەركەن تەۋەسىدىكى ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى قەدىمكى خارابىلەرنى تەكشۈرۈش ۋاقتىم
دا ئىستانلىنى ئىزدەپ تاپالمىدىم. خان خوجا مەقبەرە، تارىخى مەلۇم
لارنى يولسا كېيىن، ئۇ زامانىدىن ئۆز ئەھمىيىتى بىلەن ئىسلامىيەت تارىخىنى ئۇقۇش
ئىدىم.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ كېيىن بىر قانچە قېتىم يېڭىدىن رېمونت قىلىنغان بىرىنچى
قىسمى ئاپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن سالدۇرۇلغان. ئىچىدە يولنۇق،
ھەمدە يەنە قۇرۇلغان. ھازىرقى تەكشۈرۈشلەر ئابىدىلەرنىڭ تۇنجى
قۇرۇلۇشى يوقاپ كەتكەن. ئۇ قۇرۇلغان ئورۇن شەھەرنىڭ
شەرقىدىكى كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرا
ئەسىر بىلەن (خوجىلار دەۋرى) ئالاقىلىك. X - XI ئەسىرلەردىكى
ئۇقۇشنىڭ قارىخانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ. شۇنىڭدەك ئاتا
خارابىلىك ناھايىتى مۇھىم تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە

تەكىنلەشكەن ئەمەس؟

1953 - يىل 29 - ئۆكتەبىر .

بۈگۈن تولىمۇ كۆڭۈللۈك ئەمەس . چۈنكى بىز بۈگۈن قەشقەر رايونلۇق ئىلىم-مەكتەپتىكى شەرقىي شىمالغا جايلاشقان ئەتىكە قەبرىسىنى ۋە گۈزەل بىنالار رايونلۇق بىرى بەشكىرەمدىكى «خان ئۆيى» ناملىق كونا شەھەرنى تەكشۈرۈشكە ئاتلانغان ئىدۇق . بەشكىرەم - ئۆز بەشى (ئۆزبېكچە بەش)، كەرەم (پارسچە مەرھەمەت) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، قىپشەدىكى «ئۆچمە رۋان» («ئۆچ مېھرىۋان») گە ئوخشاش بەش مەرھەمەت دېگەن سۆز ئەمەس . بەزىلەر بۇ سۆزنى تەخمىنلەشتۈرۈپ «بېھىشت» (جەننەت)، «كەرەم» (مەرھەمەت) سۆزلىرىدىن ھاسىل بولغان دەپ تەرىپلىشىدۇ . بۇ پىكىرگە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ . چۈنكى بەشكىرەم ئاقساقاللىق رايونلۇق ئىپتىدائىي قارىغاندا بۇ رايون دەسلەپ بەش كەنتتىن تەشكىل تاپقان . ئۇ كەنتلەر ھازىرمۇ ئاتالغان ئۇستۇرلىرى بار . ئۇ ئاتالغۇ ئاتالغۇلىرى چولاق ھەم دالىلىق سولۇق ۋە بەلگۈشىدىن بولغان . بەشكىرەم ئاتالغۇلىرى ھېلىھەم پۈتۈن قەشقەر رايونىدا ئۇچرايدىغان ئاتالغۇ .

بۇ يەردىكى كونا شەھەر رايونلۇق («خان ئۆيى» نىڭ) ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ئۇ سۆزلىنىدۇ . ئىپتىدائىي بىر پەيتتە كېلىپ مەركەز بولغان . مەھەللە ئەتراپى ئېگىز تېرەكلەر ئىچىدە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . شۇ ئاتاق بولسىمۇ ئەگەر بۇ يەردىكى ئارخېئولوگىيەلىك جەھەتتىن تەكشۈرسە ئۆزگىچە ئاسار-ئەتىقىلەر ئېنىقلىنىشى مۇمكىن . ھالبۇكى، ئۇ نامنىڭ بىزگە كەلگەنچە چېچىلىپ ياتقان كاشى، ساپال ۋە ھەرخىل جىسىملار تولا ئەمەس . بۇ يەردىكى چېقىتىلغان قاشلار يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازار رايونلۇق كاشىلىرى بىلەن بىر خىل ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەمەس . بىز تۇرغان ئاق كاشىلار بىرىنچىسى ۋە ئەگەر خىش بىلەن بىرىنچى يۈز يىلدا . كەلسە ئەنە «ئىسلام مەدەنىيىتى» . ئىلگىرىكى يۈز يىللىق 428 ھىجرى (1037-1086 مىلادى) يىللىرى بىرلەشكەن كۆرۈنگەن بۇلاردىن قالغان كەتتىق . بۇ سۆز تۈۋۈك بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئاسار-ئەتىقىلەر ئەمەس . بۇ شەھەر ئەترەپ قىرمانى ئىمام ماللىق بىلەن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا ئىلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ئارىلىقىدا (XII ئەسىردە) ۋەيران بولغان .

«خان ئۆيى» دىن كېيىنكى نىشانىمىز داخلىق ئارتۇش مەھەللىسى ھارىسلىغان ئەمەس . ئۈستۈنكى ئارتۇش، ئاستىنقى ئارتۇش (ئالتۇن ئارتۇش) [1] يەردىن ئىبارەت .

---

[1] شىنجاڭ ئاسار-ئەتىقىلىرىنىڭ مۇھىم نۇسخىلىرى، 13 - بەت، تارىم قىسمى، بەنلەر ئاكا - «يېڭى ئاسىيە مەركىزىي كونا تىپچانىسى» فوند، 1665 - بەت .

رەت چۇلغىنىڭ ۋە بۇندا ياشىغۇچى 90 مىڭدىن ئوشۇق ئارتۇشلۇقلار ئۆزلىرىنى
قىپچاقنىڭ ئوغۇز- تاۋغاچلىرىغا نىسبەت قىلىشىدۇ. دېمەك تاۋغاچ بوغرا
خانلار نەسلى مۇشۇ زېمىندىن چىققان. ئۇلارنىڭ مەقبەرە ۋە مازارلىرىمۇ
مۇشۇ يەردە. بىزنىڭ ئېكسپېدىتسىيەمىز ئەنە شۇ مەشھۇر يادىكارلىقلارنى
تەكشۈرۈش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى بىز كەلگەندە مەيلى
سۇلتۇق بوغراخاننىڭ بولسۇن مەيلى ھارۇن ئىسمەن ۋە ئەلى بوغراخانلار-
نىڭ بولسۇن، مەيلى ئۇلارنى دەسلەپ مۇسۇلمان قىلغان ئەبۇناسىر سا-
مانىنىڭ بولسۇن مازارلىرى ۋەيران ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى 1967-يىلى
بۇزۇۋېتىلگەن قاتتىق سەلەپ ئاشقىنى تارىخى يادىكارلىقلارنى بۇز-
ۇپ تاشلىغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ بىز كەلگەندە بۇ مازارلارنىڭ
ئېتىگە قىزىل پىششىق خىشلار بىلەن خۇددى خىرىتە ۋە ئىنسىمىنىڭ رەت-
رەت ۋە يول-يول قىلىنىپ سېلىنغان پەرتاستى قازىنا قىلىشنىڭ بەلگىلىرى بار
ئىدى. بىز كەلگۈسىدە مۇشۇ قازىنا قىلىش ئارقىلىق كۆپلىگەن يوشۇرۇن سىرلارنىڭ
ئېچىلىشى مۇمكىن دەپ ھېسابلايمىز.

جۇملىدىن ئاتۇش ئارتۇشنىڭ بىر نەچچە مىڭلىغان ئوتتۇز لىغان چاپىم ئىدى. مەن
بۇ ئاتا- بابىدىن توققۇز يېشىمدا تارىخ ئاتا ۋە ئاپىسىنىڭ ۋە بولغىنى ئىسمىلى
ناھىيىسىگە چىقىپ كېتىشى ئوتتە يىلى شۇ كۆزگۈچە كەلمىگەن ئىدىم. بۇ يەردە ئانا يۇرتنى
كونا ئۆيلىرى قالغان ئىدى. ئۇنى زىيارەت قىلدىم. ئانا كۆرگەن ئانا كۆرگەن
ئەجدادلارنى تۇغۇلۇم بىلەن يوقىتىم قانغىچە كۆرۈشۈپ دىدارلاشتىم. ۋە بۇ يەردە
مەرھۇم داداممىنىڭ ساناتوققىسى قالغان كۆپ كىتابلار ئىچىدىن 1991- يىلى
كۆچۈرۈلگەن قەشقەرلىق ئەخمەت ھاجىبەگ ئۇلاپايىنىڭ (ۋاپاتى ھىجرىيە
1494) يوسۇپ- زۇلەيخا ئىسملىك داستانىنى بىلەن XIX ئەسىردە قەش-
قەردە ئوتتەن يىپار يايرانغان شائىر نۇرۇز ئاخۇن زىيائىنىڭ «مەھزۇنىل
ۋاھزۇن» («قايغۇلۇق ۋە زار») ناملىق داستانىنى ئېلىپ كەتكەن ئىدىم.

مۇشۇ سەپەردىن كېيىن مەن قەشقەر دە پەنە ئىككى قېتىم (1955-1957
يىللىرى) ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيەدە بولدۇم. ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەبىي مۇھىتىنى
كۆرگەن ئىدىم. قەشقەرنىڭ بوچە ھەتتە ھەدىيىلە ئەدىب ھەرقانداق كىشى
قىزىقتۇرۇپ ھەۋەسلەندۈرگەن بىر ئالاھىدىلىكى بار. بۇ شەھەردە
كۆپ-سىلك شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندىغان ۋە ئۇلارنى
ئەسەرلىرىنى ئوقۇشنى ئەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ ھۆرمەت بىلەن ساقلايدىغان
قەشقەرلىق قەشقەرلىق ھېساپلىنىدۇ. شەھەر بويىچە ئىچىدە يۈزلىگەن
كىتابخانىلار ھاللىقان ۋە ئەزمىزلىكى ھېلىمۇ ئاپقىنى بولىدۇ. شۇنداق سو-

كىتاپ ئوقۇش (قەشقەر)

كاتىپلار رىسالىسى قىسمى

ئوقۇلغان كىتاپلار توغرىسىدا سۆھبەت (قەشقەر)

ئىدى. يۇقىرىلىغان كىتاپپۇرۇشلار (مەخسۇس كىتاپ ساتقۇچىلار) كوچىمۇ-كوچا، مە-
ھەللىمۇ مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ كىتاپ سودىسى قىلىشىدۇ. بۇ كىتاپپۇرۇشلار
شۇنچىلىك ساددا تىللىق كىشىلەركى، شەرقنىڭ ئەڭ مەشھۇر شائىرلىرىنى فىر-
دەۋسى بىلەن ناۋائىيسى، جامى بىلەن نىزامىينى، پۇزۇلى بىلەن رابغۇزىلەرنى
خۇددى ئۆز تونۇشلىرى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلىشىپ بېرىشىدۇ. بۇ خۇسۇستا
قازاق يازغۇچىسى ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ ئۆزىنىڭ قەشقەر زىيارىتىنى
كېيىن يازغان «ئالتىنىڭ ئادەملىرى» ناملىق كىتابىدا: «مەن كونا سەللە چىگىلگەن
موللاق ئەزىز باشلارنى كۆرگەندە قايىل بولغان ئىدىم» دېگەن سۆزلىرىنى ئاھا-
يىتىمۇ توغرىلىق ئېيتقان ئىدى.

ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ قايىل بولغان، كونا سەللە چىگىلگەنلىكى ئەزىز
باشنىڭ بىرسى رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى كونا شەھەرلىك بولۇپ، 1883-
يىلى سايە يەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىچىكىدىن تەمبۇر چېلىشنى ئۆگىنىپ
مەشۇق بەرەۋۋەتلەردە ساز چېلىپ، زەپ رۇپ ئاخىرى ھاپىز بولغان. لېكىن
قەشقەر ھاپىزلىرىنىڭ ئۇستازى ئاتالغان ھاپىزلىرىنى بىر مۇھىم پەرقى، ئۇ بولسا
ئۇلار خوش رۇق ساز- ناخشا بىلەنلا چەكلەنمەي، ئۇزۇن ئۆمۈر تارىخىي ھەم خەلق داستان-
لىرىنى چاپسىلىشنى ھەم بىلىدۇ. شۇڭا قەشقەر ھاپىزلىرى بارلىق خەلق داستان-
لىرىنى يادقا بىلىشى بىلەن ئەڭ مەشھۇر ئەدەبىياتلىرىنى مەنىسى بىلەن چۈشەن-
دۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق كىتاب ئەسەرلەر بىلەن تونۇشلۇق-
ئالاقىسى بار دېگەن سۆز. رەھىم ھاجى ھاپىز ئەنە شۇ ئاق ھەممىگە ئالاقىدار
كىشى ئىدى. جۈملىدىن ئۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ شۇ كەمگىچە ھېچكىم بىلمىگەن تا-
رىخىي باشلىنىشىنى بىلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ماڭا ئېيتىپ بەرسىچە ئون ئىككى مۇقام قىسىمى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى يولتۇزغا بولغان تونۇشىنى (ئېتىقادىنى) كۆرسىتىپ
چىققان. ئۇ يولتۇزلار ئىنسانلارنىڭ ئون ئىككى خىل سالاھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ،
مەسىلەن، بىرسى گۈزەل ئاياللارغا سېغىنىش ئۈچۈن پەيدا قىلىنغان، ئىككىنچىسى ئالىملارغا
ئېقىل-ئىدراك، ئۈچىنچىسى ئاشىقلارغا سېغىنىش. ئەقىدە ئۇلارغا...

— مانا مۇشۇ كىشىلەر سالاھىيىتىلىرىگە ياريشا ئاشىقلارغا «ئۇششاق»،
پاشالارغا «مۇشاۋرەك»، ئالىملارغا «ناۋا»، زاھىدلارغا «ئۇزھال»، پادىشا-
لارغا «چارگاھ»، قەھرىمانلارغا «راك»، شوخ چوكانلارغا «دوگاھ»، مەيخور-
لارغا «ساقى»، سەنئەت ئەھلىگە «پەنجىگاھ» مۇقاملىرى بېغىشلانغان، —
— دەيتتى رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇ ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە بۇ مۇقاملارنىڭ ئاتىسى «ئۇششاق»
مۇقامى بولۇپ، ئۇنى ئۇ ئۇستىسى ئالتە ئەڭ ئەزەل بۇرۇن يېرىم چىگىلگەن
كىشى ئىجاد قىلغان. مەرھۇم 1956-يىلى 76 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولدى.

مەرھۇم رەھىم ھاجى ھاپىز

رەھىم ھاجى ھاپىزنىڭ ١٢ مۇقام، تارىخى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرى ئىلمى
كۆز قاراشلاردىن ئۇيغۇنلاشقان ئىكەنلىكى قوپۇلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تاماشىدىن خاتا بىشكە بولماقى.
ھالبۇكى، ئېپنى بېشىنچە ئىراق مۇزىكىسى ساقلىنىپ كەلگەن، ئەمما ئۇ تولۇق
ئىملا قەدىمى بىر مۇزىكا ئۇسلۇبى خۇسۇسىيىتى ئىلمىي، ئۇسۇل ۋە نەغمە باشلىرىدىكى
تولا بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پىكىر بېرىدۇ. ١٩٥٥- يىلى ئۇنىڭ ئولۇغ ئۇيغۇر
چىققان ئامېرىكىلىق مۇزىكا شۇناسلار ئۇنىڭ ھالى ۋە دەپ بۇ زېنىقى ٧ - ٧١
گە يېرىلەرگە ئالغاندەك دەللىلەپ چىققان. بىز ١٢ مۇقام، تارىخىنى بۇنىڭ
دېمىنىڭ بولۇشى قوشاق بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھېساپلايمىز. شىمۇ ۋە دۇنيا-
دا ئېنىق بۇنداق ئەسەرلەر ئىچىدە يېگانە تارىخىي جەھەتلەر بار. ئۇلار بىر
كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئېچىلغۇسىدۇر.

ئەندى قەشقەردىكى مەسىلىلەر، ئاكادېمىكلەرگە ئەكەلسەك، يېسىن
داموللام، مۇللا يىمان داموللام، مۇھەممەت ئىمىن ھاجىم، يۈسۈپ ھاجىم

تېزىپ، مۇھەممەت ئىمىن پەيزى، ئىسمۇھۇسەيىن قارى قاتارلىق بۇزۇلگەن
تۇلىما - ئالىملارنى ئاتاپ تۇتۇشقا بولارنى ئى. مەن بۇ دنيارنى زىيارەت
قىلىپ ئۆزگەن كۆزلەردە ئۇكشىلەر نەللىك - ئاتەش پاشالارنا رەسسەتكى
ئازا تۇلغان چاغلىرى ئىدى. ئەرەپ پارس ھىندى (ئوردو) تىللىرىنى سو-
ەلگە بىلەتتى. مەن بۇ ئەيىيار كۆچتىن پايدىلىنىپ يۇسۇپ سەككاكىنىڭ «مىفتا-
ھۇل ئۇلۇم» (بىلىملەرنىڭ ئاچقۇچى) ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئەرەبچە ئەسىرىنى
مۇھەممەت ئىمىن پەيزىگە، «لاتايىنىيە تىللىرىغا ئەيىن» (لەتىپ سۆزلەر لۇغىتى)
ناملىق پارسچە لۇغەتنى ئوسمان خەلىپىتىگە ئەرجىمە قىلدۇرۇپ، «دىۋا-
نۇلۇغەتىت تۈرك»نى شائىر ئەھمەد زىياي ئەرىپىدىن 1953 - 1954 -
ژىللىرى ئەرەپ تىلىدىن ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ئەرجىمىسىنى تولۇق-
رىدا ئەكشۈرۈپ چىققان ئىدىم. ئەھمەد زىيايى مۇھەممەت ئىمىن پەيزى-
نىڭ ئىنىسى ئىدى. ئەرەپچە سۆزىنى شۇنچىلىك مۇكەممەل بىلەتتىكى، «دىۋا-
نى»نىڭ تولۇق ئەرجىمىسى زادى ئۇچ خاتا نىڭ بولغانلىقى بېسىقلىغان
ئىدى. ئۇ ھازىر خىتاي تۈرمىسى ئازاپ چەكمەكتە. پائالىيەتلىرى مەدەنىيەت
ئىنقىلاب بىرىنى كېيىنكى ئەھۋالى نىمە؟ بۇ سوئال ماڭا مەلۇم ئەمەس.

قەشقەرلىق ئۆلىمالار: ئوڭدىن بىرىنچى قاتاردا - ياسىن داموللا (ئى. مۇخلىس)
مۇھەممەت ئىمىن پەيزى، مۇھەممەت ئىمىن ھاجى. ئىككىنچى قاتاردا - ئەھمەد زىيايى
... ئوسمان خەلىپەت. ئەھمەد زىيايى.

1953 - ژىلى قەشقەردە بىر نەچچە قېتىم بولغان ۋاقتىمدا مەن رەھىم ھاجى ھاجىزادىنىڭ شائىر نىزارىينىڭ « فەرروقلىناجات » (كېيىنكى مەلۇمات بويىچە ، زادىنى ناجات ») ناملىق مۇنازىرىلە داستانى بىلەن شائىرقا سىمىنىڭ ، ئەزكىرانى ئارىسلانخان ، كەبى بىر نەچچە قولىيازمىلىرىنى تېپىپ ، يۈسۈپ ھاجىم تۆۋبىتى ئابىدۇرەھىم نىزارى ، ئۆزەرى غېرىبىي نورۇز ئاخۇن زىيائىلارنىڭ تەرجىمىھا- لىغا دائىر بەزى مەلۇماتلارنى توپلىغان ئىدىم . 1954 - ژىلى ئىككىنچى قېتىم بولغىنىمدا ئۇنى مۇھەررىر ت . غېرىبىينىڭ « كىتابى غېرىبىي » داستانى بىلەن شائىر مۇھەممەد ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتىنىڭ « مۇھەببەت نامە ۋە مېھنەتكالام » ناملىق چوڭ لىرو- ئېپىك داستانىنىڭ ئارقۇتۇشتىن بىرىسىنى ئەتتارنىڭ ئەۋلىيالار تەزكىرىسى بويىچە ئۆگىنىۋېلىپ ئۇزۇۋالغان سىستېمىلىق روش- ، ئىنىڭ تەزكىرەتۇل ئەۋلىياسى ، تېپىپ ، يۈسۈپ ھاجىم تۆۋبىتى نىزارىنىڭ دىۋانى ھەققىدە ئاڭلىغان ئۆزىچە مەلۇماتلارنى مەتبۇئاتتا خەۋەر قىلغان ئىدىم [1].

بو قېتىم (1957 - ژىل دېكابىر) قەشقەر بويىچە ئىلىپ بېرىلغان ئەدەبىي خەزىنىلەر ئىزدەش ئىشلىرىنى ئىزچىل داۋام قىلدۇردۇق . بۇ ئۇلۇغ مەن شائىر خىرقىتىنىڭ ئىزىنى تاپقان كەيپىيات بىلەن ، بۆيۈك شائىرنىڭ كۆكۈنى تەۋرىتىدىغان مەرھۇم ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقانلىقىمدىن سۆيۈنۈپ يۈرگەن بولسامۇ . تاڭ ئاتقاندا يىغىلىشقا ، شائىر ئۆلۈمىدىن كېيىن ھالى ئىلى بىر جايدا بولۇپ ، ئادەملەرنى تىرىك خوشلاشقانلىقىدا يىغلىشىپ كېلىشكەن . جۈملىدىن مەرھۇم مەن كۆرگەن 96 ياشتا بولغان بىر سالام ۋە ئىمەن ئىدى . بىرقانچە ئۇيغۇرلۇق ئاڭلىغانلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى يازغان ئەسلىمە . بىر ئۆمۈر خىزمەت قىلغان مۇھەممەت ئىمىن ھاجىنىڭ بوۋىسىنىڭ قولىدىكى داستانىنى 1956 - ژىللىرى ئۆيىدە ئوقۇتقۇزۇپ بېرىپ يوقاتقان ئىكەن .

مەن ئۇلارنىڭ بىر كۈچلۈك ھەۋىسى بىلەن ئىزدەپ ئالغان ئىدىم . ئوقۇپ بەر- دىم . ئۇ كۆزلىرىنى قىسىپ ھەيرانلىق بىلەن قارىغانچە ئۆز ئىچىدە نېمىلەرنىدۇر ئويلاپ كەتكەن ئىدى . ئۇنىڭ ئەسلىمىسىدە ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ھەققىدە كۆپ نەرسە بىلگەنلىكى ۋە ئاڭلىغانلىرى ھەممىسى ئېنىق بولغان .

خىرقىتىنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسەن ئاشقانە قىلىنغان دىۋانى بىلەن باشقا ئەسەرلىرى يوق ئىدى . ئۇ مەرھۇم بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ چوڭ ئوغلى باقى

[1] ي . مۇخلىسوف . « شىنجاڭنىڭ تارىخىدىكى ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى » . « شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى » . 1956 - ژىل 6 - سان

ئاخۇن توللە نەئ قەمخۇر بىسى بېشىغا قويۇلغان تاشقا بىر مۇخەممەس يوتتۇلگەن-
لىگىنى خەۋەر قىلىپ ئۇنى كۆرۈسە تتى . بۇ تاش خاتىرە ئۈزۈزۈن زىيالىي تۇرۇشى سە-
ۋە پلىنلە نومبراپ خە تىلىرى يوزۇلغان بولسىمۇ لوۋە نەككى قوۋلارنى بىز بۇلغان ئىمەق.

جۇدالىق گۈلشەنى گا پىتنى دە ۋران خازان نەتتى ،
قىزىل گۈل غۇنچەسى ئاچىلماي ... تۈزۈپ كەتتى .
چۈشۈمىغۇ يا ئوڭۇمىغۇ بىلەلمەس مەن ئېنى جۇۋا كەتتى ،
سەپەر تاپ ئالتىسىنى مىھر ئۇۋان باغچىئا ئاخۇن بالام كەتتى .

. . . .

x x x

دەرىغا ئاھى بۇ پانى جاھاندىن ئۆتتى پەرزەندىم ،
قايەرگە باردىڭ ئىزدەپ تاپمادىم جاھانغا پەيۋەندىم
ساغىنسام ھەمرا ئامان خەبەرىڭگە باربىپ . . . . . .

. . . .

بۇ مۇخەممەسكە قاراپ مەن شائىر ئەلە ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۆلگىگە قايىل
بولسامۇ تەممە ئۇنى سۈت كۆلچىگە ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالماي كەلمەكتىمەن.

خىرقىنىلىق ئۆلىۋن نەۋرىسى ئۇرەمەر ئەپتىب .

قەشقەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئاخىرقى تەكشۈرۈشىمىزدە قولغا كەلگەن يەنە بىر مۇھىم ئۇچۇر شۇكى، شاھ يۈسۈپ ئەمىرى دىۋانىنىڭ (XX ئەسىر) تېپىلغىنى ئىدى. ھالبۇكى، 1898-ھىجرىيە (مىلادىيەنىڭ   -يىلى) ئۈچتۇرپانلىق خەتتات رەھمان قۇلى تەرىپىدىن 378 بەتلىك نۇسخا قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن بۇ قوليازما شاھ قورغاندا ئۆزى بويىچە بىردۇر. بىر مەلۇم ستامبول قوليازمىسىنى كېيىنكى ئىلگىرىكى پايدىلانغان ئىدى. ئەپسۇسكى، مەن بۇ يىگانە قوليازمىنى باشقا ئۆز كاتالوگىمغا ئۇنى ئۈستۈرۈشتا XIX-ئەسىردە ئۆتكەن قوقان شائىرى نۇرمەرغان ئەمىرگە نىسبەت قىلىپ خاتا ئاڭلاتقان ئىدىم. 1959-يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ئۆزبەك ئەدەبىياتىدىن خرېستوماتىيە»گە كىرگەن يۈسۈپ ئەمىرىگە خاس بىر رۇبائىيسى[1] قەشقەر قوليازمىسى بويىچە مېنىڭ بۇ ئۇقۇشمىنى پاش قىلىپ، قەشقەر قوليازمىسىنى مۇقەررەر ھالدا يۈسۈپ ئەمىرىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئاپىپ ئۈچ رۇباي بەردى. لېكىن ئۆزبېك ئەدەبىياتى خرېستوماتىيەسىدە زىكىر قىلىنغان مەلۇماتلار بىلەن قەشقەر قوليازمىسىنى ئەھۋالىنى سېلىشتۇرغاندا، قەشقەر قوليازمىسى ئۆزگىچە بىر مەملىكەت ئۆزىدۇر. بۇ قوليازما ئۇيغۇرچە ئەدەبىيات دىكارىلىقلار رموز پىشاسا قىلىنىدۇ.[2]

مۇشكى خوتەنىي.

مانجۇر-خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى تىنىم تاپماي ئۇرۇش قىلىپ كۆپ ئادەمنى ئايرىلىشى نەتىجىسىدە خەلق ئاغزىدا «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن قەدىمىي خوتەن شەھىرى كۆپ ئەسكىلەر بىزگە ئەمۇلىرىدە «مۇشكى خوتەن» دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. بۇ «خۇش پۇراقلىق خوتەن» دېگەن سۆز. ئۆزىنىڭ مۇشك ئاتالمىش خوتەن ئاھۇسىدىن (كىيىكىدىن) تېپىلىدۇ. مۇشكنىڭ خىتاي تىلىدىكى نامى بويىچە «مۇشك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بارا-بارا بۇ سۆز پۈتۈن خوتەنلىكلەرگە قارىتا ئاتىلىپ، ئۇنىڭ جەمئىي ئوقۇمىغا ئايلىنىپ قالغان. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ:

خوتەن مۇشكىدەك نەققاش ئەمەسدۇر،
ساقىدىن ئۆزگە جەننەت جان بىشانەدۇر،[3]

دەپ تەكىتلىشى مۇشكنى باھاسىز چىققان.

قەشقەرىيدىن خوتەنگىچە ئارىسىدا يېگىسار، ياركەنت، پوسكام،

1) ئۆزبېك ئەدەبىياتى، 1-توم، 416-بەت.
2) ئۇيغۇر كاتالوگى، ...-بەت
3) خرېستوماتىيە، تاشكەنت، 1959، 519-بەت.

قارغىلىق، گوما (سەل يولىنىڭ سوۋغىسى)، قارىقاش ناھىيىلىرى جايلاشقان. يېڭى-سار - ئۇيغۇرلار پارس سۆزىدىن ئىبارەت يېڭى شەھەر دېگەن سۆز. شائىر نامقىس (ساقىراخۇن خەلپىتىم) بۇ يۇرتتىن چىققان. بۇ يەرنىڭ باجىسى شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئوبدان بولىدۇ. يېڭىسارلىقلار پىچاق سوقۇشتا ئۇنچىلىك ماھىر بولمىسىمۇ، مەيلى ئۇنىڭ ئومۇرلىنى تاۋلاپ سوغۇرۇشتا بولسۇن، مەيلى تىغ ۋە ساپلىرىنى زىننەتلەشتە بولسۇن ئۆتكۈر پىششىق ۋە چىرايلىق ياسىلىدۇ. بۇ پىچاقلارنىڭ بازىرى بارلىق شەرقىي تۈركىستان شەھەرلىرىگە يېيىلغان.

ياركەنت - ئۇ يار بويىغا سېلىنىشى بىلەن شۇ نامنى ئالىپ كەتكەن. «توغان تۈرۈك» تەزكىرىسى باياننىلىشچە بۇ شەھەر كەرىبار ۋە قەشقەر (VII ئەسىر) يۈز بېرىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا ئەرەبلەرگە قارشى تۈركلەر قىلىپ شامغىچە (ھازىرقى داماسكىغىچە) بېرىپ، ئەرەبىستاننىڭ شاھى بولغان توغان تۈرۈكنىڭ پايتەختى بولغان[1]. ئۇنىڭ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەن ۋاقتى 1516-يىلىدىن 1683-يىلغىچە 168 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1706-يىلى 1756-يىلغىچە ياشىغان خوجاجاھان ئەرشى دۆلىتى ئۆز ئىستانىسى قىلىپ بۇ شەھەرنى ئاۋات قىلغان ئىدى. شۇ چاغدا بۇ شەھەرنىڭ ئورنى قەشقەردىن چوڭ ھېساپلىناتتى. بىز بارغاندا ئۇنىڭدا 400 مىڭ ئولتۇراق كىشى ياشىغان.

XIX ئەسىردە ياركەنت

1) «تەزكىرەئى توغان تۈرۈكلەر» قوليازمىسى، ... بەت. شىنجاڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلار مۇزېيى خوتەندى 198?-يىل.

بۇ نىلقا ئاساس - ئەلقە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىمىز بوستان ھەرەت بىر نەچچە
كۈن تۇرۇپ، «ئالتۇنلۇق مازارى»، «ئالتۇن دەرۋازا مەدرىسىسى»، «ئىما-
مۇ رەببانى مازارى»، «باغچى دوۋە» قاتارلىق تارىخى جايلارنى تەكشۈرۈپ
خاتىرىگە ئالغان ئىدى. بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە چىلتەن مەھەللىسىدىكى
«ئالتۇن مازار» ئۇزۇن تارىختا ئىزنالىق مەلۇماتى بويىچە ئىككى - ئۈچ ئەسىر
زامانلىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ يەردە 48 پادىشاھ ياتقان ئورۇن
ئىكەن. بۇ 48 پادىشاھ قەبرىلىرى ئىچىدە يەنە ئەسەبىيە شاھزادىلىرى
ئابدۇرەشىتخان باشلىق بەش مەقبەرىنى كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن ئىدۇق.
1957 - يىلى قەشقەر بويىچە ئىلمىي بىر بۆلۈم ئادەم ئىسلامىيەتنى تەكشۈ-
رۈش ئۈچۈن ھەر يەردە بىر ھەپتە بولۇپ خەلق قولىدىن 30 مىڭدىن
ئوشۇق قولياز ما ۋە نۇسخىلارنى ئاتلىغىنى ئىسپاتلىغان ئىدى. بۇ قولياز-
مىلار ئىچىدە يۈزدىن ئوشۇق مۇھىم ئەسەرلەرنى ئىلمىي كەلگەن. مە-
سىلەن: «ئالتۇن دەرۋازا»، «ئەسرارنامە»، «مۇھەررىرى ئابدۇرەھىم خەلپەتىم
قولىدا 1080 - يىلى يېزىلغان قولياز ما بار»، «خەمسە»، «تەزكىرە
ئەۋلىيا»، «ئەسرارى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن» ئىنچىكە ئىپادىسى بىلەن كىتاپچە-
رۇش ھەمەتخان قولىدىن، «شاھنامە تۈركى»، «تارىخى ئىسكەندەرىيە» تاجى
ئاماي شاھى، ئىلاھ بىردىن بىر قولياز مىلارنى دەل موشۇ سەپەردە تېپىپ، ئۇزۇلغا

. مۇخلىسى ئابدۇرەھىملى خەلپىتىنىڭ قولياز مىنى ئالماقتا .

زىكىرىمنى بۇ رولىغا ئەسىرىمدە مەلۇم قىلغان ئىدىم .

شۇنىڭ بىلەن بۇ سەپەر شائىر زۇلپىنىڭ زىيالىيلىرى ئىسمىنى شەيخ باشلىق نورۇز ئەۋرە چەۋرىلىرىنى ئىزدەپ . ئۇلار بىلەن مۇلاقەت شائىرنىڭ ئامرات قەۋرىسى بېشىدا سوھبەت ئۆتكۈزگەنلىكىم بۇ قېتىمقى ئىشىمنىڭ ياخشى نەتىجىلىرىدىن بىرى بولغان ئىدى . زۇلپى قەۋرىسى، ئالتۇنلۇق مازارلىقى تېشىدىكى ئاۋام خەلق زاراتكالىقى ئىچىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدى ئورلىپ يار كەتكەن ئىكەن . شائىرنىڭ ئەۋرە چەۋرىلىرى خۇددى شۇنىڭغا كۆيۈنۈپ ئىدى .

— دادىمىزنىڭ ئېيتىشىچە بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى كەمىنىمىز مۇنۇ قاسىم ئاخۇن بولۇپ بىز زۇلپىغا ئوخشاپ پەيدا بولمىدۇق . — دەپ قارا ئورۇق ، قاما ساقال قىر بۇرۇن كەلگەن بېشىدا ئىلىك ئىسىمىنى كۆرسەتكەن ئىدى ماڭا ئىسمىنى شەيخ . ئىسمى شەيخنىڭ ئۆزى ئەگىنچە ئاق سېرىق ، ئورۇق ، سىم ساقال ۋە ھەربىر سۆزىنى تەپەككۇر قىلىپ ئۆزىدىغان مۇلايىم بىر كىشى ئىدى . قاسىم ئاخۇن گەرچە ئوتتۇز بېشى ئامرات ، چىراي شەكلى كۆرۈنۈشى كۆزلىرى ئۆتكۈر ، ھەممە ئۇيچان كۆرۈنەتتى . مەن 1965 - يىلى ئالمۇتادا كۆرگەن قاسىم ئاخۇننىڭ سۈرىتى بىلەن خىرقىتىنىڭ كۆزلۈن نە قەۋرىسى ئۆمەر خېيىشىنىڭ سۈرىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، رەسسام يۈسۈپجان ئىزدىيوۋغا ئىمكانى شائىرنىڭ قىياپەت سۈرىتىلىرىنى ئىشلەپ چىققان ئىدىم[1] . ئىشىنىمەنكى ، بۇ سۈرەتلەر خۇددى كېيىنكى ئۇزۇن ئىشنى ساقلاپ قالغۇسىدۇر .

زۇلپىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇچرىشىش .

1) «كوممۇنىزم تۇغى» ، 1965 - 28 - ئىيۇل سانىغا قاراڭ .

شائىرنىڭ ئىلى قەۋرىسى بېشىدا بولغان كۆزنۇم ئۆزبەك خەلقىنىڭ بۈيۈك
شائىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەمىمىي دوستى زاكىرجان ھالمۇھەممەت ئوغلى فۇر-
قەتنىڭ (1856 - 1909) قۇتلۇق تۇپرىقى بېشىدا ھەم بولغان ئىدىم. بۇ ھەر
ئىككى قەۋرە ئادەتتە ئورنىنى ئۆزگەرتمىگەن بولۇپ، ئۇلارمۇ كونىراپ ۋەيرانلىشىپ-
راپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن تۈزەش ئىشلىرى قىلىنىشقا توغرا كەلگەنلىكى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۆز-
بەك خەلقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئاتاقلىق فۇرقە-
تنىڭ قەۋرىسىنى ياساشقا ياركەنت ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەممە ئىشنى. مائارىپ
مەسئۇللىرى بىلەن كېلىشىپ ياتقان ئىدىم. مەن كېلىشىم بويىچە فۇرقەتنىڭ
يېڭى قەۋرى 1957 - يىلى يازدا باشلىنىپ 1958 - يىلى يازدا تامام بولدى.
بۇ مەزارنى ئۇلۇغلاش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن شائىر تەرىپىدىن ئاتالغان
ۋەكىل قىلىپ ياركەنتكە ئەۋەتتى. (بولۇپمۇ بۇ مازارنى ئۆزەم ياراتقۇچى
ئىدىم. بىراق ھەل ئەتمەس كىلىشمە خىتاي باشلىقلىرىنىڭ مىللىي زىيالىيلارغا قارشى
باشلىغان، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۈزۈلۈش ۋە دىگەن قەبىھ ھەرىكىتى
باشلىنىپ قالغاچقا باشقا ئالمىغان ئىدىم). تەرىپىدىن ئاتالغان مازارسىنى ئىنىپ
كېلىپ قىلغان دوكلاتلىرىغا قارىغاندا، مەقبەرە مۇنارىق ئەنئەنە بويىچە بوختا
ياسالغان. مازارسىغا ئوچ مىڭچە، كىشى قاتنىشىپ چوڭ دوستلۇق ئىززەت-
ئىكرام روھى ئىچىدە ئۆتكەن،

تەرىپىدىن ئاتالغان بۇ يەنە يېڭىدىن يەنە بىر قېتىم سۆيۈنۈشلۈك خاتىرە-
ھەرەمگە ئايلانغان ئەخلاقى ساۋاق شائىرنىڭ مۇھىم بىر تەرىپىنى ئەپكىلىپ
تاپشۇرغان ئىدى. بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى مۆكەممەل بولۇپ،
قەشقەر خوتەن ئوتتۇرىسىدىكى ئوتكۆر سىياسىي لىرىكىلىرى ئۇنىڭ زور قۇرۇقى ئە-
بىغەم ئەنسىپ خان نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى بىزگە ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.
ئۇ يىل مەن يەنە بىر نەچچە تىللارغا قاراپ بىز شائىر ئەھمەت زىيانى
تىلتۇمار ئۇرنىنى، خان خوجا بولسا كىرەلەك ۋە دەپ بىرمۇنچە كەلگەن ئىدۇق.

ياركەنتتىن چىققان كىشى يوسكامنا ئوختىماي قارغىلىقتا بىردەم
قالغاندىن كېيىن گۇمىغا كەلگەچ قارغىلىق ناھىيىسىگە كەلدۇق. يوسكام ئۇ
نەدىكەن سوزى، ھەسسى مەلۇم بولمىدى. مۇشۇ نامدا باغلىق جەرەن
ۋە بېشلىقى قارىلىق كۆپلىگەن يەر - ماكانلارنىڭ ئىسمىدىن ئىبارەت
تېگىش بولىدىغان يەرنىڭ نامى. ئۇ بولسىمۇ بىر يارنىڭ ئىسمى ئۇلار قەبرىسى بولۇپ
ئەسىرنىڭ قوۋۇقى ۋە ئوززاق بولۇشقا مۇناسىۋەتلىك يەھىندى. ئۇ ئەرۇجە
ۋە يە قەبرىسى ساقلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن. ئەمما... يوسكام گويا
ھېيالما. ساناقچى ۋە باشقا رىشتىدا ئىسمى ... قارار قانۇ-

ئۇ قاشتېشىغا ۋە «قاراقاش»، «يورۇڭقاش» ناملىق ئىككى دەريانىڭ ئېقىمىغا باغلىق بولغاچقا ئاتىلىپ كەلگەن. «تەزكىرەئى غوجا مۇھەممەد شېرىپ» ناملىق قوليازمىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا قارغىلىق شەھىرىنىڭ ئورنى شائىر ئابابەكرى پېشتىخان (1509 - 1559) ۋاقتىدا توقۇز جىگدىلىك توقاي بولغان. ئۇ يەرلەردە قارغىلار كۆپ بولغان. بىر كۈنى ئابابەكرى پېشتىخان ئۆزىنىڭ دىنىي ئاكىسى غوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن بىللە بۇ جاڭگالغا ئوۋغا كېلىپ بىر تۈپ سالا ئورۇپ قونۇپ كېتىپتۇ. ھەر كۈنى چىققاندا ھېلىقى ئۆيىنىڭ قېشىغا بىر تۈپ ئىلىپ ئۇ تەگىگە ياركەندىن كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ: «بۇ يەرنىڭ ئاۋۇلى بولسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. بۇ بازارنىڭ ئىسمى بولسا «قارغىلىق بولسۇن» دەپ ئۆز دەۋرىدىكى ئاھالىسىغا ئۇقتۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ قارغىلىق شەھىرى بارلىققا كېلىپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر خوتەنگە قاراشلىق ئىلگىرى ۋە ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ ناملىق ناھىيىنىڭ مەركىزىدۇر. بۇ ناھىيىدە بۈگۈن ئۈچ يۈز مىڭدىن ئوشۇق كىشى ياشايدۇ. قالغان لوپ، كېرىيە[1]، نىيە ۋە چىرىيە قاتارلىق ئىسىملارغا ھازىرچە ھېچقانداق مەلۇم بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ قەدىمىي تۈركىي سۆز ئىكەنلىكى مەلۇم.

بىزنىڭ ئومۇملاشقان ياركەندىن چىققان كونا يولىكى توختامىنى قارغىلىقتا چىقىدىغان گېزىتتە ئېلان قىلدۇق. ياركەندىن تېپىلغان 1958 - يىلنىڭ بىرىنچى نويابىر كۈنى خوتەنلىكلەرگە ئەۋەتكەن ئىدۇق. بۇ چاغدا خوتەننىڭ ۋالىسى يەقۇپ بەگنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئازادلىق ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىدا بىللە ئىشلەشكەن ئابدۇلھېمىت ھاجىيۇپ ئىسىملىك كىشى ئىدى. ئومۇمىي تولۇق يادىشى كۆرۈتتى. شەھەرگە كىرىپ ۋالى مەھكىمىسىدە ئىشخانىسى بولغان كۆنىمىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولدۇق. ئەتىسى شەھەرنى كۆردۇق. مېنىڭ بۇ شەھەرگە بىرىنچى كېلىشىم ئىدى. ھەر بىر پۈتۈنلۈك ئىنسانغا يېڭىچە تەسىر قالدۇرىدىغان خوتەن كونا خورماسىكى سادا بىر شەھەر بولسىمۇ ماڭا شۇنچىلىك تەسىر قالدۇرغان ئىدىكى، خۇددى كۆز ئالدىمدا بېشىل پويىز ۋە ماقام بىلەن قايناپ، شەھەر سولىرىنى يورۇتۇپ تۇرغان جەم-جەمتە بىر تاغ ۋادىسىدىكى ئىللىق كورۇنۇپ كەتكەن ئىدى.

دېمىسىمۇ كوچىلاردا ئادەملەرنىڭ ئاياغ ئۈزۈلمەيتتى. ئەرلەرنىڭ كىيىملىرى جۇۋا يېڭىلىرى بىلەن ئىچى خارەز رەختلەرگە تەسلىمەتتى. «ئەتىلىك» دەپ ئاتالغان زىخلىق تەلپەكلىرىنى بېشىغا چۈشكەچكە يېپىپ بەللىرىنى ققە ئورىغانلىقى ئۇزۇن

1) ئە.م. مىرزا يۈسۈپ بولسىمۇ ئەرەپچە تارىخ (شەھەر) سۆزىنىڭ كېلىپ چىققان دەپ ئۆزگەرتىلىپ ... («جۇغراپىيە ئاساسلىق ئەمچىرى» م. 1994، 490- بەت) بىز بۇ پىكىرگە قوشۇلالمايمىز.

بىللە قالدۇ بىلەن ئەمەس، ئىنچىكە ۋە پۈتۈنلەردە بويىچە پاقلانالايدۇ. بۇلارنىڭ
ھەممە خىسلىتى ئاياللىرىغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن، خوتەن خوتۇنلىرى قەشقەر
دوپپىسىنى كىچىكرەك كەلگەن ئاتقا رەختتىن قىيپاش كىيسە، ئىككىلىگەن بىر خىل
دوپپىلارنى چېكىسىگە قويسا، جۇڭگولۇقلار شۇنى كىيىدىكەن. تۈزۈنكىنى كىچىكرەك-
لەرنى، قىزلار بولسا خۇددى ئۆيلىرى قىچىلىك دوپپىلارنى چوققىسىغا كىيىپ
ئوتتۇرىچە ئۇزۇن چاچ بىلەن قىستۇرالايدۇ. بۇ غايەت گۈزەل. قەلەم قاشلىق، ئاھۇ
كۆز، قىر بۇرۇنلۇق بوزلىقى ئاياللىرىنىڭ چېچىلىق گۈزەل قولىدىن كۆرۈ-
نەلتىكى، بىر كۆرگۈنچى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە قاراتالايدۇ. بۇلۇڭ مۇڭلۇق
جانان ئاياللار نىمە، كۆپىنچە ناھايىتى پەسى كۆپ ئۇچرايدۇ.

بىز نەقەدەر يازىلىق خوتەن قاچىلىرى بىلەن ھايان تۇرۇشتا-
لىرىنىڭ ھۆرمەتلىرىنى قىزغىنچە كۆرگەن ئىدۇق. ناشتىلىق قالارلىق
لەھەل مەرمەرلەرنى ئادەتتىكى ئۆگۈتۈپ ھەمرالار بىلەن سوغا چېلىپ قويۇپ خۇد-
دى ياغاچ يونغانلىقتا ئاسان يونالغان كاشىلار [illegible] بىر كۆچا
پەيلاپ كىشىلەرنى. ئۇلار يونغان ئاشلارنى ئەپچىل قول ۋە لاياقەتلىك ئايلار
يارىدىمى يۈزلىگەن نەقىش كەللەرگە كۆرگۈزۈپ، ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى
ياسايدۇ. بە جايىكى، بۇ بۇيۇملار نە مىللىكىگە ياراشا قىممەت بولماقتى.
بۇ ھۈنەرنىڭ خوتەندە مەۋجۇت بولىشى تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بۇ ھەقتە
بىزگە مۇھەممەت نىياز قىسسىلىك كىشى شۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلەپ بەرگەن ئىدى.

- تۇغقۇز خاقان زامانىدا خوتەن شاھى بىر مەملىكەتكە ئاتلىق يولغا

بىراق، ئۇ مەملىكەتنىڭ پادىشاھلىرى ئۆتكەلگە كەلگەندە بىر تەۋەن ھاق-
ھوشكەن. بۇنىڭغا بەك ئۆتنە كۆڭلى پەرىشان بولغان شاھ ئۆزىنى خوتەن-
لىكلەر تۇپلىشىپ بۇيرۇغىنى بىر سىناپ كۆرگۈشكە قارار قىلىپتۇ. سارايىنىڭ-
چىنى بىر ئېھتىياق سورىنى ئىنچىكە يۈزىنى ئېچىپ سۆزلىگەن قاشتېشى بىلەن
ياپتۇرۇپ، ھەممىنى شۇ ساراينىڭ مېھمانلىرىغا قىچقىرىپتۇ. دېگەندەك
سارايغا كىرگەن مەمىلىكەت سورىغان ئۇزۇنلۇق يۈزلىرى لىقمىلىق پارلىغان
بىلەن سورىنى كىچىك ئۇتتۇنىسىنى بىلەن پاقالچىنى چاقماقتىن. موشۇ
بانا بىلەن پادىشاھ مەملىكەت تۇرۇپ ئۇلار بۇ قىلغىنى بىلىپ ئۇنى ئۆزىگە دا-
قىلىپ ئالغان دېيىشىدۇ. قاشتېشى ئەينەك ياساش ھۈنىرى موشۇندىن
كېيىن پەيدا بولغان ئىكەن. ئەمدى قاشتېشى كۆزگۈ ئەينەكلەرنى ياساش بۇ-
رۇن پۇتقىلمىدى جىق بولغان.

خوتەن بويىچە بىللىچىلىكتىنلىق قانچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقى ھەققىدە
تارىخلاردا ئۇچرىغان قىزىق ھۆلۇھاتلار بار. جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىخچىلىرى

ئۇيغۇر پىلىچىلىرىنىڭ پىلە قۇرتىنى ئۇچۇرۇش ئىستىمى بولغانلىقىنى ھەۋەس بىلەن ئېيتىشقان ئىدى[1].

بىز بارغان ئىمۇ خوتەندە پىلە ئۆستۈرۈش ئىشى باياشات ئىدى. ھەتتا بەزى يېزىلار پۈتۈنلەي دېگىدەك پىلە بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، ئېنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چوڭ - چوڭ مەيدانلاردا مەخسۇس ئۈجمە ئۆستۈرىدىكەن. بۇ ئۈجمىلەر شۇ يېزىلىك بازاردا ئۆسىدىكەنكى، جەنۇبىي شەرقىي تۈركىستان بويىچە پەقەت مۇشۇ خوتەندىلا شۇنداق ئەۋج ئالىدىكەن. ئۇنىڭدىن ئېلىنغان مىللىي تېيەك بىلەن بەقسەم، ئەتلەس شايى توقۇيدىكەن.

پىلىچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە خوتەندە شايى توقۇش ئىشى II - ئەسىردىلا - دىيەدىن بويان ئىزچىل كېلىۋېتىپتۇ. ئۇنى بىرىنچى قېتىم شايى ياسىمۇن ئىسىملىك كىشى ئىجاد قىلغانلىقتا ئۇ شۇ ئۇستىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ. خەلق ئېغىز ئىجادى «ئىللالا شايىلەم، بىسمىللا شايىلەم!» ناخشىسى شۇ مەشھۇر شەخسكە بېغىشلانغانمىش.

بىز بىر نەچچە پىلىچىلەرنىڭ ئۆيىدە بولدۇق. قىش بولغاچقا پىلە قۇرتلىرىنى مەخسۇس ئۆيلەردە ساقلىنىدىكەن. شۇ ئۆيلەرگە يانداش ئۆزىنچە كەلگەن ئىككىنچى بىر ئۆي بولىدىكەن. شايى توقۇش دۇكىنى ئۇنىڭغا قۇرۇلىدىكەن. ئۇ دۇكان مۇنۇ ئۈسكۈنىلەردىن تەشكىل تاپىدىكەن: كېيەكتىن بىر ئاچا سىۋايا پا سىلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇددى قۇدۇقنىڭ چىغىرىقىغا ئوخشاش شاتى چىغىرىق ئورنىتىلىدىكەن. ئۇ چىغىرىق ئېچىلىپ - يېپىلىپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئېيلىگە ئەگلەك مىسالى ئېپىز تارتما ئورنىتىلىپ، ئۇنىڭ ئېيلىگە ئەپكە ياغاچ بېكىتىلىدىكەن. توقۇلىدىغان ژىپلار چىغىرىقتا تارتىلىدىكەن. توقۇش ئىشى باشلانغاندا چىغىرىق كۆتۈرۈلۈپ (ئېچىلىپ)، تارتما بىلەن ئاچا سىۋايا يېپىلىدىكەن. ئۇستا ئاچا سىۋىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ ئەپكىنى ئوڭ پۇتى بىلەن باسقاندا ئۇ كۆتۈرۈلىدىكەن. سول پۇتى بىلەن باسقاندا چۈشىدىكەن. مۇشۇ كۆتۈرۈلۈپ چۈشۈش ئارىسىدا ئۇستا قىمۇرت ژىپلارنىڭ ئارىسىدىن موكىنى ئۆتكۈزۈپ رەخت توقۇيدىكەن. بۇ خىل دۇكانلار ھەر بىر پىلىچىنىڭ ئۆيىدە بىردىن ھەتتا بەزىلىرىدە ئىككى - ئۈچتىن بولىدىكەن.

بىز مۇشۇ پىلىچىلەر زىيارىتىدىن كېيىن يېڭىدىن مەركىزىي دېيىلىدىغان توقۇمىچىلىق فابرىكىغا، پايتەختى، مەملىكەت ئاقارتىش، خارابىسىغا چىقىپ ئۆتۈپ كەتتۇق. خوتەن قانارلىرى بولسا ھەربىر بىر زامانلاردا ئەرەپ قىلغان، يوقالغان.

1) بەي - شويى. «خەنسۇچە لۇغەت بىلەن شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋىي دوستلۇقى». «شىنجاڭ گېزىتى» 1955، 25 - سېنتەبىر، 6 - بەت.

،ناشەھەر خارابىسى ھەم بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى بىلەن تونۇشقان ئىسۋېد
، شىۋېدسىيە لىك ئالىمى، شتېيىننىڭ «قەدىمى خوتەن» ناملىق ئەم-
گىكىدە ئېيتىلىشىچە بۇ ئىككى شەھەر قېبىلى ميلادىيەنىڭ III - IV ئە-
سىرلىرىدە زور قۇدرەتلىك مەدەنىيەتكە ئىگە شەھەر بولۇپ، بۇ جايلاردا بۇددا دىنى
راۋاجلانغان ئەسىرلىرىدە (ميلادىيەنىڭ II ۋە VII ئەسىرلىرىدە) شەرققە بۇددا
دىنىنى تارقاتقۇچى بىردىن-بىر مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ خىزمەت
قىلغان. مەلىكە ئاۋاتنا، بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانىلىرى بولغان.
ئۇنىڭدا ئۈچ مىڭدىن ئوشۇق راھىبلار بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى تىرىشچان يا-
شىغان ... دۇنياۋى كۆز قارىشى ... بولۇپ، ئۇنىڭدا 6600 سوتىرا كىتاب-
لىرى ھەرگىزلا ئوقۇلغان[1]. بىز ھازىر بۇ شەھەرلەردىن چىققان بىرقانچە بۇددا
غار ... ئىبادەت كەلگەن ئەمەسمىز[2] بۇ ئىككى شەھەر ھەققىدە ... خان
... ئوخشاش XI - XII ئەسىرلەردە ئەرەپ قوماندانلىرى ئىمام جەئپەر
سادىق، ئىمام ئىسمائىللار بىلەن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا بولغان، قىرىق زىللىق،
خوتەنلىكلەر ئۇلارنى ... قانلىق ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان.
خوتەن يەكە بىز نىڭ ئەڭ چوڭ نىشانىمىز بىلەن ئۇنىڭ گىلەمچىلىك
ھۈنىرىنى بىلىش ئىدى. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا III ۋە VII ئەسىر-
لەردە خىتاي پايتەختلىرىدە خوتەن گىلىمى خىتاي خانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل مۈلكى
بولغان. ۋە ئۇ يەنە بازارلىرىدا ھەر خىل بەش مىڭدىن-ئون مىڭغىچە خو-
تەن گىلەملىرى سېتىلىپ تۇراتتى[3]. ئۇنىڭ سۈپىتى ئۇلۇغ ئۇستۇن، شەكلى
خىلمۇ-خىل ۋە چىرايلىق ئىدى. بۇ گىلەملەرنىڭ نەقىش ئىسمى «خوتەن ئا-
ناردىن قاراشلىق»، «خاتىچە»، «جالال نەقىشى»، «سوفىنىيە نەقىشى»، لوپنىڭ
«چاپال»، «ئايماق»، «تام ئىلغىل»، «نەقىش دىگەن بىزنىلەرنى توقۇلۇپ كەلگەن.
مەن 1963-يىلىنىڭ 4-نويابىر كۈنى زور قۇرۇلۇش ناملىرى ئاتالغان
بىر شىركەتنىڭ ئەڭ مۇھىم «خاتىچى» بېزەكلىرىگە قاراپ، گىلەمچىلەر
ئىچىدە بىر كىچىك-كۆلەملىك بولغان ئىدىم. خوتەننىڭ قىشلىق ھاۋالىرىنى
... شىقەرگە قارىغاندا - پەنجىرە ۋە «يۈزگىچى» ئىدى. گىلەملەرنى توقۇلىدىغان
قارا سۇغان ... قاپاق ... بىلەن قاپلانغان، «خاتىچى» بېزىكى
ئۈچىلىك كۆز ئولۇنغان ئىدى. گىلەمچىلەرنىڭ دەرەخلەرنى تارىسىغا قو-
رۇلۇش تۇيغۇسى ... ئەڭ زەيلىرى بىلەن يىپەك قولى مىنىچىلىك

---

1) ... «ئۇيغۇر ... ». 92-بەت.
2) ... مۇھىم ئۇچلىرى. 17-بەت
3) ... «ئۇيغۇر» ژۇرنىلى، 1960، 6-سان. 12-بەت.

ئىسكەتلەشنى نىيەت قىلىپ قويغان گىلەملىرى كۆزنى چاقناتتى. ھەر ئۆينىڭ ئال-
دىدا دېگىندەك قازانلاردا ئۈگرە پىشۇرۇلماقتا ياكى بويالماقتا ئىدى. ئۆي-
نىڭ قىرقىپ لەيپارلىغانلىرىنى تەتەكلىرىگە سېلىۋېلىپ نېرى-بېرى ئۈزگۈ-
رەپ ئۈزۈرگەن ئانا يالار بىلەن قوللىرىغا بوياق تۇتقۇزۇپ پەشلىرى بىلگە
قىستۇرۇلغان ئۇستىلار ھېلىمىنى ھېلىغا تۇتۇپ ياق - بوياقچىلىق ئۇستىشىپ تۇراتتى.

«خاتىچە» - بوخالتاپچى دېگەن سۆزدىنى قىسقارغان ئىسىم. خوتەن-
لىكلەر ئۇنى زەلىرى گىلەم توقۇغۇچىلارنى خالتاپچى دېيىشىدۇ. بۇ يېزىدا ئون-
مىڭلىغان ئۇششۇق خالتاپچىلار ياشايدۇ. بۇ كەسىپ ئۇلارغا ئاتىلىرىدىن سىلىپ
قالغان ئۇلىشىپ كەتكەنكى. ئۇ نىڭ كەسىپ رىسالىسى (ھۈنەر ئاتالغۇسى) ھەر
بىر ئائىلە ئۈچۈن بىسمىلىنى قۇرئان كەبى دائىم كۆزدىن كۆچۈرۈپ تۇرىدىغان
ئۇلۇق قوللانمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەن بۇ ئۆزۈتقا كېلىشىم بىلەن ئۇ ماق
رىسالىلەردىن بىرنەچچىسىنى تېپىپ تونۇشتۇم، مۇنىيەسسەر بولغان ئىدىم.
بۇ رىسالىلەرغا كۆرە خوتەن گىلەملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە
ئەجەپ مۇنداق بىر رىۋايەت تارالغان:

بىر پادىشانىڭ گۈلەمخان ئىسىملىك قىزى گۈلنى ئوقۇشنى بىلىشتى تاقۇ
قۇشلارنىڭ يالغۇز باشقى بىلىدىكەن. بىر كۈنى ئۇنىڭ دادىسى ۋەزىرلىرى بىلەن
كول بويىدا ئولتۇرسا بىر قۇش بولەكچە تاۋازلاردا سايراپتۇ. ئۇنى ئاڭلىغان
شاھ دەرھال ۋەزىرلىرىدىن:

- مۇشۇ قۇشنىڭ ھەركۈنى شۇ ۋاختتا كېلىپ بىر گەپ قىلىپ تۇرۇپ سايرايدۇ.
ئۇنىڭ تىلىنى كىم بىلىدۇ؟ - دەپ سوراپتۇ. ۋەزىرلەر شاھنىڭ قىزى
گۈلەمخاننىڭ بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا، ئۇ قىزىنى يېنىغا چاقىرتىپ ھېلىقى
قۇشنىڭ نېمە دەپ سايراۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشنى سوراپتۇ.

- بۇ قۇش «شاھىم ئاتايى قىلغانىمۇ خوتۇن، ئاتايى شاھ قىلغانىمۇ خو-
تۇن» دەۋاتىدۇ، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ گۈلەمخان. قىزىنىڭ بۇ جاۋابىنى
ئوزىگە ھاقارەت ئالغان شاھ شۇ يەردىلا بىر كەمبەغەلنى چاقىرتىپ قىزىنى
ئۇنىڭغا بېرىۋېتىپتۇ. «بولمىسا بوخادايىنى شاھ قىلغۇلىقىم» دەپ ئۇلارنى
بىر بايا ۋانغا ھايدىۋېتىپتۇ.

ئاتايى بايا ۋاندىنى ھەر كۈنى بىر ئۇزۇنتوم يانتاق چېپىپ قىشتىكى
بازارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ. يۇلىغا بوكىلىدىم زىنىپ سېتىپ كەلىدۇ. قىز
بۇ تۈپ بىلەن ئاۋال ھەر خىل كەمپىنە رەخلەرنى توقۇپ ساتىدۇ. ئانىسىنى
زىلىدىن توقۇش ھەرىيەسىگە يېتىپ ناھايىتى چىرايلىق ... . ئەتىسى
گۈلەمخاننىڭ ئېرى ئۇزى تەتەن ساتقان ... ئەم بولۇپ ... ...

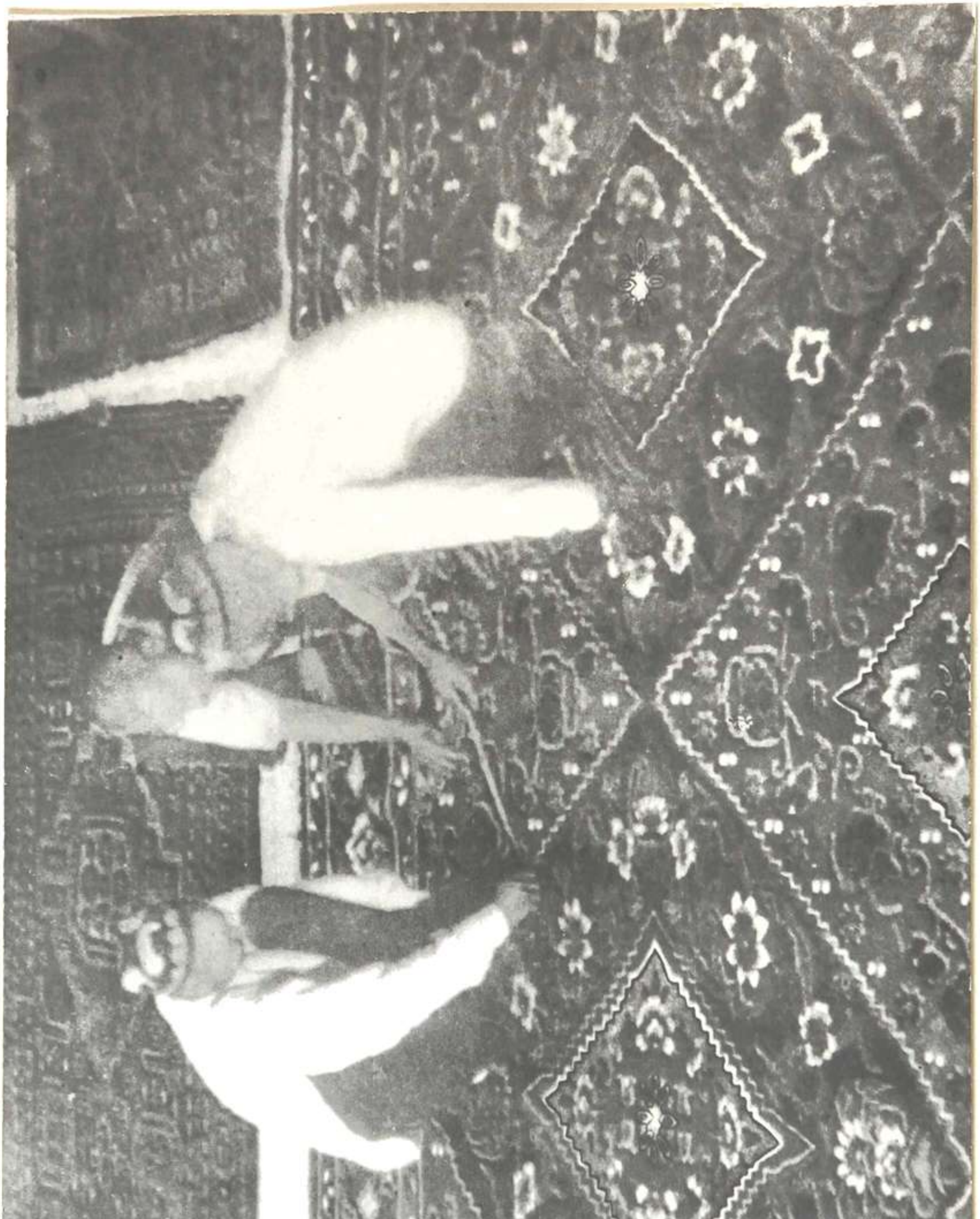

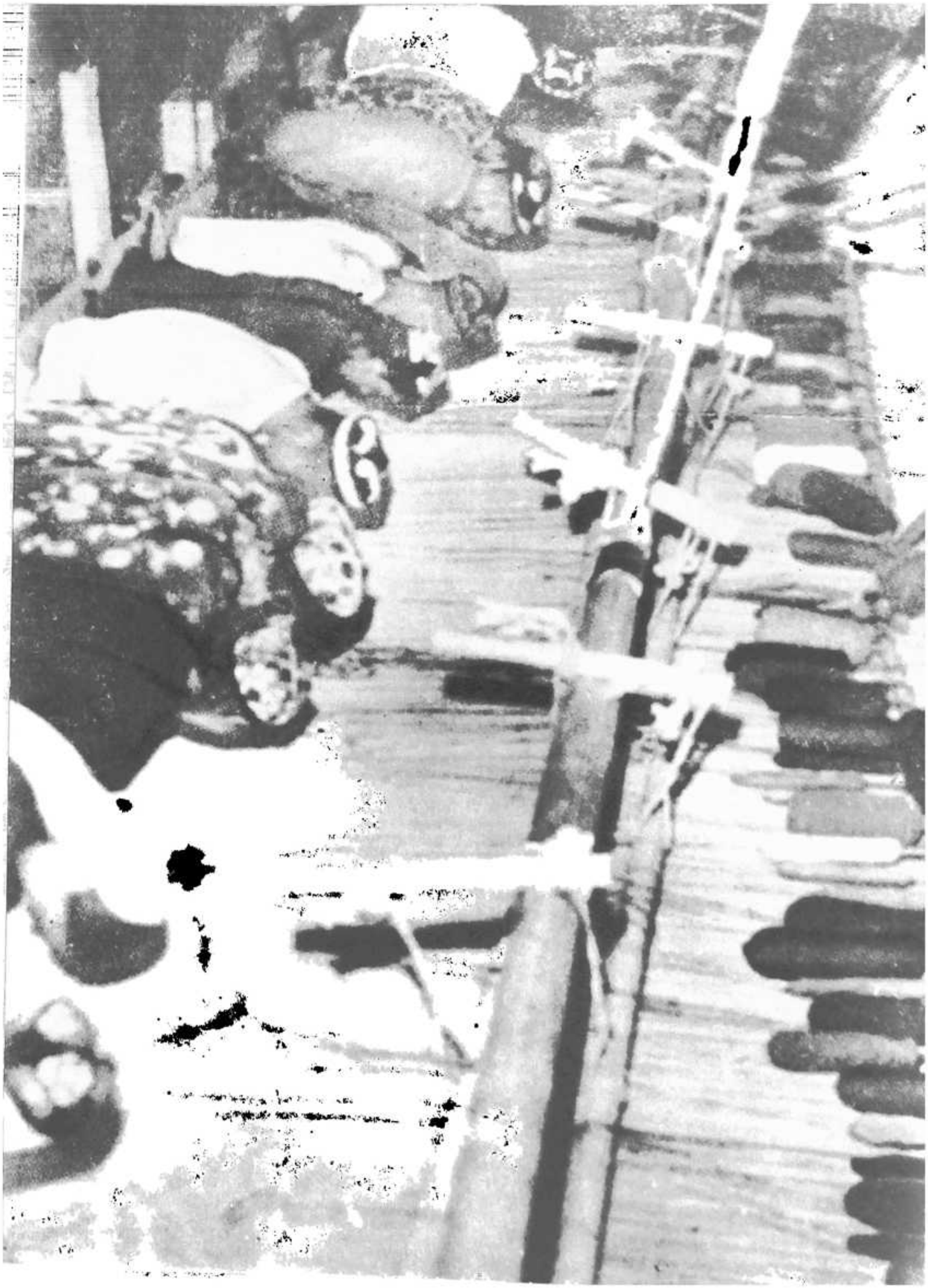

ھادىسىنى مېھمانغا قىچقىرىدۇ. شاھ مانا مۇشۇ جايغا ئىلاج قىزنىڭ دېگەن-
لىرىگە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئوقىغان زىلچىسىگە ژۇرتى ئالدىدا قىزنىڭ نامىنى
بېرىدۇ... بۇ رىۋايەت خوتەن خالىچىلىرىنىڭ كەسپ رىسالىسىغا يۈ-
زىلگەن. بۇنداق رىسالىلەردىن بىر نەچچىسى ھەرقى تۈركىستان مۇزېيىدا
ساقلانماقتا. بۇ كەسپ رىسالىسى كۆزلەمخانىنى باشقا يەنە باھا ۋە-
دىن نەقىشبەن ئىسىملىك گىلەم ئۇستىسى ھەققىدىمۇ سۆز بولىدۇ. ئۇ
كىم؟ مەلۇم ئەمەس. قارىغاندا باھا ۋەدىن نەقىشبەن (نەقاشچى باھا-
ۋەدىن) ئوتتۇز گىلەم نۇسخىسىنى ئاشقان ئوزلىمەن ئۆزبەك تاجىك
سەنئەتكارلىرىغا رىسالە تۇمە شەھۇركەشى بولۇپ، نەقاشچىلارنىڭ ھەم
پىرى بولغان. دېمەك، ئۇنىڭ ھۈنىرى ئۈزۈلگە ئىلمىنى سۆزلەشتۈرجى كۆپلىگەن
خەلقلەرگە ئورتاق خەزىنە قىلغان.

ئەنئەنىۋى گىلەم توقۇغۇچىلارنىڭ ھەققى سەنئىتىگە كەلسەك، ئۇلار-
نىڭ قوراللىرى ئۆلچەم ساددە بولسىمۇ، مەسىلەن، ئاتىقا قىلىپ يىغان
دارىشە گىلەمدىكى ئىككى ياغاچ ئومۇمىنىڭ باش ۋە ئاياق تەرىپىگە تولغىغىلىك-
بەكىتىلگەن ئىككى ياغاچ قوزغۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇش، ھەپ ئاتىلى-
دىغان ئۇزۇن زىپ ئۆركۈچلىرى مۇقىم قىلىنغانلار قىلىنىدۇ. توغرى-
سىنى ئارقاق، ھەپ ئاتىلىدىغان كالتە زىپلەر ئۇرۇش، ئارىسىنى
ئالمىشىپ ئۆتىدۇ. توقۇغۇچىلار دەرەخ بەش-ئالتە كىشى مانا مۇشۇ ئىككى
مۆمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىزىلىپ ئولتۇرۇپ، ئارقاق، بىلەن ئۇرۇش نىڭ
قىيىتىغا ھەر خىل رەڭلىك زىلچە زىپلەرنى چىگىپ، گىلەم نەقىشىگە ئۇتۇر قىلىدۇ
بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇستىلارنىڭ قولىدا بارى-يوقى توققۇز ئىللىق بىر تىغقە،
بىر تەگمە قايچە، بىر ياغاچ بولقا (توقماق) ۋە بىر كالتە پىچاق بول-
دىكەن. بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق ئەسۋاب بولمايدىكەن. توقۇمىچى
ئىشلىرىغا بولسا ھەر بىر ئالىمنىڭ ئۆزگۈرۈلگە قاراپ ئۇنىڭ چوڭ-كىچىك
ئەر-ئاياللار ھەممە ئىمزالىرىنى ئېلىپ قىلىنىدىكەن.

خوتەن خالىچىلىرىنىڭ تېپىشىچە ئوتتۇز گىلەم توقۇلۇش شەكلى ۋە-
سۈيىتىگە قاراپ، خىلى گىلەم، زىلچە گىلەم، بۇرۇقۇپ چوڭلۇق ئىككى ئاساسى-
بىلگە بولۇنىدىكەن. خىلى گىلەمنىڭ مويى قىسقا، ئوزى تېپىز بولۇپ توقۇ-
لۇشى ئازلە ۋە پىنلىك بولىدىكەن. ئەمما بىرشە گىلىگە كىرىدىغان گىلەملەرنى
توقۇيدىغان ئۇستىلار ئازلىقان. ئۇنىڭ ئەتلاقا خوتەن بىر ۋەرىسى
سۇلايمان ئۇستا ئىسىملىك كىشى 1949-يىلى ھېچقانداق شاگىرت قالدۇرماي
ۋاپات بولغان. بۇ ئۇنىڭ بىرتە غە رەڭلەر خىلى گىلەمنى ئېلىپ كەتكەن ئىدى.

زىلچە گىلەم دېگىنىمىز بىزنىڭ بۇ گۈزەل گىلەملىرىمىزدۇر. ئۇنىڭ مودېلى خىلە گىلەملەرگە قارىغاندا ئىنچىكە بولۇپ، كۆپ نۇسخىدا توقۇلىدۇ. ھەر بىر نۇسخە «بەش چېچەكلىك»، «ئانار گۈلى»، «رەمچە»، «ئەرەنچە» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بۇ نۇسخىلارنىڭ ھەر بىر تۈرى ئۆز ئالدىغا بىر تارىخقا ئىگە. مەسىلەن «بەش چېچەكلىك»، «ئانار گۈلى» نۇسخىلىرى، مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار بولسا، «رەمچە» نۇسخىسى قەدىمقى ئۆزىنىڭ ئۆرپ-ئادەت-لىرىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

خوتەن خالىچىلىرى ئۆز گىلەملىرىگە كۆپلىگەن بوياقلارنى ئۆزلىرى ئەمەل قىلغان. جۈملىدىن ئۇلار قاشتېشى دەرياسىنىڭ بويىدىن چىقىدىغان يېشىل گىل تويىسىدىن بىر نەچچە خىل رەڭلەرنى ئىجاد قىلغان بولسا، ئانار شوپۇكىدىن ئۆلۈك كۆك كىلىك بىلەن پىشتە بوياقلىرىنى ياساشقان. بۇ بوياقلار ئەسىرلەر بويى ئۆچ-مەيدۇ. ھەتتا ئۆزىنىڭ ئۆز رەڭگىنى يوقاتمايدۇ. ئەلۋەتتە، ھەر بىر خالىچىلىق گىلەم-چىلىك سەنئىتىنى ياخشى ئۆگەنگەچكە، ئۇلار بوياقلار بىلەن توقۇلىدىغان گىلەملەر-نى بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ گىلەملىرى ھەقىقىي سەنئەت ئۇتۇقلىرى ئەسىرلەرنى باھالىغىلى بولمايدۇ.

خوتەن گىلەمچىلىك تۈرلۈك مەخسۇس ئۆز ئۇسلۇبىنى چىقىدۇ. قېرى خالىچىلار-نىڭ ئېيتىشىچە خوتەن گىلىمىگە پەقەت خوتەندە ئۆسىدىغان قوغۇشۇن تۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرى يارايدىكەن. بۇنداق گىلەم تۈرلۈك قوپال خوتەنگە، ئوقتوز خاقان زامانىسى كەلتۈرۈلگەنىكەن.

شەرقىي تۈركىستاندا خوتەن بىلەن لوپنىڭ ياخشى ياركەنتنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەتە-راپلىرىدا ئۆزىگە نەچچە يۈز نەپەر خالىچىلار ھايات كەچۈرىدۇ. بولارنىڭ 1950-يىللاردىكى ئومۇمىي سانى ئون مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بولغان[1]. قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە بەدەۋلەتچە خۇرەنپالغۇز خوتەننىڭ خالىچىلارنىڭ سانى ئون مىڭ كىشىدىن، شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەللىك مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بولغان دېمەك. دۆلەت ھاكىمىيىتى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزلۈكسىز بۇلاپ-تالاپ كەلگەن خىتاي ئەجدادلىرى بۇ تاجاۋۇزچىلار سەنئەت ئەجداد-چىلىرىنى ھەم تۈرت-بەش ھەسسە كەمەيتىدىكەن.

خوتەننىڭ شەھەرى ئەتراپىدىكى ئەتلەسچىلىرىمىز ئايا قاپاشقاندىن كېيىن بىزلەپ ناھىيىسىگە بېرىپ ئۇنىڭ ئىلكى-ئۇچى گىلەمچىلىرىنىڭ ئاپا-ئىشقان، باف-دات مازارلىرى، ئەتلەسچىلىرىنى كۆرگەن ئىدۇق. بۇ مازارلىرى ئۇچىدىن مەشھۇر ياغلىق ئاھىنى ئاتىلىپ كەتكەن. ئۇ قارىغۇ بىزگە ئايان بولمىسىمۇ، ...نۇپ ئەرلى

1) خاتىرە دەپتەر، 4-جىلد، ك-بەت.

تاكلىماكاننىڭ ساپ-سېرىق قۇم دۆۋىلىرىگە تۇتىشىپ، قالغان تەرەپلىرى بىر كەلكى ئۆسكەن ئاجايىپ چىرايلىق دەل-دەرەقلەر ئىچىدىكى بۇ مازار قەدىمىي قەبرىستانلىق ئىچىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان جەسەدلەرنىڭ كۆپچىلىكى چىرىمەيدىكەن. ئۇ جەسەدلەر تىرىك ۋاقتىدا نىمە ئىش قىلغان بولسا شۇ كەسپىگە مۇۋاپىق بەلگىلەر بىلەن كۆمۈلگەنىكەن. مەسىلەن، ھەربىي قىلىچ بىلەن، كاتىپ شىۋىسى بىلەن، قويچى تايىقى بىلەن ۋەھاكازا.

بىز ئەجەبا ئۇچۇرۇن بۇ يەردىن بىر قەۋرىنى ئاچقان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭ ئىچىدىن سامان كۆزلۈكى بىلەن بىر-بىرىگە ماتاپ تاشلانغان بىر ئەر-ئايالنىڭ پۈتۈن جەسەدلىرى چىققان ئىدى. ئۇلار ناھايىتى ياش جەسەدلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە مەڭگۈ ماتاپ تاشلىنىشىغا قاراپ بىز: «ئاشىق-مەشۇقلۇق يولىدا جان ئالغانلار بولسا كېرەك» دەپ تەخمىن قىلغان ئىدۇق.

مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭغا قارىغاندا ناھىيىدىكى قارىلىق تاكلىماكان ئىچىدىن 1948-يىلى ئاجايىپ بىر قىز جەسىدىنىڭ تېپىلغىنى ھەققىدە مۇھىم بىر مەلۇمات كېلىپ چۈشكەن ئىدى. يانارىمىزدا قاتناشقان بىر مۆتىۋەر ئۇرۇپ ئۇ تارىخنى ھەم ئۆگىنىپ چىقتۇق. مانا بىزنىڭ قولىمىزدا ساقلانغان ساغرا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۈچى ئۇچلۇق بىر ئۆتۈك بار. تەخمىنەن 1300-1600 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ ئۆتۈك 25-26 ياشلىق بىر ھەربىي قىزنىڭ پۇتىدا بولغان. ئۇ قىز قايسىدۇر بىر ئۇرۇشتا قىلىچ زەربىسى چېكىسىدىن يارىلىنىپ ئۆلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ چېكىدىكى يارىسىغا ئۇيۇپ قالغان قانلىرى ئۆز رەڭگىنى يوقاتمىغان. ئەگمە قىلىچنىڭ سېپىدىن چىڭ تۇتقان نازۇك قوللىرى ئاجرىمىغان. قاپ-قارا سۇمبۇل چاچلىرى ئۇزۇن بولۇپ، بىر تالمۇ تۆكۈلمىگەن. ئۇچىسىدىكى جەڭچىلەرنىڭ كىيىملىرى تولۇق ھەربىي فورمىدا بولغان...

بۇ جەسەد قېلىن قۇم قاتلاملىرى ئىچىدىن چىققانىكەن. ئۇنى دەسلەپ مەشۇ دەۋرنىڭ شەھىدى دەپ چوقۇنۇشقانىكەن. كېيىن ئۇ بىر يېزا ئەھلىگە بىرۇ ئېلىنىپتۇ. بۇ ئارىدا ئۇنىڭ قىلىچى بىلەن بىر كۆرۈپ ئۇرغان بىر باي ئۇ-لۈكنى قارىغاندا ئوبغۇرمەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ خادىملىرى يوشۇرۇپ قاپتۇ. جەسەدنىڭ ماجىرا مەسىلىسىگە شەرھى ئالىنىپ، ئۇنى قايسى يېزىنىڭ تۇنتۇرىسىغا دەپنە قىپتۇ. بۇ مەقبەرە «ھاجىم ئانا مازىرى» دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

بىزنىڭ ئۆمىكىمىز بو زۇلغا كەتكەچ، ھاجى ئانىنىڭ، ئەۋرىلىك قىلىچمۇ
يوقالسىغانىكەن . بىر پاي مۆبارەك ئۇتۇلغان ئۈزۈمچى تارىخى موزېيىدا ساقلىنىدۇ.
ئۇ قوزغۇرقىلار دېمەك كېيىن خوتەن ئەتراپىدىن بىزنىڭ قىزنى تاپقۇزغان بىردىن-
بىر نەرسە بويىچە زىنلىك ئاغىلىرىدىن ئۆتۈپ ئاغىلىرىغا ئوخشاش تاش خاتىرىلەر
بارمۇ-يوق؟ دېگەن مەسىلە تۇغۇلدى . چۈنكى بىز يەرلىك تارىخچىلار بىلەن
خوتەن شەھىرىدە بولغان دەسلەپكى ئۇچرىشىشىمىزدا، گويا ئاشۇ سىكە قاراپ.
لىق سانجۇتىغى ئىچىدە شۇ ئىناق خاتىرىلەر بارە دېگەن بىر تەزكىرە مەلۇماتنى
خاتىرىلىگەن ئىدۇق . قارىغاندا شىتىكى لىشلىرىمىز تۇتۇلغاندىن كېيىن توغرا گۇمىغا
چۈشتۇق . ئەتىسى سانجۇغا قاراپ شىلىق كۆۋرۈكلىرىدىن چاپقانلىقى تولىۋقە-
دىمى تاشخاتىرىلەرنى كۆزىمىز كۆرۈپ چىقتۇق . بو پامرتىغىنىڭ ھەي-
دەستانىغا ئوتتۇرىلىغان ئاتتىن يولى ئۆستەڭلىكى كىچىلەپ بىردۇ كىنىڭ يېزىنى قاپلاپ
تۇرغان سىماۋ كولى تاشلىق بىتىكە تۇيۇلغان ئادەم، مازار، ئاتلىق كەبىتەر-
نىڭ سۈرىتىنى شىبارەت 16 پارچە ئېپىتاپى تۇيۇلۇر بولۇپ، ئۇلار زىنالىق ساقلىنىپ-
يىغا تۇرغۇزۇن يېرىمغى بويىچە يالغۇز يېزىلما كۆرنىلك، كۆپ ھەرپلىرى تارىمساي
يالغۇز دەن، ھەرپىنىڭ خىزمىتىنى ئۆزى ئالىپ كەلگەن [illegible] ھەرپى چولۇق قىلىپ
چېكىپ قويۇلغان قىسمى. ئاندىن سۈرەت تىلەرنى ئارا [illegible] (ت)، [illegible] (ق)، [illegible] (؟)،
[illegible] (ف) ھەرپلىرى يېزىلىپ، بۇنىڭ ھەممىسى بوجاينىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ياشىغان
خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى تۇرغۇزۇن - يەنىسەي يېزىقىنىڭ ماۋجۇتلىقىنى دە-
لىللەپ بېرىدۇ . بو ھەقتە سۆز چاپقانلىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ
كەلگەن تورغۇ نەملىك رىۋايەت مۇ بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .
- شەرقى تۈركىستان بىلەن ھىندىستاننىڭ ئارىسىدىكى يوقات يولى قىيىن-
قىستىن بولغان بارغەن، -دەپ بىزگە تۇرۋا يەتنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى
سانجۇلىق توختىباقى ئىسمىلىك كىشى، - قىشتا زىمىستان ئىكەن . ھىندىستاندىن
چىققان بىر يولۇچى دەل موشۇ تاشنىڭ يېنىغا كەلگەندە موزلاپ كېتىپ بېرىپتۇ.
چىنىڭ چاقماقنى سورايتو . ئۇ قۇيۇچى قەمزىنگەندۇن . ھىندىستانلىك ئانتىق تولغان-
لىقنى بىلىپ، چاقماقنى تاشقا ئىتتىكلىك بىرىدىن چېپ شەرەت قويۇپتۇ.
ئوت تاشنىڭ موزلاپ قېلىشىنى قوزغىغان ھىندى. قويچىنىڭ شەرتلىك كونۇپ، ھىندى
كېلىۋاتقان ئېيتقا چاقماقنى تىكىشىپ ئوت يېقىپ ئىسسىپتو. قويچى ھىندىنىڭ
ئېيتقى مەنىپ ئۆيىگە كېتىپتۇ . ئەتىسى بۇ دالادا يالغۇز قالغان ھىندى
نەگىمۇ بېرىشنى مۇمكىن؟ كېيىن ھانا موشۇ تاشنى بىلىپ، پۇشايمان يېگەن
ھىندى بۇ تاشقا بۇ سۈرەتلەرنى سىزىپ، خەتلىرىنى ئويۇپ كەتكەنىكەن . بو
ھەقتە بىزنىڭ ئەجمىزدە مۇناق بىر قوشاق ساقلىنىپ قالغان .

چاقماق
چاقماقتا ئاتنى تېكىشكەن تاخماق.
ئىشلەپ يېسۇن باللىرىڭ
سامان يېسۇن تاكاللىرىڭ.
ئات ئاتا ئاتكىسى ئىشەنگىلى.

. . . .

تارپا ئوربىسا ھاردى ئات.
قاق قوزۇقنى باغلاپ يات

. . . .

مەنەن كېيىن قالغانلارغا پەنە بيات.

بۇ ئاش خانىلاردىكى شىمالدىكى تاش ئويمىلارنىڭ پەرقى ۋە ئەمەلى مۇلاھىزىسى ھەققىدە مەن بۇرۇنقى ماقالىلىرىمدا يازغانىمەن؟

تۇرپان — ئېپەنتۇق زىيارىتى.

تۇرپاننىڭ يازدىكى ئىسسىقلىق ھارارىتى زىيادە بولۇشى سەۋەبلىك بۇ يەرگە قىلىنغان زىيارەتلەرنى ئەشقالا قالدۇرغان ئەمەس. شۇنداقمۇ مەن بىز تاپالمىغانىدىم. كېيىن 1953-يىلىنىڭ 17-ئىيۇل بىرىنچى كۈنى ئىيۇل بۈگۈنچە يول ئۈستىدە مارالبېشى ناھىيىسىگە قاراشلىق قەدىمى تۇققۇز سارايدا، قاراشەھەر بويىچە كەلگەنتە، كونا شەھەرلەردە ئۈستىمە بولۇپ 26-ئىيۇل بۈگۈنكى تۇققۇزئار-قىلىق مەشھۇر تۇرپان شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتۇق.

«تۇققۇز سارايى» قەدىمى ئويغۇر تەزكىرىلىرىدە، شەرقى كەتمەك، ئەرەب مەنبەلىرىدە شەھەر رەھبەرلىرى تاتلىق، ئۇنى ھايتىقۇ چوڭ ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئويغۇر بۇددا ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئورۇنلىرىنىڭ بىرى بولغان ئىدى. ئەخمەت ن XI ئەسىرلەردە قۇم ئاستىدا قېلىپ، خەلقى كۆچۈپ كەتكەنىدى. بىز كۆپ يىللىق بۇرۇنقى بۇ يەردىكى مارالبېشى سوۋ ئىما-رىتىنىڭ خاراب بولۇپ ئىبراھىم ئىسلاملىقىنىڭ بىر پارچە سوغدى خېتى تېپىپ ئالغانىكەن. بىز ئۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئوزۇق ئىتتىك ئۈمىد قىلغان ئىدۇق (2).

قاراشەھەر بويىچە كۆلكى ئەرەبچە تىنچلىقلاغان ئىدۇق. ئۇنىڭ بەيسى شەھەرنىڭ 30 كىلومېتىرچە شىمالىدىكى تاغ ئېتىكىدە جايلاشقان شورچۇق كەنت-دىكى «مىڭ ئۆيلەر»نىڭ ئەكسپېدىتسىيە بولۇپ، ئۇ يەردە تاقى ئويۇلغان

1) «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1955، № 6
2) شىنجاڭ ئاسار-ئەتىقىلىرىنى باشقۇرىدىغان ماتېرىياللار (قىسقىچە تىللار) شىنجاڭ 1954، 3-بەت

ئون ئىككى، ئوزى يەرگە كىسەلە بىلەن سېلىنغان يۈزگە يېقىن ئۆينىڭ خارابىلىرى بار ئىدى. بۇ ئۆيلەر مۇكۇپ جەھەتتىن كوچاردىكى مىڭ ئۆيلەرگە ئوخشاتتى. بىراق بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىكى سۈرەتلەر ھەددىن تاشقىرى بۇزۇلۇپ ئۆچۈپ كەتكەن ئىدى. ئوزرىدىكى ئۆيلەر قانداقتۇر بىر چوڭ ئىبادەتخانىغا ئوخشاش كۆپ قەۋەتلىك قورغاننىڭ ئىچىگە جايلاشقان ئىدى.

ئىككىنچىسى - بۇ يەردىكى داخلىق مۇقامچىلىرىمىزنىڭ بىرى 70 ياشلىق ھاشىم ئاخۇنكام ئەننەغمە بىلەن ئۇچراشتۇق. «ئون ئىككى مۇقام» تارىخى توغرىسىدا سۆزلەشكەن ئىدىم. ھاشىم ئاخۇنكام ئۆزىنىڭ بويلۇق زىلۋا ۋە چوڭ سۆزلەيدىغان كىشىكەن. «ئۇششاق»، «دەردى ھۇسەينى» قاتارلىق ئالتە مۇقامنى بىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە مۇقاملارغا ئەڭ ئاۋۋال «سۇلتان جەمجەمە» داستانى جور قىلىنغان. ھازىرقى ئېكستازلارنىڭ كېيىن پەيدا بولغان. «سۇلتان جەمجەمە» داستانىنى تولۇق يادقا بىلىدىكەن. تەخمىنەن XIII ئەسىرلەردە مەيدانغا چىققان بۇ داستاننىڭ بەزى نۇسخىسى ۋە «كىسىلە باشى» ناملىق قىسقارتىلغان ۋارىيانتلىرى قازان ۋە باشقا كونا مەتبەئەلەردە نەشر قىلىنغان ئىدى. ھاشىم ئاخۇنكامنىڭ ۋارىيانتى مېنىڭچە ئەڭ كونا ۋارىيانت بولۇپ، ئۇ قازان نۇسخىلىرىدىن بىر قەدەر پەرق قىلاتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تىلى خېلە دىن شۇ تۈرلۈك كېيىنكى خەلق داستانلىرىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان ئىدى. مەسىلە ئۇ مۇناجات باشلىنىدىكەن:

تەۋھىدىنىڭ ھەممىسى تىلغە كەلتۈرەي،
شۈكرە لىللاھ قىلىپتۇر بىزنى مۇسۇلمان،
رەسۇلۇللاھنىڭ روھىغا دورود ئەيتاي،
شەيتاننىڭ شەرىدىن قىلىپتۇر ئامان[1]

76 - نويابردىن ئېتىۋارەن بىز تۇرپان بويىچە بولىدىغان تەكشۈرۈشلىرىمىزنى باشلىغان ئىدۇق. بىرىنچى بولۇپ شەھەر ئېتىشىدىكى غوجا ئاۋىل نەسرىدىن مازارىنى كۆرگەن ئىدۇق. بۇ مازارنىڭ پىشتاقى كامىللىرىدىن بىرى ئابدۇللا شەيخنىڭ نوزلەتكەر سەكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئېيتىشىچە غوجا ئاۋىل كوچارلىق ئەرىشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان ھاكىمى مۇزەپپەرخاننىڭ تەكلىپى بىلەن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇ يەرگە كېلىپ دىن تارقاتقانىكەن. دەل مۇشۇ مەزگىلدە خىتاي باسقۇنچىلىرى تۇرپاننى بېسىۋالغان ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئارىدا بولغان تۇرۇشلاردا مۇزەپپەرخان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ دۆلەت ئىشلىرى غوجا ئاۋىلنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن ئىدى. ئۇ بۇ چوڭ جەڭگىۋارلىق ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنى تۇرپاندىن سۈرۈپ چىقىرىشقا ئاتلانغان.

[1] [illegible] 3، 73 - بەت.

ئىلىستىكى خىزىر خوجا خاننىڭ ياردەم بېرىپ ئۇلارنى سەددىچىننىڭ قايىقىسى جوچەن شەرىكچە قوغلاپ بارسۇن. ھەتتا ئۇ جوچىنىڭ بىر بۆلىكىنى ھەم ئىشغال قىلسۇن. بىراق بۇ ئۇرۇشتا ئۇ زەخمە يارىلىنىشى سەۋەبى بىلەن ئۇ ياتالماي چىقىپ، كېچىلەمەي ئۆلسۇن. ئۇنىڭ مۇشۇ ۋەقەلەردە يۈز بەرگەن خىزمىتى ئۈچۈن خەلق ئۇنىڭ مەقبىرىسىنى مازارغا ئايلاندۇرۇپ، شەھىد خوجام دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئەنە شۇ ئۇنىڭ كونا تارىخى ئۇنىڭ بەرگەن زىكرىلىرى بىلەن ئىبتىدائى «دەقيانۇس» تارىخىغا باغلىق. «دەقيانۇس» — تاتاغلىق ئېيتقۇچىنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئاي- لانغان ئىسمى. ئۇنىڭ يۈزتۇن ۋەقەسى ئۇيغۇر دېگەن جايدىكى غارغا باغلىنىدۇ. بۇ غاردا يەتتە ياتقۇچى (خەلق ئۇنى «يەتتە ئەۋلىيا» دەپ زىيارەت قىلىدۇ) ئۈچ يۈز يىل ئۇخلاپ چىققاندىن كېيىن بىر يېڭى دۆلەت قۇرغان. بۇ دۆلەت ئاللىقاچان يىل يا- شىغان. دېمەك، بۇ غارنىڭ تارىخى ئادەملەرنىڭ غايىب بىلىم ئۈچۈن بولۇپ، بەختى- سائادەت چاچقۇچى بىر ماكان دەپ چۈشىنىلگەن. مۇشۇ كىشىنىڭ بولسا كېيىنكى تاتاغلىق تابۇتلىرى ھەم مۇشۇ غاردا 50 يىل ئىبادەت قىلىپ ئۆز بىلىمىگە ئىگە بولغان دېگەن رىۋايەت ئەمەسمۇ؟

ئۇ رىۋايەت مەزمۇنى:

دەقيانۇس غارىنىڭ ئىشىكى ھەر يىلى ئەتىياز دا بىر ئېچىلىپ ئۈچ كۈن تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە دۇنيادا يوق ھەممە نەرسىلەر كىتابلار بولۇپ، ئۇنى سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇڭا بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ بىلىم ئېلىشنى خالىغانلار بىر يىللىق ئوزۇق-تۈلۈكىنى ئېلىپ كىرىپ كەتسە ئېچىلىشىغا ئېچىلىدىكەن، ئېلىپ بىر يىلدا مولla بولۇپ چىقىپ كېلىدىكەن، دۇنياغا ئەللىك يا خىشى بىلىملەرنى تارقىتىشقان ئىكەن.

ئەمما بىر كۈن ئۇنىڭغا بىر يىللىق ئوزۇق- تۈلۈك بىلەن كىرىش بەسى مۇشكۇل بوپتۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا بەل باغلىغان ئاكا- ئۇكا ئوبۇلھەسەن ۋە ئوبۇلھۈسەيىن ئىسىملىك ئوقۇغانلار ئوزۇقلىرىنى ئىمكانىيەت بويىچە ئازايتىش ماقالىسىغا ئوگىنىپ، كۈنىگە ئىككىسى ئۈچۈن ئاللىبۇرۇن تەييارلىغان، ئۈچ قوشۇقتىن ئالتە قوشۇق سۇ ئىچىشكە ئادەتلىنىۋېلىپتۇ. ئەنە شۇنداق ئۇلار بىر يىل ئۈچۈن يېتەرلىك بىر خورجۇن يوغۇرساق بىلەن ئىككى قاپاق سۇ ئېلىپ كىرىشكە ئۇلگۈرۈپتۇ. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن ئۇلار مولla بولۇشنى تاشقىرىدا يەنە 99 يىل ئوقۇپ قانائەت ئالىم بولۇپ بىرى لاچىن ئىككىنچىسى كەپتەر بولۇپ ئۇچۇپ دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىگە بېرىپ بىلىم تارقىتىپتۇ. مانا مۇشۇلار تابۇتلىرى سىنامىش.

بۇ رىۋايەتنىڭ ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان بىر يېرى شۇكى، ئۇيغۇرلاردا «لىرىم» تابۇتلىرى سىنامىش ئوبۇلھۈسەيىن دەپ ئاتىلىدىغان كىشىلەر شۇ كۈنلەرگىچە

---

1) قۇربانئەلى خالىدى، «تارىخى جەرىدەيى جەدىدە»، قازان، 1889، 46-بەت.

بار. جۈملىدىن خوتەن شەھىرىدىكى ئىچكى يىپەكچىلىك ئالەمگە تونۇلغان كۆپ بىلىملىك
موتىۋەرخان تاشا خوتۇنۇشنىڭ 1976-يىل 10-ئاپرېل ماڭا يازغان بىر خېتى :
« ئوبۇلھۆسەيىن جانابلىرى ئىسانىڭ شەخسى جىسمى قابىلىيىتى بىر يۈزگە يېتىدىغان ئۆلۈك
ئۆمرىنى مۆھىم بىرنەچچە قېتىم ئايرىۋەتكەن ئىدى. مەن كېيىن بۇ مەسىلە كەلتۈرۈلگەن
ئوبۇلھۆسەيىننىڭ كىملىكىنى ئاڭلىمىسام بولمىغۇدەك، ئۇلۇغنىڭ ئابىدىلىرى سىنالغان-
لىقىنى ماڭا چۈشەندۈرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە بىز غوجا ئاۋۇل مازىرىنى ئېلىپ
كەتكەن بىرقانچە دەقىقە سۆھبەت، تەزكىرىدە نۇرغۇن قىزىل ئىمارەتلەر بار.»
غوجا ئاۋۇل مازىرىنى چىقىپ بىز شەھەرنىڭ شەرقىدىكى قاتارلىق مەھەللە-
لىرىگە جايلاشقان تۇرپان مۇنارىنى زىيارەت قىلدۇق. تۇرپانلىق سۇلايمان
ۋاڭنىڭ 73 ياشقا توشۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن 1762-يىلى 73 بالىق (مېتىر)
ئېگىزلىكتە سېلىنغان بۇ مۇنارە ئامما قىزىل پىششىق خىشتىن بىنا قىلىنغان ئىكەن.
ئۇنىڭ تۆۋىنى 33 يېرىم مېتىر بولۇپ، ئۈچى ئۈچ مېتىر ئىدى.
باشقا نۇرغۇن شەرق مۇنارىلىرىغا ئوخشاش بۇ مۇنارىغا ھەم بىر ئالەم نۇ-
مۇر نەقىشلەنگەن. سىرتىدىكى نەقىشلىرى بولسا، چاقماق، ... تال ... ۋە
تەۋرىشىم، گۈللىرى بىلەن تولغۇن بىسمى ھەم چىرايلىق بېزەلگەن ئىدى. بىز
كۆرگەن مۇنارنىڭ ھېچ يېرى بۇزۇلمىغان ھەتتا ئۆپۈرۈلمىغان ئىدى.
مۇشۇ مۇنارنىڭ قېشىدا بىر چوڭ باغ بولىدىكەن. تۇرپان ئۈزۈمى بىلەن
دۇنياغا داڭقى ئۈزۈمنىڭ يېرى ئاتلىق كەلگەن ئىستايىل ئارىچىلىرى زىيا-
رەتتىن كېيىن باغۋەننىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئۈزۈم يېيىش ئارزۇ قىلىپ قېلىشتى. كۈن
ئانچە ئىسسىق بولمىسىمۇ يېقىملىق بىر قىشنى ھاۋاسى بېرىپ تۇراتتى. مېھمانلىرى
كەلگەچ، ئائىلىدىكىلەر بىر ئۆيگە كىردۇق. باغۋەن ئۈزۈمنى بويلۇق ساقاللىق كې-
لىشكەن كىشىكەن. ئىسسىق چىرايى بىلەن قارشى ئېلىپ تۇرىسىنى كۆللۈق ئېگىزگە
كۆرپە سېلىپ تەكلىپ قىلدى. بەش ئاي بويى ئۇيغۇر ساھىبخانلىرىنىڭ
بىر لەۋقە تەكلىپلىرىگە كۆنۈپ قالغان مېھمانلار نەزىرىدە-تىكلەپ ئىچىرە
كۆرپىلىرىگە چىقىپ ئولتۇرۇشتى. ھەممەيلەننىڭ كۆزى تۆرت ئاينىڭ
تورۇسقا يېقىن بەلەندىكە قاتار ئېسىپ قويۇلغان ئۈزۈملەرىدە ئىدى. ھەر خىل
تېپى تۇتتۇرا خىللىق ئۈزۈم، ئۈچ تەرىپى قىزىل سېرىق كېلىپ، ساپ تەرىپى
خۇددى لەھەل تاشلىرىدەك تۇكۈرۈپ تۇرغان بۇ ئۈزۈملەر ھېلى ئۈزگەندەك
تۇراتتى. باغۋەن ئۈزۈمنى ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن كىلوگرامدىن
كېلىدىغان ئۈچ ساپىنى قولىغا ئېلىپ ئولتۇردى. ئانىنى پەتنۇسقا ئۈچ دەستە تىزىلغان
خۇنچە ئانارلارنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئالدىمىزغا ئەكەلدى:
— خوش مېھمانلار، ئۈزۈملەر پىشقاندا... بىر جارالغىلىق ئۈزۈملىرىنى يېقىملىق

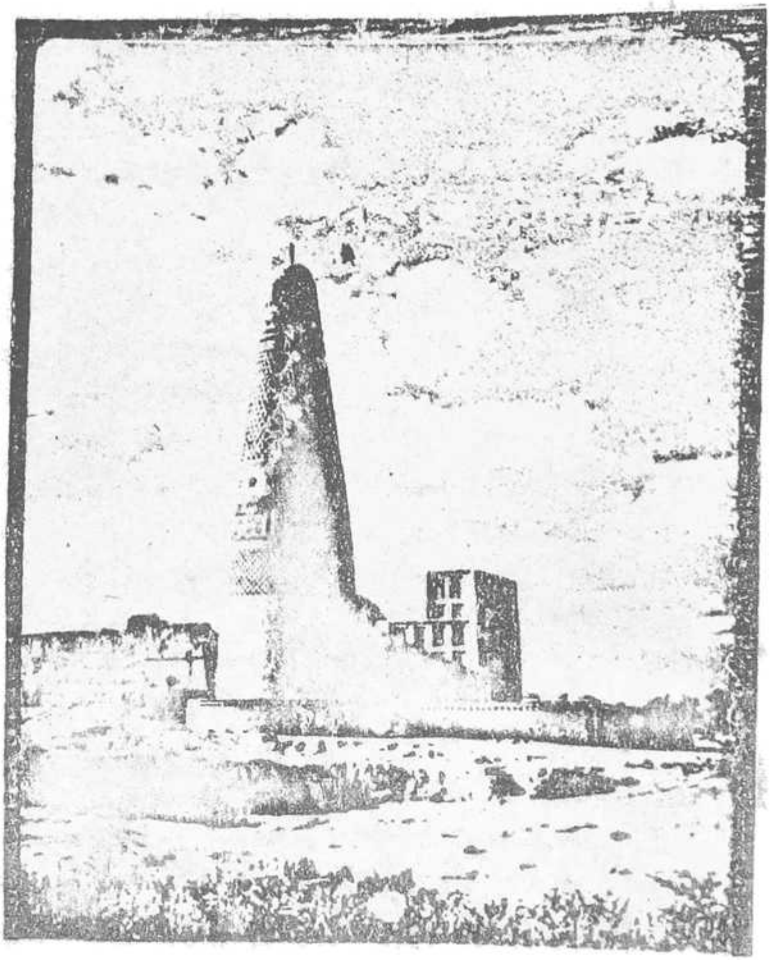

تۆزدپان مۆنارى

چىقىرىپ قويغان ئوتتۇزتۆتۈپ، — بىز ئۆزۈم يانتۇلىرى ئۆزۈلىدى — بوزۇلغا
بازارنىڭ ئاتىلىق - ئۆزۈملىرىغا ئەمىما ئېغىز ئېچىپ كەتمەيمىز. سەۋەبى، بىزگە
موشۇ ئۆزۈم بىلەن قوغۇننىڭ شىرىنى يېتەر. بوقچىلىق ساپ ئۆزۈم دەپ
ئاتىلىدۇ. پوستى قېلىن بولۇپ، ئۆزۈمنى ئۆزۈلىدۇ. پوستى ئۈزۈلگەن سېرىق تات-
لىق بولىدۇ. بۇنىڭ تازا قىيامىغا كەلگەن ۋاختى ئېلىكنىچى ئوچۇق ئايلاردا بولىدۇ.
خوش، قېنى ئېلىڭلار، بۇنىڭلىق كېيىن قوغۇن يېيىشىپ، قوغۇن يەڭلار.

دېگەن ئىدى ئۆزۈملىرىنىڭ پوستى ئېچى ئۈزۈلمىغان. شۇڭا قى بولسىمۇ
ئۆتۈشۈپ چىلىلىك ئەمەلىيە پىشقانلىق ئەمەس، ئانا بىلەن ئاتىلار شىفانى پىشىنى ماڭ-
ۋۇنغا ئوخشاپ كېتەتتى.

ئۆزۈم ئالۇ ئۇششاقتىن كېيىن خىزمەتچى ئۆزۈلگەن بىر قوغۇننى ئەكىلىپ يېچىۋ.
بۇ قوغۇننىڭ ئىچى بىر يېرى زىنە بولمىغان ئەمەس. پىچاق تەككەنسىرى چار-
سىلاپ سولىرى چاچراپ خوشھەس چاچاتتى. بۇ ئەجايىپ ئۆزۈم يانمۇجىزىسىگە
ئېغىز ئەككەن ئۇ-گە ئېچالىق:

— بۇنى قانداق ساقلايسىلەن؟ — دەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى. باغۋەن
قوغۇننى ئۆزى ئولتارغان سارايىنىڭ ئىچىدىكى قازناقتا ئەپىپ ئېلىپ چىققان ئىدى.
دەستۇرخان ئۈستىدە ئالغىنىنى كېيىن ھەممىمىز ئەگەشتۈرۈپ قازناقنى ئارىلىق سورۇن
بىر تورىغە ئېلىپ كىردى. بۇ تورىنىڭ ئىشتىكى ئالدىغا بىر قوي باغلانغان بولۇپ، ئىشلە
ئىچىگە بىر مىجىر سوقويۇلغان ئىدى. تورىنىڭ تورىسى بولسا تورت ئەلىكچە قوغۇ-
نىنى ئۈستىلە ئىلىكى - ئۈچ يۈزدانە قوغۇن قىرىسىنى تىزىلىپ قويۇلغان ئىدى.

بۇنى كۆرگەن خىتاي تارىخچىلىرى ئېغىزى ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قارىشىپ،
ئىمىسىنى سورىماقچى بولۇشۇپ تۇرۇشاتتى. ئۇنى چۈشەنگەن باغۋەن:

— قوغۇننى مانا موشۇ ئۇسۇلدا ساقلايمىز، — دەپ ئۇ ئۇسۇلنى چۈشەندۈ-
رۈشكە كىرىشتى، — قوغۇن پىلەكتىن ئېيىپ ئېلىنىشى بىلەن ئۇنى ئۈزۈپ ئېلىپ بىر
ئەچچە كۈن شۇ ئورۇندا تۇرغۇزىلىدۇ. چۈنكى ئۇ بۇ ئارىدا سۈيىنى ئازايتىپ تازا با-
پىغا كېلىدۇ. ئاندىن ئۇنى ھويلىغا ئەكىلىپ يەنە بىر ھەپتە ئاپتاپتا تۇرغۇزىمىز،
ئاپتاپ ئۇنىڭ بويىغا زىيانقان ھەممە شىرىنىسىنى ئۇنىڭ ئەزاسىغا تارقىتىدۇ. ئۇ-
نىڭدىن كېيىن ئۇنى ئەكىرىپ ئىلىكچە بىرەر يېرىم ئاي ئېسىپ ساقلايمىز. بۇنداق قى-
لىشىمىزدىكى مەخسەت قوغۇننىڭ ئاتلىقى بۇزۇلمىسا، ئاۋۇزنىڭ سايىغى تەرەپتە
بولىدۇ. ئۇ ئەكشىلىدۇ. مانا موشۇنىڭدىن كېيىن قىرىچە قومغا يا تىقىزۇپ
ھەر ھەپتىدە بىر قورۇپ تۇرىمىز. ئەگەر موشۇ ھەمىن دېگەندەك تولۇق رىئايە
قىلىنسا بۇزۇلمىغى قوغۇننى كېلەر يىلى قوغۇن ئاياغلىشىپ قالغۇچىلىق بولىدۇ.
خوش، ئەمدى بىرھېچ دېگىنى سوراپ قويغاندەك قىلسام، ئۇنىڭ مارا-

رىشنى بىرتەل تۇتۇش ئۈچۈن ۋەر. مەسىلەن، قوغۇن قويۇلغان ئورۇنغا ئوت يېقىشقا بولمايدۇ. ئەگەر مەبلەغ ئىسسىقلىق بولسا تۈمۈرلاپ قالىدۇ. شۇڭلىغا باغلىق كونىلار مۇشۇ ئۆز سولىنى تاپقانىكەن. يەنى بۇ ھەجۇردىكى سوغا توپىلىقى ئىچى سو- غۇلغانلا نېپىز مۇز تۇتىدۇ. شۇنچاغا ئىسسىقلىق كەلگەندە بىر قوي باغلاپ قويىمىز. ئۇ قوينىڭ تىنىقى بىلەن توپىلىقتا قالغان ئۆزلۈك روھى بىر نەچچە كۈن بىرتەل تو- رىدۇ. بۇنىڭغا بويى بەرمەيدىغان مۇزلا شىقا باشلىسا قورۇقنى كۆپەيتىمىز.

ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان كۆككۈر ئۆي بۇنىڭغا سىستېمىلىق قىلىپ يەنى ئاساسلارغا ئىگە ئىدى. ياغۇزۇن قويىدىن چىقىپ، يا غىملىق بىرجىدە نىڭ لىگىز دولىق ئۆستىكە ئۆلىسىنى ئالىپ ئەلىق ئۈزۈم قۇرۇتقى قائىللىمىچە سەنئەتلىرى بولسا كۆككۈر قىلىپ يا سالغان بىرنەچچە كۈن كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئويىنىڭ ھاۋا- سىنىڭ ھارارىتى دائىم بىر خىلدا بولۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئالماشتۇرىشى ھەمىشە ئەركىن بولىدىكەن. كىشمىش ئۈزۈملىرى مۇشۇ ئويلەرگە ئېسىپ قۇرۇتىلىدىكەن. ئوچاق قورۇپ قىلىپ بۇزۇلمىغان، قىپقىزىل كېپىپ سۈپىتى يوقىتىلمىغانلىغا كۆرە شاھ … بىلەن مۇنەپپەس زادى مۇبتىلا بولمايدىكەن. بۇنىڭدا قۇرۇتۇلغان ئەجايىپ كىشمىشلەرنى كۆرگەن خىتاي تارىخچىلىرى «بۇ دۇنيا بويىچە ئەلىق سۈپەتلىك ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۇسۇلىكەن» دەپ قايىل بولۇشقان ئىدى.

ئۇلۇق ئۇيغۇر ئالىمى ماھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىشىچە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين شەرقى تۈركىستانغا كىرگەندە يېتىپ … سېلىنغان يەنى شەھەر دەپ … ئۇيغۇر … ئىچىدە قاتار … شەھەرلىرى مۇ شۇ ئۇيغۇرلار ياشايدىغان جايلار ئىكەن. قالغان بەش باليق شەھەرى ئەل ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمالىنى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە، سولى بىلەن بىشبالىق شەھەرلىرى گەنسۇلۇقلارنىڭ سوپىدىن ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرى كېلىدۇ. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى يا د- كارلىقلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىز بىلەن … ھەر كۈنلۈكى شەھەرلىك تىز- لىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن … تۇرغۇزۇلغان … قىممەتلىك … ئۆستۈرۈپ باردۇق. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ … شەھەرلەشكەن … يارغول ناملىق بىز بىلىدىغان … جايلاشقان ناھايىتى … بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى كەم. ئۇنىڭ كوچىلىرى … يا قورۇپ … شەھەرنىڭ كوچىلىرىدە تۆت قوۋۇك … بولغان جولۇق … بىلەن چېگرالىق … بار ئىدى. … ئۇيغۇر … خان قەشقەرىدىن بۇ … بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىمىز.

١) م. قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نىڭ خەنزۇچە … قاراڭ.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىنى بىز باشقا ھېچ بىر كونا شەھەرلەردە كۆرمىگەن بىر خىل ئېگىز - پەس قۇببە قوشۇلغان ئونلىغان مۇنارچىلار جايلاشقان ئىدى. بۇ مۇنارچىلار مەيلى ئوزىنىڭ جايلىشىش خۇسۇسىيىتى بىلەن بولسۇن، مەيلى شەكلى كۆرۈنۈشلىرى جەھەتتىن بولسۇن قانداقتۇر تىلسىملىق موئەسسەسەلەرگە ئوخشايتتى. شەھەرنىڭ ئوتتۇرا تەرىپى بولسا خەرىپ ئوردىنى مۇداپىئەسى بول-غان خەندەك بىلەن چۆرىدىۋېلىنىپ، ئۇنىڭغا سوتمەتلىك يولغا ئىلتىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چولق قەبرىستانلىق بولسا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىدى.

بىز خەلق ئىچىدىن بۇ شەھەرنىڭ مەھەللىرىدە يەتتە بىرنى تويلاش ئۈچۈن ۋاقتىدا پەرلەرنى زىيارەت قىلىش ئاخونلاردىن بۇ شەھەردە ئوزاق ۋاقىت خەنجەرخان سەنجەرخان ئاملىق قاغان - تەڭرىنىڭ كۆرسەتكەن ئوزۇن ئىلاھىي پادشاھلىق قىل-غانلىقى ھەققىدىكى بىر مەلۇماتنى بىزگە ئالغان ئىدۇق. خەلق قولىدىن بىر قانچە ئاسار - ئەتىقىلەرنى تېپىپ كەلتۇق.

مانا، ئەمدى بىز تارىخلاردا ئىسمى مەشھۇر نېمە لەقەپ شەھەرنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتىمىز. ئۇ يار نەلىقى قىرىق كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاستانە بىلەن قاراخوجا بىلەن ئوتتۇرىسىغا جايلىشىپ، ئۇن كىلومېتىردىن ئوشۇق يەرنى ئىشغال قىلىپ ياتقان بۇ شەھەر ئوزاق ۋاقىت قوچو دەپ ئاتالغان ئىدى. ھازىرغىچە ئۇ ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى مەلۇم بولمىدى. بىز بۇ شەھەر خارابىسىدىن بىر چولق سايال كېپ، بىر نەچچە ئۈچ چوگۇن بىلەن بۇكۇزا ئىچىگە سېلىپ ئامىلى قېتىغا يوشۇرۇلغان يەرلىك ئىچىدىن تاپقان ئىدۇق. بۇرۇن بۇ شەھەردىن كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب پارچىسى خاتىرىلەرچە چىققانلىقى ھەممىگە ئايان.

نېمە لەقەپ! - بۇ نامايىشقى قەدىمقى بارلىق ئىسىم. تارىخچى ئابدۇل-غازى خاننىڭ زىكرىچە ئۇ، قوتلۇق ماكان دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «بۇ ئەل سالاھىيەتىنىڭ ئۈچ مىڭ يىل بۇرۇن مۇشۇ جايدا پەيدا بولغان.»[1] دەيدۇ ئۇ ئوزىنىڭ مەشھۇر «تارىخى شەجەرەئى تۈركىي» ناملىق ئەسىرىدە. دەقيا-نوس ئەزگىرىشىنى بۇ مەلۇماتقا يەنە ئۇزارتقانسىز قولۇپ، سالاھىيەتىنىڭ بۇرۇنقى ئالتە مىڭ يىلغا يەتكۈزىدۇ. يەنە قەدەت بۇ شەھەرنىڭ. قەدىمى شەھەرنىڭ كونىسى بولسىمۇ ھېسابلىغاننىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭ ئورنىغا 2500 يىل توشتى.

بۇ شەھەر سىلى ئۈچ قەۋەت بولغانلىقىدىن. ئۇنىڭدا ئويلاشتى VIII ئەسىردە نېمە تىلمىزلىرى بىلەن بولغان دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردا ۋەيران

1) «تارىخى شەجەرەئى تۈركى»، قازان، 1891، 46 - بەت.

بولغان بولسىمۇ[1] كېيىنكى قۇمدۆڭلىرىنىڭ تاكى جۇڭغارغىچە قورۇلچە ئادەملەر ياشىغان دېيىشىدۇ قوچۇغلار. XIX ئەسىرنىڭ بويان ئۇنىڭ ئىچىدە ھايات بولمىغان. بۇ ئارىدا ئۇ بىر نەچچە قېتىم جەنۇبىي ئاركېئولوگلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە دا- خىل بولۇپ، كۆپلىگەن ئاسار- ئەتىقىلەر تېپىلىپ كېتىلگەن ياكى قەستەن بۇزۇۋېتىلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا قارىماي ھازىرمۇ بۇ شەھەرنىڭ تارىخ ئۆ- چۈن مۇھىم ھۆججەتلەرنىڭ ئېپىلىشى كۈتۈلمەكتە.

بىز ئۇ قەدىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەسىلىگە باغلىق، لۇرتام، ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ ئەجايىپ مۇنارە مانا مۇشۇ ئىپتىقۇت شەھىرىنىڭ ئۇچ كىلومېتىر شىمالىدىكى تۈزلەڭگە جايلاشقان. ئۇ 1900 يىللىرى تۈزلىنىڭ ئەسلى شەكلى ئوقتۇر زەخمەت بويىچە (90 مېتىر) ساقلىنىپ كەلگەن. بىز كۆرگەندە ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى قەۋىتى ئۆرۈلۈپ يەتتە قەۋىتى قاپتۇ. شەھىدىن ئۆچىغا چىقىدىغان چوڭ كەمەرلەر يەللىپىلىرى ئۆرۈلۈپ، سىرتىدىكى ھەر بىر ئەگىمىسى ئۆيۈلغان ھە يەللەرھەم تۆكۈلۈپ قاپتۇ. لېكىن شۇڭلاشقا قارىماي بۇ مۇنارنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ ئىسناپىنى مۇھىم بىر قۇرۇلۇش بولغانلىقىنى دەلىل بېرەلەيدۇ.

يەرلىك مەخسۇت ئاخۇن بىلەن لۇرتى ئاخۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە ئۇز- ئاقتىنى ئىپتىقۇت ئىچىدىكى خانىنىڭ سارىيى بىلەن بۇ مۇنارنى بىر- بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ سېلىنغان بىر ئاستى يول بولغانىكەن. خان ھەر يىلى 9- مارتتا شۇ يول بىلەن كېلىپ مۇنارە ئۈستىگە ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى كۆرۈدىكەنمىش. بۇ ھېكايىنىڭ توغرا- ناتوغرا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ قەدىمى تۆرىسى- تارىختىكى خانلار ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى سەيلە قىلىدىغان شۇن- داق مەخسۇس مۇنارىلىرى بار بولغان[2].

ئۆمىگىمىز، لۇرتام، زىيارىتىدىن كېيىن قاراخوجا يېزىسىدىكى «ئەلپەت- تاخوجام» مازارىغا بېرىپ ئۇنى تەكشۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭ تارىخى ماھ بۇرۇندىن مەلۇم ئىدى. ئۇ ھەقىقەتەن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بىرىنچى قېتىم 933- يىلى ئۇششۇتتۇق مۇسۇلمان قىلىپ، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانغا ۋە ئوتتۇرا ئازىيە بويىچە دائىم چەكلىنىپ كەلگەن ئابونەسىر سامانىينىڭ ئوغلى بولۇپ، قاراخانلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي قوماندانلىرىدىن

---

1) ي. مۇخلىسوۋ — «شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئۇلۇق يادىكارلىقلىرى» «شىنجاڭ ئەدەبىيات- سەنئىتى» ژۇرنىلى. 1966. 6- سان.

2) ي. مۇخلىسوۋ. — «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قوليازمىلىرىنى ئىزدىنىش، زەتلەش ۋە تۈگۈنۈش مەسىلىلىرىگە دائىر» «شىنجاڭ گېزىتى» 1957. 30- ئىيۇن.

بېرى ئىدى . شۇڭا ئۇ شۇ ۋاقىتلاردىكى نامى بويىچە، «ئالىپ تېكىن»
(« قىلىچلىق كۈچلۈك شاھزادە ») دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ئەمما بۇ ئۇنۋان
بارا - بارا ئەرەب تىلىغا ماسلىشىپ ، «ئەلپەتتا» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن .

بىز ئۇقۇۋاتقان «قاراغوجا» دەپ ئاتاپ ئۆتكەن پېرىنىڭ ئىسمى مۇشۇ ئالىپ تېكىنگە تەن بولمىغان ، چۈنكى ئۇ كىشى ئەرەب نەسلىدىن بولغاچقا چىرايى قارا بولغان . ئۇ ئۆز ئىسمىنى ھازىرقى ياتقان دەل مۇشۇ بىزنىڭ (تېپىلغان نامنى قايسى ئالىملار) بىلگەن بىر ئورۇنغا ئۇلىغان . تېپىلغان ئىسلاملاشقاندىن كېيىن ئۇ نامنى چەتكە قويۇپ ئولتۇرۇپ يەرگە دەپنە قىلىنىپ ، ئۇ جايى خەلق تەرىپىدىن «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن .

تۇرپان بويىچە بىز نامى بۇ تەكلىپ كېيىنكى تەكشۈرۈشلىرىمىزدە تۇرپان كۆللۈك كېمىرلىرى ، ئۇ ئىستىگە قارىتىلغان ئىدى . «كۆللۈك كېمىر» ـ ئۇ تۇرپانچە «سۇلۇق ئورۇن» دېگەن سۆز ئىدى . يارغۇل ئۇ ئىستىنى تەكشۈرۈشلىرىمىزدە بىز موڭغۇلچە ئورۇنلاردىن بەزىلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى قىياسەن قارىشىمىزچە ، ئەتراپىدىكى «سۇلۇق ئورۇن» ، نىسبەتەن قىلىنغان ئىدى . تېپىلغان ئەتراپىدىكى سىتكىلەر ئاغزى بىزنىڭ كۆلىمىگە ئاساسلانغاندا ئۇ نامنىڭ مەزمۇنى تاپىلدى . ھالبۇكى ، سىتكىلەر بىلەن بىزنىڭ كۆلىكىنى ئىبارەت بۇ كىچىك جاي يالغۇز تاغ ئېتىكىدىكى سۇ تېپىشقا مەنسۇپ بولۇپ يەر يۈزىدە ھاۋالىق يەرلەر بولۇپ ، ئۇ نامنى ئورۇنلىرى ياردۇل بىلەن قارىغاندا ئۇيغۇن ئىدى . سىتكىلەرنى بىر ئورۇننىڭ ئىچىدىكە يۆتكەلگەن ئۆزگىرىشلەر بىر يېزىنىڭ كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن ئىدى . بۇنى كۆرۈپ بىز تۇرپاندا ئۆزگىرىشلىك كەسىپنىڭ X - IX ئەسىرلەردىكى ئەرەب تىلىغا ئىلتىماس قىلىنغان ئىكەن . چۈنكى تۇرپان كېمىرلىرى ، مانى دىنىغا تولۇق بويسۇنغان (٨٤٠ - ٦٤٠) يا شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتى بويىچە كەلگەندىن كېيىن تەمىر قىلىنغان ئىدى .

ئەمما تۇرپان كېمىرلىرى بىلەن كۆچار ئەتراپىدىكى ماڭا ئورۇنلارنىڭ مۇھىم ئوخشاش يەرلىرى بار ئىدى . بىرىنچىدىن ، تۇرپان كېمىرلىرىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ھازىرقى تۇرپان ئەتراپىدىكى ئورۇنلاردا ئوخشاش كەسىپتە بىنا سالغان بولۇپ ، شەكلى ئانچە ئوزۇن ئەمەس . ئىككىنچىدىن ، بۇ نامنىڭ سۇ ئورۇنلىرى كۆچار ئورۇنلىرىغا قارىغاندا ساددىراق . ئۈچىنچىدىن ، بۇ ئورۇنلاردا بودا ئەسەرلىرىگە قارىغاندا ئەركىن تەبىئەت تەسۋىرلىرى بىر قەدەر ئاز ئىدى . ئەپسۇسكى ، بۇ ئورۇنلار ياخشى ساقلانمىغان . بىز ئۆزىمىزچە پەرەز قىلىپ بارغاندىن كېيىن ئۇ ئورۇنلارنى ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس تەدبىرلەرنى قوللانغان ئىدۇق .

دۇنيا قوغدىلىشى بويىچە دېگىز تۇرپاندىكى نامنىڭ چوڭ گۇرۇپپىسى لىق

ئىقلىم ھېساپلانغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇزۇن سوزۇلغان ئىزنىلىك يېرىدىن -
بىر موجىزىسى كارىزلارنىڭ ھەقىقەتەن سوزۇلما سىلىقلىقىنى ئەمەس، ئەلۋەتتە
جۇڭگونىڭ بىزنىڭ بۇ ئۆلكىمىزدە ئەڭ ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن قۇرۇلۇشلىرىمىزدىن ئوتتۇر-
پان كارىزلىرىنىڭ تارىخى بىلەن ئۇزۇنلىقى ھازىرقى ھالىتى ئۈچۈن ئۆزگىچە كۆڭۈل
بۆلگەن ئىدۇق. تۇرپان ناھىيىسىدە ھۆكۈمەتنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇما-
تىغا قارىغاندا 1960 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بويىچە 550 كارىز
بولغان. بۇلارنىڭ چىققان 550 ئېرىق سۇ بىلەن 18886 گېكتار (23/400) مو
يەر سۇغۇرىلىدىغان بولۇپ، ئىچىدىغان بوغچىسىز ئىسسىق ھەم قۇرغاق
ئىقلىم سۇ بىلەن تەمىن قىلىنىپ كەلگەن.

بۇ كارىزلار ئاساسەن قۇدۇق سۇلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن،
بىرىنچى قۇدۇق تاغ باغرىدىكى يەر ئاستى يۇزىدىن باشلىنىدۇ. ئاخىرقى قۇدۇق
ئېتىزلارغا يېقىن جايدا ئاياغلىشىدىكەن. بۇ ئارىلىقتا چوڭلىرىدا 80-70،
ئازراقلىرىدا 40 - 60 قۇدۇق بولىدۇ. ئۇلار يەر ئاستىدىكى يەر ئاستى
ئۆستەڭلىرى ئارقىلىق چېتىلىپ، سۇلىرى قوشۇلىدىكەن. موشۇ ئۆستەڭ
كارىزدەك ئاتىلىدىكەن. ھەر بىر كارىزدىن چىققان سۇ بىر مەھەللىنى تە-
مىنلەيدىكەن.

بىز بۇ كارىزلارنىڭ تارىخى ھەققىدە خەلق ئىچىدە ئۈچ خىل پىكىرنىڭ
بارلىقىنى خاتىرىگە ئالغان ئىدۇق.

بىرىنچى پىكىر: «مەقيا نۇمۇس غار ئىچىدە يالغۇز قولىدىكى ھاسىسى
بىلەن تاغنى تېشىپ سۇ چىقىرىپ ئىچكەن ئىكەن. ئۇ سۇ ئاما يىتى ئالىق بولۇشى
بىلەن بىللە كېيىن ئۇلارنىڭ چىشلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن غار ئىچىدە
قوغۇن ئۆستۈرۈپتۇ. شۇ قوغۇننىڭ شىرىنسى بىلەن ئۈچ يۈز يىل ئىبادەت
قىلغانىكەن، دېگەن رىۋايەت بولۇپ، بۇ رىۋايەت «مەقيا نۇمۇس» تەزكىرى-
سىدە بايان قىلىنىدۇ.

ئىككىنچى: «ئاپپاق غوجام قۇمۇلدىن چىقىپ تۇرپانغا كەلگەندە بۇ
يەرلەر قەھەتچىلىكتىن. ئۇنى كۆرگەن پېشىرى كامىل قولىدىكى ھاسىسى
بىلەن تاغنى يېرىپ بىر ئورۇنغا تىككەن. بۇ ئۇلار سۇ چىقىپتۇ. ئۇنى
خەلقلەر كارىز دەپتۇ»

- يە رتە ھەقىقەتەن سىنىلىغ سۇ مەنبەلىرىنى چىقىرىپ پايدىلانغان ر-
ەپ ئۇزى خەلق بىلەن بىللە كارىز كولىغان. بۇ رىۋايەت ئاپپاق غوجىنىڭ
تەزكىرىسىدە بايان قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى: XIX ئەسىردە يېڭىدىن تۇرپانغا سۈرگۈن قىلىنغان مانجۇر

گېنېراللىرى - داجۇۋەن بۇيەرگە كېلىپ سولتانلىق قىلىشىنى كورۇپتۇ. ئۇلارچىكى خىتاينىڭ
كادىرلارنىڭ باراۋىلىغىنى بىلىپ يەتكەن. شۇ يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ئۇرۇقلۇق بۇ
كادىرلارنى پەيدا قىلغانىكەن، ئەمدى ئۇ ئىككى قېتىم. بۇ يىللاردىكى ئولىملاق خىتاي ئۇي-
كەللىرى ئېيتقانى ئىدى.

مەن موشۇ يىللاردىكى يەنە ئاتنى يەتتە شىتو رەسمى ئۆچۈن 1955 - يىلى ئۇي-
غۇرچى تارىخى موزېيىنىڭ تەمىنى خادىمى ئەبەيدۇللا زىيا خالىقوۋ قەشقەرلىك كىشى
مەخسۇس كاما بوپۇپ كابىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشتۇرگەن ئىدىم. ئۇ ئۇز تەكشۈ-
رۈشلىرىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلارنى توپلاپ چىقىشى بىلەن بىللە ئولغۇ مۇھىم بىر
مەلۇماتنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بولسا: خالىقوۋ ئۇرۇيان شەھەرلىرىدە ئىرايىتلىكى
كونا كادىرلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىدە ئەكچىلەر تولۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا قەدىمىي يۇرتتا
ھەيكەللەرنىڭ تىزىلىپ قويۇلغانلىقىنى ئېيتقانلىغان (ئۇنىڭ بوخۇسى سوتلىك دوكلا-
دى ھازىرمۇ ھىڭ قولىمىزدا بار). بۇنىڭ بىلەن شۇنە رەسمى مەلۇم بولسىكى، ئۇرۇيان
كادىرلىرى بۇ ئۆتتە ئىسلام دىنى كەلمەي تۇرۇپ XI ئەسىرلەردە ماۋجۇت
بولغان. ئۇلار بۇددىستلىق ئېتىقادى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىبادەت قىلىپ، ئۇلۇغلاپ -
دىلىپ كەلگەن. كېيىن بۇ دىيارغا ئىسلام مۇسۇلمانلىشىش بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇزگىرەمە
ھەيكەللىرى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە تەسىر قىلىپ، ئۇلارغا ئاتاپ يىغىنلىق
تەزكىرىلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن. بۇ تارىخىي مۇشۇ تىلنى باشقىچە تەرىپلەشكە
ئاساس يوق.

ھون شاھىنىڭ بېشى.

ئۇرىيان ـ ئېتىقات ئۆستىنى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلىرىمىز
تامام بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ ئومىگىمىز 1953 - يىلىنىڭ 4 - ئايدا بىر كۈنى
ئۈرۈمچىگە يېنىپ كەلگەن ئىدى. ئەنە شۇ ئىشتا چىقىشىمىزغا ھەددە نىيەت باشقار-
ما ئىنجىنىرى مەھەممەتنىيەت بولۇمىنىڭ كاتىپى ساتاۋەت خېنىم خوشال ئالدىغا
كېلىپ:

- سىلىنگە چولۇپ بىر يېڭىلىق، ئېيتىم، - دەپ تېز قەدەم بىلەن سوسىنى سىيابىلىق
يېزىلغان ئىككى پارچە بىر ھۆججەتنى ئاپىرىدى.
- نېمە يېڭىلىقكەن ئۇ ساتاۋەت خېنىم؟ - يېڭىلىق، ئىزدەپ تاغ-تاشلارنى
كېزىپ كەلگەن يەتمىز بولغانىڭىزدا ئالدىرىمىسۇن دەم.
- چارقىلىقتىن تەجايىپ بىر ئاسار- ئەتىقە تېپىلىپتۇ.
چارقىلىق تەكلىماكاندا تەۋە قەدىمىي جايلارنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ
يەردىن چىققان تاجايىپ ئاسار-ئەتىقىلەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلىشكە قىزىقىپ

قولۇمدىكى ئەرەبچە ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان مۇھىم جەدۋەلگە دەرھال كۆز يۈگۈرتتۈم.

«ئاللاۋۇزادە سىنا بىرەر ۋەقەنىڭ تونۇشى ئەگەشلەۋاتاتتى، ئۈششۈتۈم-لۈك تۇرسۇلە چىقىپ قالسا. ئۆزۈن ئىچمۇسۇق، ئاغزى قوتا زىتىرىسىن تىلىنغان ئاسمانغا ئۆرلىنىپ ئاشلانغان ئىشلەك كورۇۋانە. تورلى بىر زۇۋىپ ئىچىگە كىرگۈزۈق، چولق بىر ئۆي لىگەن. ئولتۇرغان ياغاچ تەختتە ئولتۇرغان بىر ئادەم ئولتۇرۇپتۇ. بىرى 198 ياشقا كىرىپتۇ بولۇپ، يېشىغا قىزىل دوپپا، ئۇچىسىغا ئەلىك بىر قوشنالىق سىرىلىق چۈشكەن يېپەك تون، پۇتىغا ئۆتۈك ئۈستى ئۆتۈك كىيىپتۇ. بىر قولىدا ئۇزۇن سەككىز تال ئوق سېلىنغان خالتا، كىچىكىنە قولىدا ئاق يېپەك رومال. ئولتۇرغان ئىچىدە ئىگەرلەنگەن تورۇق ئات، سول يېنىدا بىر بوز ئات خىزمەتچىسى بىلەن ئاتلار دەرگاھىدا تۇرۇپتۇ. تورۇق ئاتنىڭ ئىگەرلىگە ناھايىتى چىرايلىق ئوقيا ئېسىلغان. ئادەمنىڭ ئالدىدا بولسا بىر قادالىق ياغاچ تاياق. بىر كۆككۆش كەرەننى چىشلەپ تۇرغان ...»

ھەلىمانىڭ مەنىسىگە چۈشەنمەي، كاتىپقا سوئال نەزىرى بىلەن قارىدىم.

ـ ساتىلمايدىغان! بۇ رەسىملەرنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بىر قەغىزى ئاتىسىدىن، بۇ چوڭ مۆجىزە. بۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ خۇل-خۇل قىلى-شىشكە بولىمىز. بۇ ھەلىمانى بىزگە كىم بەردى؟

ـ ئەشۇ ئاللاردىكەن جايىدىكى ھەربىي قىسىملار.

ـ ھەربىي قىسىملار؟! خوش، خوش، ئۇلار نىمە دېيىپتۇ؟

ـ ھەممە جەسەدلەرنى تورۇپ ئىشلەپ چىقىپ بىرىنچى ئېلىنىشتىن كېيىن، تېرىسىنى پالتا بىلەن يېرىپ قويۇپتۇ.

ـ بەللى ... بەللى، ماڭا دېمىسىمۇ بۇلار بىر زور ۋالىسىدەك. ئۇ جەسەتلەر ئاۋاتقا چىقتى، دېگەن سۆز، بىز ئۆلىدىغان سۆز. ھەسسەنە، ھەسسەنە ...

ساتىۋالغانچىم بولۇپ قالدى. ئالدىمدىكى ئامانلىقتا تۈر-كىستاننىڭ ھەربىي ئېسىلىق تۇراتتى. چىنخەي تىبەت ۋە شەرقىي تۈركىستان ياسىلىرى جايلاشقان كەڭلىكنى ئېچىپ، ئالارنىڭ تېپىپ مەن نىمە قىلىشىمنى بىلمەي ھەيران بولۇپ قالدىم. بۇ كۆزلەردە ئالارغا بېرىپ ئۇ يەنىمۇ خاتىرىلەرنى كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن يولغا چىقىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ يەرلەردە ھەربىي ھالەت بولغاچقا يول ئېچىلمىغان. شۇڭا شۇ كۈنى ئالاردىكى ھەربىي قىسىملار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئالارنىڭ خەتلىرىنى يېزىپ، ئەشۇ جەسەتلەر توغرىسىدىكى جەسەت ۋە ئاسارە-ئەتىقىلەرنىڭ قالدۇقى بولسا ئىمكان بار ئالدىغا ئېلىپ كېلىشنى ياخشى ساقلاپ

ئۆزۈمنىڭ ئاسار-ئەتىقە ھەۋەسكارى نامىدىن سورىدىم.

ئارىدا ئىككى ئاي ئۆتتى. بۇ ئارىدا بىز ئاسار-ئەتىقىلەرنى تەكشۈرۈش ئورنىنى ئۆزگەرتكەن ئەسەرلەرنى ئىزلەپ، ئۇيغۇرچە تارىخى مۇزېينى ھەم ئېچىپ ئۆگىنىۋالغان ئىدۇق. بىر كۈنى (1950-يىلى 18-ئىيۇلدا) ئۇلۇغ-لۇغ خەۋپسىزلىكنى ساقلاش ئىدارىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئازادىكى شۆبىسى ئۆلكە (مەملىكەتلىك شۆبە) ماڭا تېلېفون قىلدى:

— مۇمكىن بولسا قېشىمغا بىر كېلىپ كەتسىڭىز، — دەپ ئۇزۇن مۇددەت ئىلتىماس قىلدى. باردىم. ئۇ ئىدارە ئىشىكى ھويلىسىغا كۆزۈم ئۈزۈپ كىرگەن، سالامدىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىندا چارقىلىقتا بىر يېڭى ئارىدا ئاتار-قەدىمكى ھېلىقى ئادەم جەسىتىنى ئالغانلىقىنى ماڭا بەھىرلىنىش بىلەن سۆزلەپ بەردى.

— بۇ ئادەم جەسىتىنى قانداق ئېلىپ كەلگەن؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەي سورىۋالدىم.

— ھېلىقى مەن ئېيتقان ئاغارنى بىر يالغان قىلىپ چىققىنىدا، — دەپ قىسقى-دىكى ساقچىغا بۇيرۇق بەردى. ساقچى دەرھال ئالدىدىكى خەزىنىدىن بىر ئالتە چارەكلىك بىر قەغەزنى ئېلىپ سورەپ ئېلىپ چىقتى. بۇنى كۆرۈپ بېشىمدىن كەچكەن بىرلىكتىن ئايرىلمىدىم. ئاستىنى يۆگەپ ئازراق يىمەي ئېچىمەي تۇرۇپ-تۇرۇپ بولۇپ، ئامال يوق، ئۇنى سۆكۈپ شىكايەت بولماقتى. شۇنداق بولسىمۇ سىلىق ئىلمىدە سۆزلەپ بىلەن ئەگەر بۇ جەسەت-لەرنى ھەقىقىي قىلغان بىر ۋە ئىللەتلەرنى چىققان بولسا ئاتا بېشى ئالتۇن بىلەن تەلەي ئۇرۇلۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇ سۆزلەرگە خالىمىغان ئەزىلىقسىز 1948-يىلى سۇيقەست قىلىپ خەنزۇ ئالتاي لۇلكىسىدىن چىققان مەشغۇلاتلىق ئاسار-ئەتىقىلەر ھەققىدىكى قىممەتلىك تارىخى سۆزلەپ بەردىم. ئۇ كۈنى ئاغارنى ئالدىم. ھەممىسى ئاپارا ئۇرپىيەخانى ئىملىرى كېلىپ، دوردا پىچىقى كېيىن مۇزېيغا قويۇشقا ئالغىنىنى ئېيتىپ قويۇپ كەتتىم.

ئاپارا ئۇرپىيەگە سېلىنغان جەسەتنى ساق چىققىنى پەقەت ئۇنىڭ بېشى بولدى. بۇ باشنى بىز تەجرىبىلىك مۇزېي خادىملىرىدىن مۇئاۋىن مىسىلى — يۇ جۇڭ (ئارخېئولوگ، مىللىتى خەنزۇ) ـ تىلى خادىم نۇرسانىجان ئابدۇللا بىرلەر ئالدىمىزغا قويۇپ ئانالىز قىلدۇق. ئۇزۇن ئەمەس، ئات ئۇزۇن ئەگە ساقاللىق بۇ باشنى ماڭا ئاچچىقى يامان، تېز تەككەلەك، كۆپ سۆزلۈك قېرىلارنى ئەسلىتەتتى. ئۇنىڭ چىرىق ئۇچمىغان كۆزلىرى ئېچىلىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ تېرىلىرى قېتىپ قاپتۇ. سەل ساغۇچ چاچ-ساقاللىرى ئاغارغان ياكى بولسا كىرەلەك. بىر ئاز

مەجبۇر قالدۇق. ئۆزىنى ئەكسىلگە ئۆزرە ۋۇق.

ئانىنىڭ چەتئەللىك دە ۋىرى بىلەن كىم ئىكەنلىكىنى ئىنقىلاب چېغىدا بەل باغلىدۇق. بۇ ئىشىمىزدە بىزگە قەھرىمان چىققان قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەر چولۇق يارىدەم قىلدى. بۇ ئاسار-ئەتىقىلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئان تارىخى كىتابلىرى ئالدىمىزغا ئېچىپ قويۇپ، ئالدى بىلەن چەتئەللىكلەرنىڭ ماسۇشنى ئېنىقلىدۇق. ئۇ سۆزسىز بۇ دەۋردە ئىنسان بولمىغان. چۈنكى بېشىغا بۇ دەۋردە بىرلىرىنى بولسىمۇ ئانىسى ساپال ھەيكەللەر قويۇلمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇششاق ئانىسى بولمىغان. سەۋەب ئۇنىڭ قىپقىزىل ھېچ قانداق مال يوقلا ئىدىغان. پەقەت ئۇ-نىڭ بېشىدىكى قىزىل دوپپىسى بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى تۇرغۇزۇپ ئانىنىڭ بولۇشى بىزگە بۇ ئاجايىپ ئادەم ھەيكىلى نىڭ كومپوزىتسىيە ئۈزەرلىكى (زور رول ئاس-تۇرۇم) ئىنسان بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ھالبۇكى، زەرداشتلىق دىنى يۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بىرىنچى تورىدا ئورناتتى. شەرقىي تۈركىستاندا بودىن ئىلگىرى 11- ئەسىرلەردە ھەر زەردۇشتلىق كىرىپ، خوتەندە قانات ياپقان ئىدى. ئالار قېيىنچى خوتەندە قاراشلىق ياپما-ئەنىڭ بىرى. دېمەك بۇ خىل ئسمىز خىلە ئسپاتلايدى.

چەتئەللىك ساي چىقىشى ھەل قىلىشىمىزدا ھەم قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەرگە مۇراجىئەت قىلدۇق. بۇنىڭدا بىزگە خىلە ئىشەنچلىك يارىدەم قىلغان نەرسە، چەتئەللىك ئۇلۇغ قولىدىكى 18 تال ئوق بىلەن ئالدىغا قو-يۇلغان قاداق ياغاچ ئاياق بولدى. ھالبۇكى، بىز نەزەردە تۇتقان بۇ ئىككى نەرسە مۇھىم ساي ۋە شەرتلىك بىشارەت لەرنىڭ ئىكى، مەسىلەن، چەتئەللىك قولىدىكى 18 تال ئوق ئون سەككىز بولەك-قىسمىنى ئىشارە قىلغۇچى سىرلىق (ئوقنىڭ) بەلگىسى بولۇپ، بىز ئۇنىڭ ئىختىيارىدا 18 قەبىلە بولغان دەپ پەرەز قىلدۇق. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئۆزى كېلىپ چىق-قان ئاتا قەبىلىنى قوشۇپ 19 قىلدۇق. كوپاڭەن ئۆزىگە خەلقلىرىنىڭ خە-دىمى ئادە تلىرى بويىچە ئېنىقلىق ئۇرۇق قىلار ھەققىدە سوز بولغاندا ئاتا قە-بىلە ۋە ئۇرۇقلىرىنى ھەرگىز مۇ تىلغا ئېلىشماي قالارمۇ؟ زىمىز ئالغان ئادەم بىزنىڭ بولسا، ئەگەر ئەڭ شەبىھلىك ئىشتقان قىلىشىدۇ. مەسىلەن، ئاجايىپ بۇ خىل ئادەتلەرنى ساقلاپ كەلگەن قازاق ئۇ-رۇغلىرىنى قوشۇپ بايلىتىپ، ئۇرۇقلىرى ئوغۇزلىق سوزلەشكەن ئۇرۇق قىم قوشقارلىرى قوشقار دەپ قويۇپ ئاتا "ئىپشىپ" كەلمەكتە.

قەدىمى ئون ئوغۇز ۋلىرى 10 قەبىلىگە بولۇنگەنتى. ئوقلار ناغۇن ئوغۇز. ئوقلۇق ئون ئوغۇز دەپ چولۇق ئىككى قىسىمغا بولۇنۇپ ياشىغان ئالەمگە

قەبرى جايلاشقان دولقا

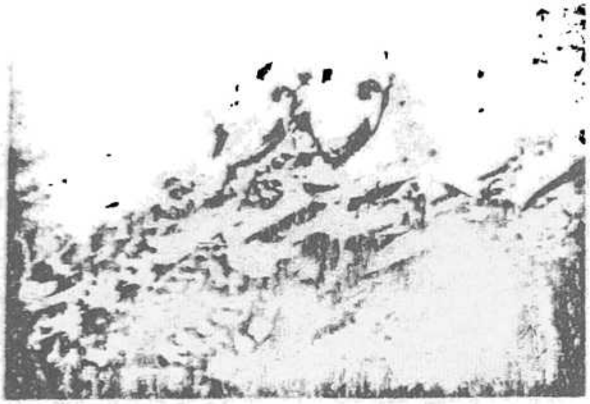

شۇنىڭدىن چىققان ئاتلار زىنلىق ئۇستىخانلىرى

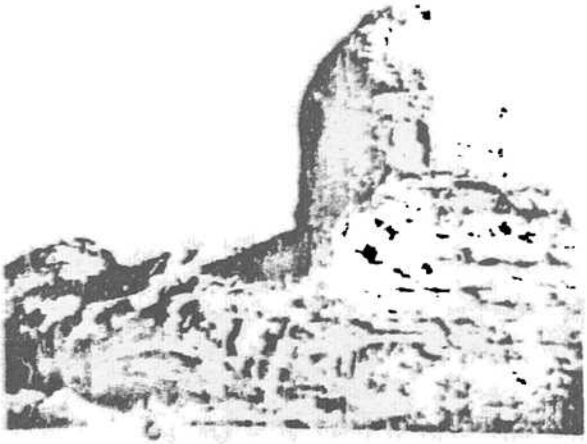

شۇ قەبرىگە يېقىن يەنە بىر قەبرە

ئايان. دېمەك، بىزنىڭ ئالىممىزدىكى باشقا ئەسىر 19/ قە بىلىنىڭ باشلىنىشى
بولغان. ئۇزنىڭ قەبىلىسى قەۋم جايلاشقان يەر شارائىتىنى قارىلغاننى
قارلۇق بولغان. ئۇ تەخمىنەن 1 - 11 ئەسىردە يەلىرىنى ياشىغان. بومەزگىل
دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ، يەلتىسى غەربكە كېتىپ، بۇرۇنقى ھون ئىتتىپاقىغا چولقۇ-
سىيەت تۇغۇلغان يەتتە رنىسى. جەسەت ئالىمدىكى قادا ق ئاياقنى بىز ئەنە
شۇ بولۇنىشنىڭ بەلگۇسى بولسا كېرەك دەپ پەم قىلىمىز ۋە جەسەتنى
ھون شاھىنىڭ بېشى بولۇشى مۇمكىن دەپ باھالىسۇق.
1966-يىلى يىپونلۇق مەزكور ئەسەرنىڭ تىتىلەرنىڭ قالىۋۇق ئىزلىرىنى
تەكشۈرۈپ، سۈرىتىگە چۈشۈرۈپ كېلىشى ئۇچۇن مەن موزېينىڭ ئىلمىي
خادىمى ئابدۇللا زىيىز خالىقوۋنى مەخسۇس كامانىرووكا بىلەن ئالار ۋا-
دىسىغا ئەۋەتكەن ئىدىم. ئۇنىڭ بو ھەقتە يازغان دوكلاتى بىلەن چۈشۈ-
رۈپ كەلگەن رەسىملىرىمىز بىزنىڭ خۇلاسىمىزنى ئىسپاتلىدى (بۇ دوكلات
ھەم ھازىر موزېينىڭ قولىدا). لېكىن بۇ دوكلاتتىن بىزگە مۇھىم ئىلمىي پىكىرلىق
مەلۇم بولمىدى. بىراق - ئۇ جەسەت مۇئاۋىن نازىر شۇمۇتۇلۇق ئېيتقىنىدە
1956 - يىلى تۇز قەشقەر بىۋاسىتە بىلەن تەمەسى، گېنېرال قالق - تىن ماۋنىڭ
بۇيرۇقى بىلەن 1958 - يىلى كەلتۈرۈلگەن ئىكەن. شۇنەنى بويان جەسەت ئەنشۇ
تاغار ئىچىدە ئامباردا ياتقان. ئىككىنچى جەسەت قويۇلغان قەۋرىنىڭ
چورىسى ئاق قۇم بىلەن تاما ئەقىلىنغان ئىكەن. دېمەك جەسەتنىڭ ياخ-
شى ساقلىنىشىغا ئەنە شۇ ئاق قۇملار قانداق ھەتتو خىزمەت قىلغان...
ھون شاھىنىڭ بېشى سىلىنغان پىيالە قوتان 1965 - يىلى سىنتەبىردە ئۇزۇم-
چىنىڭ غەربىدىكى خەلق يىغىنغا جايلاشقان مەركىزىي تارىخىي موزېيى بىنا -
سىغا قويۇلغان ئىدى. ئۇنى ئامايەن ئۇرغۇن ئادەملەر قىزىقىپ كۆردى.

تارىم سىرلىرى

ئاسار - ئەتىقە تەكشۈرۈش ئومىتىنىڭ ئىشى لاۋرپان - ئىپ ئەقۋت، زىيا.
رىشىتى تامامىلا ئۆز روھىچىكە يېتىپ كېلىشى بىلەن تايا قلاشقان بولسىمۇ، تا -
رىم ۋە قۇمۇل ئەترەپلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە ئىزلىنىش ئىشلىرى سۇ تېكىلىپ، ئىسپە نا -
مەدىنىيەت ئۇنىڭ تۈستىدىكە تۈزگەلەن ئىدى. 1953 - يىلى دېكابىردىن —
1954 - يىلى ماي ئېيىغىچە تۇمەكىنىڭ خۇلاسىلىرى چىقىرىلدى (تۇنىبە قى
دوكلات، تۇنج خالىرە، بىر رەسىملىك ئالبوم تەييارلانغان ئىدى). بو خۇلاسە -
لەردىن تاللىغان تەجرىبىلىرىمىز يولىنىپ تارىمنىڭ ئەلق ياخشى 10 - مايدا

ئۇچرىغا كەلدىم. بۇ يەردە مەشھۇر سەيياھ سۋېن ھېدىننىڭ ئاتقۇچىسى بولۇپ ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن داڭلىق پالۋان مۆمىن ئاخۇنكام قونالغۇنى ئۆزىمىزگە ھەمراھ بولۇشقا كېلىشتىم. ئاندىن ھارۋىكەشنى ئەتىسى كېچىنىڭ چاقلىق يار- يار ھارۋىسى بىلەن 12- ماي كۈنى تارىمنىڭ دەرۋازىسى ھې- سابلانغان شاھىيار شەھىرى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم.

بۇ ساياھەتنىڭ نىشانى بولسا تارىم بويلىرىنى كۆرۈش بىلەن تاك- لىماكاننىڭ بىر قىسمىغا كىرىپ، قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ ئىزلىرىنى ئىزدەش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تارىم ياقىسىدىكى چەمەن ناملىق يېزىغا يېتىشىمىز لازىم ئىدى. شاھىيار بىلەن چەمەننىڭ ئارىسى 30 كىلومېتىرچە كېلەتتى. يولنىڭ ئىككى چېتى شورلۇق دەرەخلىك چاتقال ئىدى. گەرچە ئۇ شاھىيار شەھىرىگە ئانچە يېقىن بولسىمۇ بىر تال مويىمۇ زۆرلۇقتەك كۆرۈنمەيتتى. يول دېگىنىمىز تۇپا. بەزى يەرلەردە يار- يار ھارۋىسىنىڭ سىيرىق سوڭەكلىرى يالغانچىلىك چاقلىرى كىپىكچە كىرىپ كېتەتتى. ھەر قەدەم ئۆتكەندە بىر توشقان. بۇ توش- قانلار تويا يېزىنى زاخلىق قىلغانلىك ئەتەي ھارۋىنىڭ ئالدىدىن كېسىپ ئۆ- تۈپ كېتەتتى. سۇ ... بىلەن ئۆزۈلگەن بولسا ئازراقچە كۆلچەك تاقان يەيتتى.

بۇ يول بىلەن بىر تولۇق ئۈچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدىكى تامامەن باشقا بىر مەنزىرە ئېچىلدى. چاتقال ئاستا- ئاستا ... قېلىپ ئەممەن 7-8 چاقىرىم ئېگىز ئۇلۇغلىقتا، شەرقىي شىمالىدىن غەربىي جەنۇبقا قا- راپ سوزۇلۇپ ياتقان قويۇق قارا كۆك تورمانلىق بىلەن ئۇنىڭ ئالدىدىكى ياپ- يېشىل بىر يېزا كۆرۈندى. مەن بۇ يېزىنى چەمەن، ئېرىقى قارا كۆك جەنۇبىي تارىم دەرياسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدىم. بۇ پەرەز دۇرۇس بولۇپ چىقتى. يەنە بىر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن دېمىسەمۇ بۇ يېزىنى چە- مەنلىك كۆكلەم يېرلىق كىچىك بىر يېزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدۇق. بۇ يېزىنىڭ ئادەملىرى ناھايىتى شالاڭ ئىدى. ئۆيلەر ... ئېرىقلار توپ- توپ بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئەر- ئاياللار بىر كۆرۈنۈپ قالاتتى. بالا- چاقىلار دېڭى سوراپ ... يېزا بالىلىرىنىڭ ئويۇنغا كېلىپ چۈشتۇق.

بۇ كۈنى بۇ يېزىدا تەييارلىق كۆردۇق. مۆمىن ئاخۇنكام قونالغۇ بىر تەجرىبىلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئەسلى كۆرچى رەشەھىرىنىڭ ساپاق مەھەللىسىدىن بولۇپ، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرىنچى قېتىم 1959- يىلى يەر تەكشۈرۈش ھاتى ۋاقتىدا تونۇشقان ئىدىم. ئۇ تارىم بويلىرىنى يادقا بىلگەندەك بىلەتتى. ئەتىسى مەن ئۇنىڭ بىلەن ...

ساسىنى 1952 - يىلى قىشتا ئارىم دولقۇنلىرى ، ئىسسىقلىق پىسايىمىزنى
يىقىپ كۆچارمەدە نىيەت تۈزۈلىشىنىڭ ھەقە مەكارلىرى بىلەن سەھنىگە قويغان
ئىدىم. مۇشۇ سەھنە پىلانى بويىچە ئىلگىرى قىرىنى بوقىتىم ئالاھىدە ھەشەمەتلى
ئىدى ، ئارىم ساپا ھەتتىگە بىللە چىققان ئىدۇق. ئۇ ماڭا ئەپيارلىق مە-
سىلىسىنى بىرىنچى بولۇپ مونۇلارنى چىكسىدى :
- ئەلا ئالىي بىلەن ئىگىلىمىز گە گۈلكە پالگان ئىتتى كىرەلى. نىمشقا مۇنداق
كىلمىكان ئىچىمىز ... كىيىن يول بولماي دۇ ، ئەگەر شاھانى - پاما ل
بېقىپ كە ئىسە ئىشىمىز ياماڭ. ساپا مە ئىچىمىز موشۇ ئىگىلىكى ھامىشە ...
-ت پالگان ... ئۇزۇن ئۆرلەپ دۇ. ئىنىڭ ئۈستىگە بۇ كۈن كۈنى بولوت-
تۇرىدۇ.
- نىمە ، كۈنى بولوت بولسا سەھىر بولمامدۇ ؟ - ئەنىسە بىلەن سو-
رىدىم ؛
- بولىشى بولىدۇ ، ئاۋۇ ئىمزىپ - ئىمزىپ قالسا كۈنى توچوق بولسا
... قارىشى ياخشى بولاتتى دەيمانا ، - دەپ ئۆزە ئىتتى ئۇ
نى كىيىن ،
- بۇ كۈنلەردە ئەقىلمىكانى سالىم بولامدۇ ؟
- پاق ، ئاز بولىدۇ ، سالىمنىڭ قاينايدىغان ۋاختى ياز - كۈز .
ئەتىيازدا ... ئاز بولىدۇ .
ئۇ قىتىم ئىپلىغان ئىگىلىك نە ئىسنى باشقا سىنىڭ ئەنىسە ... يوق
ئىدى. ئۇ مە سىلىە ... يارامىلىق ئىگىلىكى پالگان ئىتتى بىلەن بىرنا ر
...گە ئاپتۇرزۇپ ئۈچ كۈنلۈك ئۆزۈق - ئۈلۈك تەييارلىدۇق. ئالا ... غا
... بىرىشى ئۈچۈن مۇمىن ئاخۇن ... بىر قويىنىڭ قوي يۈرۈشى
ئۆزلىكى ... ئالغاچ ... بۇ ... ئىبلۇقالىدى . شۇنداق
قىلىپ ، 1954 - يىلى 15 - ماي كۈنى ئەتىگەندە مۇمىن ئاخۇنكام ئىككىمىز
ئارىم ئەنىگە قاراپ ئۇچۇرۇپ كەلتۇق.
بۇ كۈنى كۈن ئالا ئاراق بولوت ئىدى . كۈن چىقا - چىقماي ئارىم
دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ ئىختىيارسىز ئاتتىن چۈشتۇق . دەريانىڭ ئالدى
قىرى ئارىم دەرياسى ئىپ - ئىچ ئۇرۇشۇپ ئىچىدىن قايناپ ئاقماقتا . قىلىن
مۇز قاتلاملىرى ئىچىدىن ئۇرۇلۇشقا قارىماي ئۆتۈشكە تىرىشقاندەك ...
كويا ئۆزىگە ئاينىلىپ ياتقۇزۇپ قويغان كۆلتەك ... قىلاتتى . چو-
رىسى چەكسىز تورىمان . ئەسلى چاۋىكا نەسىللىك بولسىمۇ ، چاۋىكىنى ئازدۇر-
راق ، ... (چاۋىكىنى شاپالاق ... ئاتىسىدۇ)

مىڭلاپ - مىڭلاپ چوقىراپ ئۇچۇپ ئۆتۈرىدۇ. ئۇچقات بوشلۇقتا بولۇپ دەريا ياقىلاپ ئوتلاپ ئۆزۈرگەن قويى - ئۆچكە، ئىنەك قارا يىلقىلار. ئەينە بىر تۈپ مالچىلار، كىچىك - كىچىك ياغاچ قولۋاقلارغا قونۇپ ئۇنىڭ شىشىنى قويۇ ئۆچكىلەرنى سىيىلىپ يېلىپ ئورمان ئەرەپكە ئۇزاتقۇزىۋاتاتتى. قوقىرىشقۇچىلىق قويى - ئۆچكىلەر مەرەشمەكتە...

بۇ مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ مەن ئىلھاملىنىپ قالدىم. بۇرۇن شېئىر يازغانىم. بۇ كۆپلىگەن شېئىر يازغىم كەلدى، دەپتىرىمنى قولۇمغا ئېلىپ ئولتۇرغىنىمچە قۇرلارنى ئەرەپ ھەرپلىرى بىلەن سەششەكلىك ئۆزدىم:

تارىم!
ئانا ئۆستىڭىم، شانلىق ئۇيغۇر دەرياسى!
سەنە ئۆستى ئەنشۇ خەلقىڭنىڭ،
نى - نى زەپەردانىسى...

بۇ شېئىر ئۆزەمگە خېلا ئوتتۇرلۇق چىققانلىقىنى ئويلىدىم. دەۋاملاشتۇردۇم

بىراق سېنىڭ، ئۇزاق ئۆتمۈشىڭ،
ئۆتتى ئېغىر زۇلمەتتە.
باغرىڭنى ئۇستىكەن دەرەخلەرنىڭ بولۇپلار،
كۆمۈلگەندى كۆلچەكتە.

ئۇچاغ سېنىڭ كۆز يۇمىتىپ ئاقتىڭ،
يامىڭنىڭ قانلىق يېشى.
پەرەڭتالار ئېسىل كۆزۈمنىڭ ئوغلىنىڭ،
كېسىلگەندى بېشى...

بۇ قۇرلارنى قىستىمى تولدۇرغان مۇمكىن قوشناقى ئوقۇغانىكەن:
— خېلى شائىرلىكەن سىز، جۇمۇتسۇم ئەپەندىم، — دەپ سۆزلىگىنى قالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆزەمنىڭ شائىر ئەمەسلىكىمنى، يازغۇچى ئىكەنلىكىمنى، بۇ شېئىرنى ئانچىكى يېزىپ قويغانلىقىمنى ئېيتتىم:
— ياق، بۇ شېئىرلىرىڭىز خېلى گەپ بار دەلىلىمۇ تولىدۇ ئەپەندىم. قانداق دېسىلە بۇ شېئىرلىرى تارىملىقلارنىڭ:

تارىمنىڭ بويى قومۇلۇق.
تاقىمان سۇلىرى مۇڭلۇق.
تارىم بويىنى ئويسۇقۇپ،
ھېچ بىر كۆرمەسە قىخۇلۇق.

دېگەن ناخشىنى ئوخشىتىپ كېلەلمەيتتىم، چوقۇمسا؟ — دەپ بىردىن ئۇلۇغ-كىچىك
تىنىۋالدى. مەن قىزىقىپ ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ تۇرىمەن، مۇڭلۇق بولۇپ قاپتۇ.
ئۇنىڭ بىر دەردى بارلىقىنى بىلدىم ۋە سەزدىم.

— خوش، قېنى سۆزلىسىلە مۇمىن ئاخۇنكا. بۇ ناخشا قاچان چىققان ئىدى؟

— 1936-يىلى دۇبەن ۋاقتىدا. — دەپ يەنە ئۇلۇغ تىنىۋالدى مۇمىن ئاخۇنكام. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۆپىنچە يادىمغا شۇ يىللىرى ئارىمىزدا قىسمەن بولغان قانلىق ۋەقەلەر چۈشتى. بۇ توغرۇلۇق بىر دەھشەتلىك ۋەقە ئىدى. زالىم شېڭ چېرىكلىرى ئۈرۈمچىدە مىڭلىغان ئوقۇغۇچى ئۇيغۇر زىيالىي ئىنقىلابچىلىرىنى بۇ يەردە ئايغىرلاپ ئۆلتۈرۈپ، مۇڭلۇق ئارىمىزنى ناھەق ئادەم قېنى بىلەن بويىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇر-ئۇچۇرلىرىنى يولدا سوراپ ئالغۇدەك مەن دېيەلمىدىم، «ماڭايلى» دېدىم.

— ماڭسىلى، ماڭايلى. سىلى بۈگۈن مۇنداق چوڭ دەريادىن ئاتلىق ئۆتۈپ كۆرگەن نەرسە بارمۇ؟ — مۇمىن ئاخۇنكام ئاتلارنىڭ تىزگىنلىرىنى چىڭىتقاچ سورىدى. مەن ئۇنىڭغا ئىلى، تەكەس يا ھەتتا شوخ تېكەس دەريالىرىنى كېچىپ ئۆتكىنىمنى سۆزلەپ بېرىۋېتىمەن:

— ئەمما ئەنە يەنە... — مۇمىن ئاخۇنكام داۋام قىلدى. — شوخ دەريا دېگەننى ھەرقاچان ئۆتۈش ئاسان. قانداق دېسىلە، شوخ سۈيىنىڭ بولسۇ. «بۇنىڭغا چىنىڭ موڭگۇزى ئىچىدە» دېگەندەك مۇنۇ ئارىمىزنىڭ سۈ-پىچو، بىر بالا. بۇنىڭ ئىچىدىنى ئىچىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سۇدا كېلىدىغان نەمە بار، كېلەرنى كۆرۈپ بىلىدىلە سىلە؟

— ياق. — دېدىم مەن ئەنە ئاز-تولا شۈكرى قىلىپ. — شاقىراپ يېتىپ كېلەر يەردە ئاڭلىغىنىمىز بىراق كۆرمىدىم.

— ھە، ئاڭلاپ بولسا ئۆزى يولدا كۆرسىتىپ قويىمەن. قېنى كەتسىلە. ئاتقا مىنسىلە. قورقمىسىلا جۇمۇ، سىلا؟ ئاتنىڭ ئۆزگىنى چىڭ تۇتۇۋالسىلا، مانا مۇنۇ تونكىلىلە چۈشۈپ تۈزىدۇ. ئاتلارنىڭ قوشۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇپ ئاتنىڭ قولىغا قاراپ تۇرالسا بولىدۇ. ئات ئۆزى ئىلىپ چىقىدۇ.

مۇمىن ئاخۇنكامنىڭ دېگەنلىرى چۈشىنىشلىك ئىدى. ئۇ دېگىنىنى قىلدى. مەن مېڭىپ ئاتقا ئولتۇرغانلا، ئۆپچاق ئات، دەپ ئەمەلىيەتتە ئاتنىڭ ئۇرۇق قاششا بولۇپ يوغاش ئىدى. مانا ئۇلار ئاتلانغاندا سۇ زەرەپ تارىمنى ئۆرۈپ تەكسى بىنا ئىدى. ئۇلارنىڭ زادى قولغا كۆرۈنەتتى. سۇنىڭ كەڭلىكى ئىلگىرى يۈز مېتىرچە بار. ئوتتۇرىغا كەلگەندە سەل بېشىم قېيىپ

كۆڭلۈم ئېلىشقانلىق بولدى. شۇڭلاشقا يېنىمغا قارىدىم؛
- كەينىمدىكىلەرگە قارىسام ئەپەندىم. ئالدىلىرىغا قاراپ سەل ئېگىلىشۋالسام. - دەپ ۋاقىردى مومىن ئاخۇنكام. ئۇ ئاقامەتلىك كىيىنگەن تېپىچەكلەن. روھلىنىپ قالدىم. زىگىرمە مىنۇت دېگەندە تورۇق قاشقا جەگۈلگەن مىنى ساق-سالامەت قىرغاققا ئېلىپ چىقتى. «ئوھ!» دەپ شۇڭلاشقا قوللىرىمنى قوزغىبېشىمنى ئېلىپ بىر كىرىلىشىۋىدىم، تورۇق قاشقا تورىلىپ تۇرۇپ كۆزلىرى بىر سىلكىنسە بولاممۇ، تىرىككىنا ئۇچۇپ كەتكىنىمنى بىلمەي قالىمەن. خەيرىيات قوتۇم لويىسىغا چۈشۈپ كەتمەيدۇ، ھېچ يېرىم ھېچ نېمە بولمىدى. يېنىمدا ئاپپاق ئات بار ئىدى. ئۇ موسۇ ئاتنىڭ ... مومىن ئاخۇنكام مەھەپ كۆڭلۈماتتى. ئۇ ئاتنىڭ كۆلىكىگە كىيىن مەن ئۈستۈمگە قۇشۇلدىم.
موشۇ كۆلىكە بىلەن ئاتىلىم ساپا ھېچقانداق باشلىنىپ كەتتى.
- خۇدا خالىسا بۈگۈن چوڭ شىلجە ئاتىرىمنى يانىدىن ئورمان ئىچىنى موزۇرلىنىپ ماڭىمىز ئەپەندىم، - ئاتقا مىنگەن سەللىمەك مومىن ئاخۇنكا كۆڭۈللۈك سۆز باشلىدى، - بو ئورمان تۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. ئارىلىقلاردا بايلىغىمۇ، يايلىغىمۇ موشۇ. بۇ ئاتنىڭ ئىچىنى قارىغايلىرى باشقا ھەممە دەل دەرەق، ئېيىقتىن باشقا ھەممە ھايۋانلار بار.
- بۇ جاڭگالدا ياۋا ئادەم بار دېگەن بىر گەپ بارمىتتى، راسىمۇ؟ - دەبۇ سۆزنىڭ يالغانلىقىنى بىلسەممۇ شۇنداق ئەپلەپ سورىدىم؛
- ئۇ ئېلىپ قاچتى دەپ ئاڭلىدىم، - دەپ كۈلدى مومىن ئاخۇنكام، - قازاقچىسىغا ئۆلتۈرۈپ، - مولۇللا بىلىقلىرچۇ، - ئوڭكا مېنىڭ ئۇچىنى قاراپ ئىشارە قىلدى، - بىر نى-بىر، شەكوملەن ياۋاخەمتى دەپ ئۆتى قىلىشتۇ. بۈگۈن ئاتقاندا بەزى ئالاگە دەن ساياھەتچىلەر، ھەدر بويە رەجە ياۋا ئادەملەر باركەن، دەپ سەل دېگەن سۆزلەرنى چىقىرۋالغا بولمىسا سىلە ئۇچىقىنىڭ لويىگە دارىسام ھەيران قالىسىلە. ھەممە ھەلىتەر تويتۇن-كۆلكىدېگەن شۇلار، ياۋاخەقتە غەۋۋاس[1] بولامدۇ؟ ئۇلار ئىچىدە شۇڭلاشقا باشقا غەۋۋاسلار بار، لوبنور كۆلىنىڭ ئېتىكىدە چوڭ بېلىقلارنى تۇتۇش ... ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ بىزدىن بىرلا پەرقى كېيىنكى مۇسۇلمان بولغان.

كېيىنكى سۆزىدىن مېنىڭ خەۋىرىم بار ئىدى. لوبلۇقلار ھازىرقى سىبىرىيە ئويغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەن بىر قىسمى بولۇپ، 771 لەنسە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئېيتىشىچە بۇنىڭدىن 480 يىل بۇرۇن) ئابدۇللا يىشتخان تەربىيەسى ئىسلام دىنىغا تەكلىپ قىلىنغانىكەن، ئۇلار خىتايلىقلار گە...

[1] غەۋۋاس - سۇ ئىچىدە چۆكۈپ تەكشۈرگۈچىلەر.

ئولكىسى ئەرەپكە قاچقان. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇلار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار
تەرىپىدىن، سارىق ئۇيغۇر يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن. ھازىرقى لوبنۇرلۇقلار بولسا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بەدەۋ-
لەت قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قاقسولۇق ئاخۇنلار تەرىپىدىن
مۇسۇلمان قىلىنغان ئىدى. مەن ئاخۇنلارنىڭ كېلىشى توغرىسىدىكى تارىخى
ھەقىقەتكە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنى قوزغاپ قىلىپ سورىدىم:

- بۇ ئەتراپتا «شىتتىخا تۈرە» دېگەن يەر بارمۇ مومىكا؟

- شىتتىخا تۈرە مەسمۇ، «شېيىت خوتۇن» دېگەن بىر يەر بار دەپ
كىچىكىمدە ئاڭلىغان. سورىغانلىرى شۇمىكى، بوۋىلىرى ئۇزۇللىرى نەدىن
ئاڭلىغانلىقىنى ئېيتالمايمەن؟

مەن 1950-يىلى خىتايغا ئېكسپېدىتسىيە قىلغىنىمدا جوۋ-چۈەن شەھ-
رىگە بارغاندا ئوزۇق، ئۇ يەردىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن ئىسمى نېمە، ئەج-
دادىڭلار قەيەردىن كەلگەن دەپ سورىغىنىمدا، ئۇلار تۆۋەندىكى ناخشىنى
ئېيتىپ بەرگەن ئىدى:

شىتتىخا تۈرەدىن كەلگەن بولغان،
بىر دەريانىڭ بويىدا ئولتۇرغان بولغان.
يىراقتىن يۈرگەن يولدا يۈرگەن،
قىرىلغان-قىرىلماي كېچىپ بولغان.

مەزمۇنى:

بىز شىتتىخا تۈرە دېگەن يەردىن كەلگەن،
بىر تېرەكنى ياقىلاپ ئولتۇرغان.
بۇ يەردە سىرلار، ئوتلاق، موللاق، ئوتلاق، ئوتلاق،
بۇنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئۆتمىشىمىزگە ئوخشاپ تۇرىدۇ.

مۇشۇ ھېكايىنى سۆزلەپ بەرگەنلىكىدە مومىكام:

-- ئۇنداق بولسا بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز بىر يەردىن بىللە
كەلگەن ئوخشايمىز-دەپ، ئۇنىڭ سۆزىنى ئۆزى دەپ خۇلاسە قىلدى.

مومىكام دېگەنلىكى توغرىسىدا ھەقىقەتنى بىر مۇزاكىرە قىلدى.
ئۇنىڭ توغرىلىرى باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىن پەرقلىنىپ تۇرغانلىقى، يىپلىرى،
تۇرمۇشلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلاردىن ئەسلىدە ھېچقانداق پەرق يوق،
قايتا تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئېنىقلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن،
شىمالىي شەرقىي تۈركىستاندىكى كۆل (چەنچەن يېزا) دىكى بوستانلىققا قارايدىغان

دەم ياقىسىنىڭ توغراقلىرىنى چولڭ بەرىق قىلاتتى. ھەتتا شۇنداق توف-
راقلارنى كورىدۇقكى، ئىگىزلىگى 50-60 مېتىر، چوڭلىقى بەش-ئالتە قۇچاق
كېلەتتى. بەزى توغراقلارنىڭ بىرشىخى سوگەتكە، ئىككىنچىسى تېرەككە،
ئۈچىنچىسى سىبەتكە ئوخشايتتى. مەن شۇنداق توغراقلارنىڭ بىرىسىگە ئە-
جەبلىنىپ قاراپ قېلىۋېدىم، مومىنكام قىستايلىكنى خىزىق مونو بىرمىكايىنى
سوزلەپ بەردى.

— بۇ ۋوۋن بوتارىم دىيارىمىز خوتەنلىك قادىر مەۋلانەم دىگەن باغۋەن
ھەم دىخان بىر ئادەم ئۆتۈپتىكەن دەيدىكەن. شۇ ئادەم بولمىغانلىق قىزىل
بويىسى بىلەن تاۋۇزنىڭ پىلىكىنى چىپىپ قوزۇۋاي تاۋۇزنى چىقىرىپتىكەن.
ئوزلىرى بىلىدۇ، ئارىمىزنىڭ قوزۇۋاي تاۋۇزلىرىغا ھىچقاق ئېگىپ كەتسە مەلۇم
پارا بولۇپ كېتىدۇ. ئوزروغى ئاز بولىدۇ.

بىر ژىلى تەكلىمىكان ئىچىگە كىلىپ ئوچ كۈن تولۇك سوبىلەن كىرىپ، تەييار
دۇنيا (ئالتۇن) ئىزدىگۈچىلەر كوپ بوپ كەتكەنلىكتىن قاپاق يول بولۇپ
كېتىپتۇ. بۇنى كورگەن قادىر مەۋلانەم تارىمنىڭ ئاق تېرەگى بىلەن قاپاقنى
چىقىشتۇرۇپ شۇنداق بىر قاپاق ئونەيىتىپتىكى، بىر تېرە كىسىن بەش-ئالتە
يۈز قاپاق ئالغان دىيىشىدۇ. ئاق تېرە كىنىڭ، قاپاق تېرەك، دەپ ئاتىلىپ
كېتىشى شۇ زامانلاردىن. مونو ئوچ تۈرت خىل يوپيۇرماقلىق توغراقلارنى
شۇ ئادەم چىقارغان دىگەنلەر بار. ئەمەسى ئۇ ئادەم ئۇستۇرگەن بۇغ-
دايلارنىڭ ھەر بىر دىنى كوموقونافىنىڭ دىنىدەك چوڭ-چوڭ كېلىدۇ. بوتارىم
ياقىسىدىكى ئورمانلارنى ئۇنداق بۇغدايلارنى ھېلىغىچە تېپىلىپ قالىدۇ.

مومىنكامنىڭ كېيىنكى سوزلىرىنى تاڭلاش بىلەن مەن ئىختىيارسىز ئېيتمىنىڭ
ئىزدىنىشنى ئارتتىم. ھالبۇكى، بىز 1959-يىلى تەكشۇرىشلىرىمىزدە چار-
قىلىق ناھيىسىنىڭ قىيشىدىكى بىر كونا شەھەرنىڭ ئىزىسىنى بوزنىگەنلىرى بەش-
ئالتە يۈز يىللار بۇرۇن كومۇلگەن بۇنداق ئاجايىپ دانلىق بۇغدايلارنى
تاپقان ئىدۇق. ھەتتا بو بوغدايلارنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يەنە
بىر ئالاھىدىلىگى شۇ بولغانكى، ئۇنى تەجرىبە قىلىپ تېرىغاندا ئۇنگەنىدى.
شۇڭا مەن ئالدىراپ سورىدىم:

— ئۇ قادىر مەۋلانەمنىڭ مازارى ھازىر نەدە، مومىنكا؟

— چارقىلىقتا.

مەسىلە روشەنلەشتى. بىز 1959-يىلى بىرى تەشۇ ئاجايىپ مۆجىزە
بوغداينىڭ ئىجادچىسىنى ئىزدەپ تاپالماي ئاخىرەنسەۋۇق. ماناۋۇنى تاپتۇق،
ئەلۋەتتە، مومىنكام دىگەن سوزلەرنىڭ ھەممىسى دەۋرۇس ئەمەس. شۇنداق

بولسىمۇ مەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى خاتىرەمگە تولۇق يېزىۋالدىم.

موشۇنداق مۇھىم پاراڭلاردىن كېيىن بىز ئورمان ئىچىدىكى يولنى چۈش مەزگىلىدە تاماملاپ، «قۇم دۆڭ» دېگەن يەرگە كەلدۇق. بۇ دۆڭ بىر تۈزلەڭلىك ئەتراپىدىكى ئورمانلار بىلەن قورشالغان تۆزلەر چېپىلىپ قويۇلغان ئەتەك. لىككا يېقىن ئېگىز كەلگەن قىرىق تارماقلىق قاپقاسى بولۇپ، راست بويىدە ئېگىز بىر دۆڭلۈك بار ئىكەن. «قۇم دۆڭ» دەپ موشۇ دۆڭنى ئېيتىشىدىكەن. بىز دۆڭلۈك ئېگىزلىكىدە بىر تۈپ جىگدىنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپ چۈشلىدۇق. قاپاقتىكى ئۇلۇغ قاچىلارغا سۇنى موشۇ يەردىن قاچىلىۋالدۇق.

ئەنە ئىشىكى يېنىمىزدا تامامەن تەكلىماكاننىڭ سېرىق قۇملىرى ئىدى.

— بۇ ئىلىسىم قۇملۇق ھەققىدە سىلە نېمە بىلىسىلا موللىكا؟ — دەپ سورىسام مەن چايىنى كېيىن چەكسىز قۇم دۆڭلىرىگە قاراپ ئولتۇرۇپ. موللىكامنىڭ يېشىدا مەخسۇس ھەججە ياكى مەغرىبىي تۈزىمگە دەپ ئاتىلىدىغان قارا زىنغىز نېلىق ئاق تىرە كۆزچار تۈزىمگە بار ئىدى. ئۇ بۇ تۈزىمگە قولىغا ئېلىپ چېكىسىنى سورتىتى ۋە شەخسەن بىلەن مېنىڭ ئۆزۈمنى سورىدى:

— سىلە ئەپەندىم ئاخسۇدىكى «ئاپپاق كول ھەزرىتىم» دېگەن مازارغا بارغانمۇ؟

مەن ئۇ مازارنى بىلەتتىم. «بارغان» دېدىم:

— مانا شۇ ھەزرىتىمنى بىز جالالىدىن كەتەكى دەپ ئاتايمىز، — دېدى رىۋايەت باشلىدى موللىكام قەشقەر تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇپ، — كەتەك،

— ئۇ ھازىرقى مارالبېشى. ئۇ كىشى موشۇ كەتەكلىكلەردىن. بۇخارا تەرەپلەرگە بېرىپ مۇسۇلمان بولۇپ ئۆز يۇرتىغا كېلىپ خەلقنى مۇسۇلمان بولۇشقا چاقىرىپ ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپتۇ. ئۇ چاغدا كەتەكلىكلەر مەجۇسى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ئۇ مەجۇسلەر ئىسلام دىنىغا كىرمەپتۇ. بۇنىڭدىن دىلى رەنجىگەن جالالىدىن كەتەكى بىر كېچىلىرى رەنجىپ قەۋملىرىنى قاغاپتۇ. ئەمما تىلى ئۆلۈكلەر ئەۋلىيا كىشىنى ئىنكار قىلىشىپتۇ. شۇ زامان خۇدادىن ئۇ دىنغا ۋەيران قىلىشنى تىلەپتۇ. كەتەكى، دۇئا ئىجابەت قىلىنىپ، سەن بۇ كۈنى كېچىدە شەھەرنىڭ ئۈستىدىكى مۇنارنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئالتە ئاللىقچە چىقىپ تۇرغىن. ئەتە مېنىڭ كاراماتىمنى كۆرىسەن.

كەتەكى كېچىچە مۇنارنىڭ ئۈچىدە يېتىپتۇ. تاڭ سەھەردە بىلەن قارىسا، پۈتۈن شەھەر قۇم ئىچىدە قالغانىكەن. پەقەت مۇنارنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇرارمىش. شۇنىڭدىن كېيىن جالالىدىن كەتەكى ئاخسۇغا كېلىپ، بۇ يەرنى مۇسۇلمان قىلغانمىش.

مومىنكامنىڭ بۇ ۋەدىسى گەرچە بىردىنلا ئەپسانە بولغىنى بىلەن بۇزرۇن تەكلىماكاندا ھايات بولغانلىقىنى ئىقرار قىلاتتى. شۇڭا مەن ئۇنىڭغا دەرھال رەددىيە بەرمىدىم. كېيىن ئۇرنىنى تېپىپ، بوچول توغرىسىدىكى پەننىي كۆز قاراشلىرىنى ئېيتىپ بېرەرمەن دېيىشىمگە ئاتقا مىنىپ، ماڭا قىلا:

— مومىنكا، بۇ دولقۇنىمىسكە، «قۇم دېڭىزى» دەپ ئاتىلامدۇ؟ — دەپ سو-رىدىم؛

— بۇنىڭ تېگىسى، «تۇرۇ» بارىدە يەنە دەيمەن، — دېمەسمۇ، مومىنكا مەمۇمۇن-داقالا.

مۇشۇ سوئالنى جاۋاب بىلەن تەڭلا بىزنىڭسە پەرىشانلىقىمىز ئۆزگۈرۈپ كەتتى، مەن پىكىرلىنىشتىن ئاتتىن ئىنىشىپ چۈشۈپ خەرىتىلىرىمنى يايدىم. مەن تەك-لىماكانغا كىرگەن ھەممە چەتئەل ساياھەتچىلىرىنىڭ شۇ ناقالا شەرقى تۈر-كىستاننىڭ مەخسۇس خەرىتىلىرى تولۇقى بىلەن بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھېچ بىر-سىدە بۇ «قۇم دېڭىزى» توغرىسىدىكى گەپ يوق ئىدى. مەشھۇر رۇس سەيياھى ن. م. پرژېۋالسكى تارىختا بىرىنچى بولۇپ يېپەك يولىنى ئاچقان. لېكىن ئۇمۇ تارىم ۋە تەكلىماكان ئىچىدىكى بۇ مۆجىزە تۈگۈنىنى تاپالمىغان. شۇڭا مەن بەك-قۇلئاددە خۇشال بولغان ھالدا:

— مومىنكا، سەپىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولسا، — دېدىم ئۇنى يېنىمغا چاقىرىپ، —

— يېپەك يولىنىڭ، تارىم ئۆزگىنى تېپىلدى. سىلە، «تۇرۇ» نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بۇ-رۇن چۈشۈنەمسىلە؟

مومىنكام كۈلدى. چۈنكى ئۇ «تۇرۇ» توغرىسىدا مەن بىلگەن سۆزلەرنى بىلمەيدىكەن. ئۇنى سۆزلەپ بەردى. مەن ئەنە شۇ مۇنۇلارنى چېكىستىم.

— دېمەك، بىز تۇرغان بۇ «قۇم دېڭىزى» بىزنىڭ ھېسابىمىزچە بويىچە بىرىنچى تۇرۇ. ئەنە شۇ بىز ئوزۇق-تۈلۈكلىرىمىزنى مەشەددە قويۇپ، بۇگۈن كەلگۈسىچە تۇرۇپ، ئىز دېسىمىز كېرەك. ئەگەر مۇشۇ لەۋاپىمىزدىكى قۇم ئىچىدىن يەنە بىر تۇرۇنى تېپىپ ئالالىساق، چوڭ قۇم، يېپەك يولىنىڭ، تارىم بويىدىكى ئىز-لىرى بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنى دېيىشىمگە ئۆزگۈرۈپ دېگىنىمدەك دوڭگە چىقتىم. كۈن ئېگىلىپ كېلىۋا-تاتتى. تارىم ئەجايىپ بىر جىرايلىق تولغىنىپ ياغىراپ تۇراتتى. قۇم تاغلىرى قاتار-قاتار تىزىلىپ ياتاتتى. تارىخقا كىشى رۇشتە نىسبەتەن تەجرىبەم بولسىمۇ، مۇناسىپ قىممىتى قۇم يوللىرىنى بەلگىلەشتەك تەجرىبەم يوق ئىدى. شەرققە قاراپ تۇرۇپ، ئونىنچى ساتوڭ ئويلىنىپ تۇردۇم. ئاندىن خەرىتىدىكى دوڭنى زاكىنى تېپىپ، تەكلىماكاننىڭ مەلۇم جايىدىكى بەلگىلىمىدىن دوڭ بولدى.

ئەن بويۇم ئاتقا مىنىپ قىلىن قۇملۇق قىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتىم.

تەكلىمىكاننىڭ ئىچى ئىسسىق ئىدى. تاغ-تاغ بولۇپ يېتىپ كەتكەن قۇم دۆۋىلىرى ئىچىگە كىرگەنسېرى بىزنى سىرلىق بىر ئەپسانە ئوراۋالاتتى. خۇدا-دى بىر ئادەم قولى بىلەن دۆۋىلەپ قويغاندەك بۇ قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى دېسىڭىزچۇ؟! نىشانىڭ دەھشەتلىك ئەرۋىشى مۇشۇ. چۈنكى سەن بۇ ئوخشاش قۇم دۆۋىلىرىگە يەلكە تۇيالمايسەن. ئەگەر ئاتلار يەخشى بولمىسا ئۇنىڭدا يولتۇپ كېتىسەن.

مۇشۇ تۆت-بەش سائەتلىك مۆمىنكام ماڭغان بىر يەردە كېلە نى كۆرسەتتى. ئاغزى قىپ-قىزىل، ئوتتۇرىسى بىتەيىن دۆۋىنكا پالوندەك قاراچىپار بوجانۋارنىڭ ئۇزۇن-لىقى بىر مېترچە كېلەتتى. ئۇ خۇددى قورقۇپ مەرىگەندەك مەرەيمەكتەن.

— ئادەم سېزىپ يەنىكى كېلە مۇشۇنىڭ بىر تۈرى ئەپەندىم، — دېدى مۆ-مىنكام چول كېلە سىگە قاراپ تۇرۇپ، — ئەمما بۇ كېلە سىنىڭ ياۋان يېرى سوغا چوڭ ئادەمنىڭ ئېيىدا — ئوغرى چىپىغا بېسىپ قويدى بىر دەپتىن ئىچىگە ئۇزۇن قىيىنى سۇراۋالسا.

بۇ كۈن كەلكەنچى تۇرنى ئاپالمىدۇق. قۇم ئىچىگە ئەخمەن ئۇنبەش كىلومېتىرچە ئىچكىرى كىرىپ كەچ سائەت يەتتە بىرىمدا سالامەت ئۆز قارارگاھى-مىزغا يېتىپ كەلدۇق.

ئەتىسى (١٧-ماي) كۈن ئوچۇق بولدى. ئەتىگەن سائەت بەشتە ئور-نىمىزدىن تۇرۇپ ئاتلىنىپ كەتتۇق. بۇ كۈن باشلىقچە تەكشۈردۈم. ئادەتتە كۈنچا رەيىكى ئۇزۇنلا رەئىجىسىمسەن ئېلىپ قارىغاندا بىر تۇرە بىلەن كەلكەنچى ئۇزۇنلىقى ئارىسى تۇز يەرلەردە يەتتە كىلومېتىر، تاغ يەرلەردە ئوچ كىلومېتىر كېلەتتى. قارىما قالغاندا تەكلىمىكاننىڭ شىمالى ئۇزۇنلىقى ئۇزۇن بولغان. ئەمەلدا ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئارىسى ٧٠-٨٠ كىلومېتىر دەپ مۆلچەرلىنىدۇ. مۇشۇ قاتتىق جاپالىق ١٥ كىلومېتىر مۇساپىنى چوڭ كېلە تۇرۇپ تەكشۈ-رۈشكە ئېرىشتۇق.

چۈشلۈكچە يەنە ھېچ نەرسە تاپالمىدۇق. چۈشتە دەم ئالغاچ قۇم دۆۋىسىگە قاراپ ئولتۇرۇپ يەنە ئۇ يەرلىك قىلىپ قالدىم. قۇم دۆۋىسى ئېگىزلىكى [illegible] ئۇزۇنلىقى [illegible] تەكلىمىكان ئىچىدىكى قۇم ئاقىمىغا ئوخشايتتى. بەزى يېرى ئاقتۇق كەلسە بەزى يېرى قاراڭغۇ. [illegible] بىر يەرلەردە خۇددى كۆرۈنەتتى، [illegible] ھەممىدىن قۇم بىر بىر پارچە [illegible] پۈتۈن، چوڭ [illegible] بىر يەرلەردە [illegible] قۇم دۆۋىسى [illegible] ئولتۇرۇپ [illegible] تىم.

بىرچاغدا (قەۋم - پۈتۈننى ئەخمەتنى تۇققانلىرىمىز كىملىكىنى چۈشەندۈرۈشتە) ، قەۋم - قېرىنداشلار»
تامامەن ئوخشىمىسىمۇ قىسمەن قەۋم - قېرىنداشلىرىدىن ئازراق يىراق قىلىپ
ياتقان بىر دۆلەتكە كېلىپ تۇرغانمىز. بۇ سائەتتە ئۆزىمىز ئەزگىلى ئەمەس. ئاتىمىز
چۈشۈپ ئالىدىغان مەزگىل دەپ بىلىمىز، تونۇپ يەتكەن چىقتىم. ھېچ بىر ئىشلەمەيمىز
تۇرمۇشتا ئاقۇزۇش كەلگەن ئەرپىشىن تۇرمۇشتىكى چېلىنىپ ئوبدان تۇرۇشقا قاراپ
سىرتقا باشلىدىم. ئاز تولا ئىشلىگىنىمىزنى كېيىن مومىنكام چىقىپ يار-
دەملەشتى. بىر سائەتتىن كېيىن يەنە ئۆيدىن تۇيۇپ چىقتى. جاۋابىنى كۈتتۈم.
مەنمۇ - يەنە دېگىنىمچە ھېلىقى ئەرپىنى ئىچىپ ھازىرقى كىيىملەرنى ئالدى.
ئۆيگە ھەممىسى چۈشۈرۈپ كەلگەن بىر سىغىر ئىچكۈچى سۇغۇرۇپ قويۇپ
قەۋم - قېرىنداشلار چوقۇنغانلىقىمىزنى قويۇپ قويدۇق!

- ماما، بۇ ئىشلىنىشى، ئۆزى مومىنكا! - دېدىم ئەرلىرىمىزنى سۈرتۈپ
ئۇزۇن مەن ئۇزۇم ئېچىلىپ... - نېمە، پىيالىلەرنى ئېلىپ. ئۇ شەرقتە
قارىم ياقىلاپ ئولتۇرۇپ كۆرسەتكە جەنۇبىي بىلەن مەشھۇر، ھەممە بۇرۇن دېڭىز-
لىرى، جايلاشقان دۆلەت خوشاللىقى، غەربىي- جەنۇبىيدە قارىم يا-
قىلاپ مارالبېشى ئەلى، توققۇزساراي، ئېسىپ تۇتۇپ قەشقەرگىچە،
جەنۇبىيدە ئەكىلىمىكانى قاق تۇتۇپ ئىسمىنى بولۇپ ھەقلىق ئىچىدە سۆزلىسەكەن.
سىلىشلىقتا كۆچرەك بولىسا بولىدىغان قوقالۇق يولىنىڭ مەركىزى
بولغانىكەن!

مومىنكا مۇشۇ خۇشال بولۇپ، قېشىمدا يەنە تۇرۇپ تۇرمىغى بىلەن
جىلىسنى سۆزلىگەن مالىنى ئولتىرىدى. مەن ئۇنىڭغا ئەكىلىمىكا ئىسمى ئاتايا
تۇرۇپ ئېيتقان ئەزكىرلەر دەۋرىلەر قىلىشقىنىمىزدە، ئاتا كۆپ مەۋلا نەملەر-
نىڭ، قاغىشى بىلەن بۇ كىيىمىنى قەۋم بېسىپ قالغان بىر تىلسىم ئەمەس،
بۇرۇن بوپەردە ئالتمىشقا يېقىن جولغا - كىچىك شەھەرلەرنىڭ بولغانلىقىنى
بۇ شەھەرلەردە دۇنيا خۇپىي ئەھمىيەتكە مالىك، مەشھۇر، سەنئەت-
نەپىسلىكى ھەدەپ بىر نىيە قىلەرنىڭ بولغانلىقى ۋە ۱۲ - ۷ ئەسىرلەردىن
باشلاپ موڭغۇللار ئاللىقاچان كۆچۈپ كەلگەن قوماتلىرىدىن بۇ مەدە-
نىيەتلەرنىڭ كۆمۈلۈپ قالغانلىقىنى يەنە ۋە تارىخ نوقتىسى ئەزە-
رىي بويىچە سۆزلەپ بەردىم!

- سىلەرنىڭ بۇ سايىمۇ مۇشۇنداق بىر پاراڭلارنى دېگەنىدە مەن
ئۇنىڭغا ئېشەنمىدىم. سىلىگە ئىشىنىمەن. - دەپ كۈلدى
مومىنكام. بۇ كۈنى بىز قارارىمىزغا تولۇق خۇشال قايتتۇق.
ئۈچ - ئۈچ كۈنى ئۈچىنچى، ئۈزۈل، ئاپالىسىدۇق. تۆرتىنچى، ئۈزۈ

«مۇھىم دېلو» دىكى كەلىمىنكا ناملىق تۈرمىگە قاراپ (شەرقىي جەنۇبقا قاراپ) 50
كىلومېتىرچە يەردىن ئېلىپ باردى. بۇ يەردىن بىر كىچىك زاراتكا ئاقتۇرۇلۇپتۇق.
شۇنىڭ بىلەن كەلىمىنكاغا قالغان سايى ھەممىمىز ھالسىزلىنىپ ئازدۇر-
كوپتۇرۇنچە بىلەن 1954 - يىلى 15 - مايغىچە كۈنى تاماملاندى.

« غازىيانە » قۇمۇلدا

قۇمۇل خەلقى ئۈچۈن ئېغىر بىلەن ئېيتىلىپ كەلگەن بۇ سوز تارىخ ئۈچۈن ئەمەس مەقسەت ئەمەس. بۇ ئۇرۇشنى باشقا قالغان قومۇللۇقلار دېگەن مەسىنى بېرەلمەيتتى. ھالبۇكى، خىتاي چېگرىسىغا يالغۇز ئىشقان بوقۇتلۇق ئارىلىق ئۆز يىغىش قاراشلىرى ئوزى ئەسىرلەردىن بويان خىتاي ھا- كىملىرى ئەۋەتىپ كەلگەن ھەربىي قىسمىلىق ئاچا ئۆزلىرىغا قارشى كۆرەشلىرىنى ئېلىپ ئۆزى مەزلۇملار بىلەن تۇراپ كەلگەن بولسا، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزى ئېسىل ئالغانلىقىنى كېيىن بىر نەچچە يۈز قېتىم ھالاك ئاقلىق كۆرەشلىرىگە ئاتلىنىپ، يولدا غالىبىيەت قولغا كەلتۈرۈپ كەلگەن ئىدى. مۇشۇ شەرەپلىك جاسارەتلىرى ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۇلارنى زامانىسىنىڭ باتۇرلىرى ۋە قەھرىمان ئەۋلادلىرى، غازىلار دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى.

مەن بۇ مۇبارەك شەھەرنى 1950 - يىلى سېنتەبىردە تۇنجى خىتاي شە- ھەرلىرىگە قالغان زىيارىتىم ۋاقتىدا يول ئۈستىدە بىلە بىر قېتىم كۆرگەن ئىدىم. 1955 - يىلىنىڭ - ئىيۇننىڭ 19 - ئىيۇلىغىچە ئۇنى تارىخىي ئىزدىنىش تەكشۈرۈپ، شۇ كۈنلەردىكى ئەھۋالنى بىر قەدەر ئوقۇپ چىقتىم.

ئۇ كۈنلەردە قۇمۇللۇقلار مۇنارى ۋالىسى 1930 - يىلى يۈز بەرگەن قۇمۇل قوزغىلىڭى غازىسى، خوجا نىياز ھاجىمنىڭ ئەلا ئىشەنچلىك كىشى- لىرىدىن بىرى بولغانلىقى تارىخىدا ئۆتكەنلىكى قوغۇرىدا دېگەن ئېرىشكەن ماقۇتخان ئىسىملىك كونا زىيالىي بىرى ئىدى. مەن ئۇنى 1984 - يىلى ئۈرۈمچىدە بېرىپ بىر مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىكى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان كۈندىن باشلاپ بىلەتتىم. سەۋەبى ئۇ ئادەم بىلەن سىلە قۇمۇل ئىنقىلابىغا ئاق- ساقال زوھۇرىدىن ئاخۇن ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ سىر تۇتقۇزمىسىنى خو- جا نىياز ھاجىمغا ئۇنى ئۆتكۈزگەن تۈۋەن كۆرگەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن زوھۇرىدىن ئاخۇنكا ئىسىملىك ئۆيىگە ھەر قېتىم بارغىنىمدا ئۇنى كۆرەتتىم. ئۇ ئۆلۈمىنىڭ ئالدىدا ماڭا يازما چەت بازاركىشى ئىدى. ھەممەم ئادەم كۆپ يوزدىن ئىككىلىگەن كالتەك يېتىشكەن ۋېيىن باغاپ تاپا نچە

ئېيتقاتتى. مەن بۇ ھەرخىل سوئاللارنى سورايتتى. قۇمۇل ئۆزۈمنىڭ ھەققىدە قىزىق-قىزىق سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. قىسقىسى مېنى ئۆز بالىسىدەك ياخشى كۆرەتتى.

1937-يىلى سېنتەبىردە خوجا نىياز ھاجىم سولاققا ئېلىنغاندىن باشلاپ مەن ئۇنى كۆرمىگەن ئىدىم. بۇ ئارىدا ئۇ بىر نەچچە قېتىم تۈرمىلەردە بولۇپ سەل چېچەك ئىزى قالغان ئوشۇق ۋە دۈگىلەك يۈزلىرىنى قورۇق بېسىپ كېتىپتۇ. قويۇق ۋە خېيىر ئېلىك قارا چاچلىرى قاردەك ئاقىرىپ، كەلگۈ-رىلىرى ئولتۇرۇشۇپ قاپتۇ. بۇ كۆرۈشتە ئۇنى ھېچ كەم 60 ياشلاردىكى كىشى دېمەتتى. ئۇ 1892-يىلى قۇمۇل شەھىرىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئىدى. مۇشۇ ھىجران ئايرىلىشلىرى ئۇ پېشانە بولسا كېرەك، مەن بىلەن ئۇ بۇ قېتىم شۇ ئەھۋالدا مېھرىبانلىق ۋە سېغىنىش روھى ئىچىدە كۆرۈشتۇق، شۇ بىر مىنۇتلاردىكى ئۇنىڭ چىرايى ھېلىغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

ئۇ ئەتىسى بىزنى باشلاپ شەھەرنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، ئالتۇنلۇق مازاردا، ئىچىدىكى خانلارنىڭ قەبرىلىرىنى كۆرسەتتى. بۇ مازار ئىچىدە ناھايىتى كۆپ ئاسار-ئەتىقىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەمىن خانلىق تەرىپىدىن 1741-يىلى سېلىنغان بىر مەسچىت خانىقە بىلەن 1849-يىلى بېشىر ۋاڭ ياسىتقان بىر قەبرە بىرگۈمبەزى بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. چۈنكى مەسچىت خانىقەنىڭ ئىچىگە ئورنىتىلغان خىلمۇ-خىل نەقىشلىرى بىلەن تورۇس ۋە ھاۋاق پەرمانلىرىغا بېرىلگەن رەڭمۇ-رەڭ نەقىشلىرى (بوياق بىلەن بېرىلگەن نەقىش شەكلى) ئىسلامىي ئۇيغۇر ئۇيغۇرخان مازىرىنى ئەسلەتتى. گۈمبەزگە ئىشلىتىلگەن قاشتېشىنىڭ كۆك بىلەن سىرلىرى قەدىمقى دەۋرلەردىكى ئاپپاق خوجا مازىرىغا ئوخشايتتى. ئەگەر سىزنىڭ ئىچىدە نۇرغۇنلىغان گۈمبەزنى ئاپپاق خوجا مازىرىنىڭ كېيىنكى شەكلى ھاسىل ئىشلىرىگە قاتناشقان قەشقەرلىق ئۇستا رەزىمەت باشلىق ئامىرجان ياسىغان دېگەن. لېكىن بۇ گۈمبەزنىڭ بەزى زىننەت تەرەپلىرى ئاپپاق خوجا مازىرىدىن ياخشىراق بولۇپ، ئۇنىڭ ساقلىنىشى تېخىمۇ ياخشىراق بولغان.

18/- ئىيۇن كۈنى شەھەرنىڭ 12 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بېغىداش يېزىسى ئىچىدىكى قەدىمىي گۈزەل بىر باغنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ زىيارىتىمىزگە ھەمراھ بولغان ئاكام ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ باغ بېغىداش يېزىسىدىكى سۈپەتلىك ئوغلى تاغىستىكى بىر كەڭ بىنى ئورمانلىق سايىنى ياساپ يا- سالغانىكەن. شۇڭا ئۇ تۇغۇزلىكتىكى بىنى گۈزەللىككە ئىنسان قولى ئارقىلىق بېرىلگەن ئەمگەك مېۋىسى قوشۇلۇشى بىلەن شۇنچىلىك چىرايلىق بولۇپ كېتىپتىكى، مەسىلەن، ھەر خىل تاغ دەرەخلىرىگە قولدا تىكىلگەن چىنار تېرەكلەر سېپى سۆگەتلەر بىلەن ياڭاق، ئۆرۈك شاپتۇل جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر ئارىلىشىپ بىشەيى جەننەت بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇزۇنلىقى بومەزد- رىسى بىلەن تۆت تۈزلىكتىكى نىلا گىران چىگرا رىسىدىكى كۆپىنچە ئىچىگە جايلاشقان مەشھۇر ھەزرەتى بېغىغا ئوخشايتتى. بەزىلەر قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ باغنى شۇ ئاندىن چوڭ قەبرىدىكى دەرەخلەر باركى، قۇمۇل شاھى ئۆزىنىڭ كۆچىتىدە مېۋىلەرنى قىلىپ كۆكلىتىپتىكى نامى ئۆزلۈك، باغى ئەرەم، بېغىنى ئەكەلتۈرۈپ تىككەنمىش.

ھەمراھىمىز ئاكام تارىخچى سىز بىلەن ئۆتۈلمىسە تولۇق ئىشتىن ياخشى خە- ۋەردار قىلدى. چۈنكى بىز باغلاشقان باغنىڭ تارىخى ھەققىدە سورىغان سوئاللىرىغا ئۇ:

— چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ باغ ئىبنى ھەزرەت خانلىرىنىڭ ياز يايلاپ- دىغان يايلىقى بولغانىمىش، — دەپ خىلە دورۇس بىر تارىخنىڭ مۇقەد- دىمىسى سۆزلەپ بەردى. — ئۇ رىيا ن دۇنيا بويىچە ئىسىق ئىقلىم بولغاچقا ئىبنى ھەزرەت خانلىرىنىڭ ياز دا ئىشى قىلىشتا قېيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇلار ۋەزىرلىرىگە چىقىپ كۆرۈپ سالدۇق، ھاۋاسى ئىسىق سۇيى سوغاق، بىر تەرەپتە قىمىز قېيىنچى ئىشلەنچى تەرەپتە مېۋە- چۈۋسى پىشىپ تۇرىدىغان جاي تېپىڭلار، دەپ بۇيرۇپتۇ. بۇ بۇيرۇقنى ئەستايىدىل چۈشەنگەن ۋەزىرلەر پۈتۈن ئىبنى ھەزرەتنى بىيارىنى ئىزدەپ كېلىپ مۇشۇ جاينى تاپقانىكەن. بۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى چارۋىچىلىق، مالنى كۆپەيتىشكە ئوخشاش كۆپلە ربار.

راستلىقىمىز باغنىڭ شىمال تەرىپىدىكى چىرايلىق بىر گۈزەل تاشلىق تاغنىڭ باغرىغا ئويۇلغان ئۆڭكۈرچە كېمىرلەرنى كۆردۇق. بۇ ئۆيلەردىن بىز ۋەزىرلىك ئازادۇر- كۆپتۈرۈپ ھەم بىرمىز بار ئىدى. ئۇلار رەت ئۇچراپ كېمىرلەرگە ئوخشاش 11 تە سىردە بىنا قىلىنغان بولۇپ، ھەممە تەرەپتىن ئۇچراپ كېمىرلىرىگە ئوخشايتتى. بىراق بۇ ئۆيلەر شۇنچىلىك بۇزۇلۇپ كەتكەن

ئېيتتى، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بىزگە چۈشەندۈرگەن ھاموتخانىكام:

— قۇمۇلغا ئىسلام دىنى يېتىپ كەلگىلى بۈگۈنگىچە 944 يىل بولدى،

— دېدى بىر كىشى ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇلاپ تۇرۇپ، — ئوممۇتخانلارنىڭ ئاملىق خوتۇن پادىشالىق دەۋرى ئىكەن. ئۇنى ئۈچ يارلىق مۇھەممەت شاقازى دېگەن موللا مۇسۇلمان قىلغانىكەن. مۇسۇلمان بولۇش بىلەن ئوردان ئاغىچە موشۇ باغنى چولۇق مۇۋاپىق تۇتقۇزۇپ، بۇ تۆپىلەردىكى سوزۇقلارنى ياغما قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ھەربىر سەپلەنگە چىققان كىشىلەر بۇ تۆپىلەرنى بۇزۇشقا ئۇزلىرىچە ھەسسە قوشۇپ موشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپتۇ، ھېلىقى بالاۋۇ خىشمۇ بۇ تۆپىلەردە قاتار-قاتار بولسىغان. ھازىر ئۇ يۇقىرىدىكى ئەسەرمۇ قالمىغان.

مەن بۇ خاراپ تۆپىلەرنىڭ ئىچلىرىنى ئاختۇرۇپ يۈرۈپ سوقەدىنى پىشىق كېسەك تېپىۋالدىم. بۇ كېسەك بىزنىڭ ھازىرقى پىشىشىق خىشلارغا ئوخشىمايدۇ. ئوتتۇرىسىغا ئوتتۇز مۇنۇ بىر بەلگە ئويۇلغان ئىدى. بۇ بەلگە يالغۇز خۇنيەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېزىقلارغا بىر ئاز ئوخشايدىكەن. ئەللىك ئىككى ئۇ تېپىلغان يېزىق ئەمەس ئىدى. مەن بۇ شەكىلدىكى بەزى ھەربىلەرنى كۆچارىدىكى مىلىق تۆپىلەردە ئۇچراتقان ئىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بەزى ئۆز-مۇتەخەسسىسلەرگە ئاساسلىنىپ، بۇ كېسەك ئۇلگەن ئادەملىك بېشىغا قويۇلغان لەۋھە بولۇشى مۇمكىن. مۇتەخەسسىسلەر بەلكى بولسا ئۇنىڭغا ئېنىقراق جاۋاب بېرەلەيدۇ، دەپ بەرەز قىلدىم.

موشۇ مىلىق تۆپىلەر جايلاشقان تاغنىڭ قېشى بىلەن ئۇلىنىپ ئېقىپ كېلىدىغان ئىككى چوققىغا چىقىدىغان يول بار ئىدى. ھاموتخانىكام ئۇ يول بىلەن بىزنى باشلاپ بىر سائەت دېگەندە چوققىغا ئېلىپ چىقتى. ۋالىلىق ئىچىدىكى شۇ تۈزلەڭلىكتىن ئىسمى ئۇلۇغ ماي بۇيەرگە ئېلىپ چىقىشقا چولپان سەت بارىكەن. يەنى ئۇچوققىدا مۇھىم بىر تارىخى ئوبا[1] بولۇپ، بۇيەردىن قارىغاندا قۇمۇلنىڭ تۆرت تەرىپى شۇنچىلىك گۈزەل كۆرۈنىدۇ. كەڭ ئېتىز بوستان يايلاق بەخشى مەنزىرىلەرگە قاراپ تۇرۇپ ئۇزدىيار ئىنىڭ ئۈتمۈشتىكى بۇ نەزەرگە ئېلىنغان ۋالىي ماختانۇۋنىڭ ئىگىلىرى سۆزلەپ بەردى:

— قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان كېلىپ تۇرغان ھىللى چىقىشلىرى بۇيىچە ئۇزلىرىنىڭ ئىنلىكى ئاقا بولسىمۇ. بۇ بۇ ئىككى چۈشەنچە بىلەن تېپىشقاندا ئۇنىڭ ئىگىلىرى يەن دېگەن سۆز. ئۇنىڭ مەشھۇر ئاقىلى: «ئۇم، يالغۇز ئۆزۈم، بەغىشۇ نەۋۋە قىرىپ كورۇنۇپ تۇرغان قارلىق تاغلىرىنى ئىبارەت.

1) بۇ روۋنىچى چېتار رەيەلگۈسى.

قىرلارنىڭ تېپىشىچە بۇرۇنقى زامانلاردا بولۇنۇپ ئۆتكەن تاغنىڭ ھەر-
كەمدىكى قارلىقنى تېپىش بولغانىكەن. ئۇ ئەينىڭ باشقىچىلار تۈزلىرىنى ئەنشۇ
بىر ھەككە قاركە ئەمەس ئاتا قىقا نىسبەت قىلىپ، قارلۇق «...» ئاتالغان.
ئۇ يەنە زىخەلىقى ئىچىدىكى «قارلىق ئاتالغان» ئۇيغۇرلارمۇ شۇنىڭدىن قال-
غان ئىدى. ھازىرمۇ كۆپچىلىك تاغلىقلار تۈزلىرىنى شۇنداق ئاتىشىدۇ.
بەقەت شەھەرلىكى قوزمۇللىقلار تۈزلىرىنى، تۇرپا قالارە ناملىق ئۇزۇقا
نىسبەت قىلىشىدۇ. شەھەرنىڭ ھەربى شىمالىدا بېچۇق دېگەن چولقىپىزا
بار. ئۇنىڭ دەمخانلىرى قوزمۇلى مانجۇلەسكەرلىرى بېسىۋالغاندا ئول-
گەنلەرنىڭ تۇرۇپنى تولتۇرۇش ئۈچۈن ئۇرپان ۋە كۆچا رتەرەپلەردىن
كېلىپ كېلىشكەن.

بىز تۇرغان چوقتەسەن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئەلشەرقتىكى چېگا-
رىسى شىكشىكتا ئېغى ھەم ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەن قەشقەردە پەر-
لەلەتا رېخىلار بىلەن سوھبەت قىلغان ۋاختىمىز ئۇزمەقتە مۇنداق بىر مە-
لۇماتنى خاتىرلىگەن ئىدىم. «شىڭشىڭ دېگەن سۆز پارسچە شاھىنشا
(شاھلارنىڭ شاھى) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان» — دېگەن ئىدى ئۇ.
ئۇيغۇر قاتناشچىسى سۆزلەيمان داموللام بىلەن ئەھمەتجان كىتابچىلار
تۈزلىرى ئوقىغان بىرقەدەر كەنشالۇقىنقە ئاساسلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىرەلە
ئەرپىلىشچە VIII ئەسىردە شەرقى تۈركىستاننىڭ بەنىي بالىق ئەۋە سىگە
كېلىپ ئۇزبارىگاسى (پىشتابەك) قۇرغان ئەرەپ قوماندانى قۇتەيبە
بىننى مۇسلىم خىتايغا قارىشى ھەربىكەت قىلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئە-
رەپلەر خۇراسانى ئىشغال قىلغاندىن بويان شەرقى تۈركىستان ۋە
ئوتتۇرا ئاسىياگە ئەھمەدىيە سىلىمىگە ئەگەن خىتاي چېرىكلىرى چېكىنىپ
شىڭشىڭنىڭ كەينىگە ئورۇنلىشىدۇ. قۇتەيبە ئەسكەرلىرى شىڭ-
شىڭنا ئېغىزىغا ئوز ئۇرغىنى تىكىپ، «پادىشاھنىڭ ئەۋلىگى» دېگەن
نامنى خاتىرە ئورنىتىدۇ. مانا موشۇ سوزچاغرا-يابار. شىڭشىڭدا ھېچ
ئوتكۈزۈپ كېتىدۇ. قۇتەيبىنىڭ بارگاھىنى تىكلىگەن يەر ئۇنىڭ نا-
مىنى ئاتىلىپ، ھازىرمۇ ئورۇۋېچەك ئەۋەتتە ھېچقانداق ئاتىلىپ
كېتىدۇ.

بۇ مەلۇماتنى مەن ھامۇتخانلىكا سىغاۋجىپ ئېرگەن ئىدىم. ئۇ ئاڭ-
لىمىغانىكەن. خاتىرىسىگە يېزىۋالدى. موشۇ چوقتەسنى ئۆزۈپ بىرە
باغنىڭ ئىچىدە بىر سورە تىكە چۈشتۇق.

بۇ باغ سەيلىسىنىڭ گەنسۇ يېزى شەھىرىنىڭ تۆرت كىلومېتىر شەرقىي-
شىمالىغا جايلاشقان چاڭگىتوز قىسلىسى كونا قەلئەسىنىڭ تورلىرى تەكشۈرۈپ
تۇزۇپ XIV-XV ئەسىرلەرگە ئائىت مۇزىم بىر تۈرمە قورغانى بولغانلىقىنى
ئېنىقلىغان ئىدۇق. 14-ئىيون كۈنى تۈرمىچە- قۇمۇل بويى ئۈستىنىكى
تورغۇچىلار يونغا قاراشلىق ۋە يېچۈق ئاملىق يېزىدا بولدۇق. بۇيەردە
خوتەندىكى قاراشەھەردىكىگە ئوخشاش ئۇزۇن يەر ئۈستىكە كىسەك بىلەن
سېلىنغان، جاۋاك-جۇزرۇك، ئاملىق، سېلىق ئۆيلەر بار ئىكەن. ھەتتا
ئىشتۇارە بىلەن بولۇپ يەرلەر بەغىشلىغانلىقى بىلەن بىر يولسىز
ئىچىدە بۇنىڭ تامىلىرىدا مونۇ خەتلەر بار ئىدى.

O 3 9 ꝺ ... Z ... 3 ꝺ ... O ʔ ...

بۇ خەتلەر سوزۇق ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ، خەتتى جايلاشقان ئوخشاش
ستوكاپ يېزىلغان بىر شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ (ى) ە. (پ) 9،
(پ) 1 ۋە ق (نىچى) ھەرپلىرىنى ئېنىق ئوقۇغىلى بولىدۇ. ئاۋۋال بىر
قەدەر ھەرپلەرنىڭ بۇزۇلۇشى سەۋەبلىك ئوقۇشنىڭ تولۇق مەزمۇنى
ھازىرچە مەلۇم بولمىدى.

بىز قۇمۇلغا كەلگەندىن بۇيان بەزى پېشقەدەملەرنىڭ شەھەردە
بولغان ئۆيلىرى تېپىلغان سوھبەت ئارقىلىق تولۇقلىدۇق. لايچۇقتىن
تاپقان كونا نەرسىلەرنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھويلىسىدىكى لەرىيلىرىنىڭ
تولۇقلىرى ئۇلارنىڭ تارىخىي تاش خاتىرە ئىكەنلىكى قولىيازما تاپتۇق ۋە تارىخى
ئەھمىيىتىنى بىر قانچە مەلۇمات بېرىش خاتىرىلىدۇق. قولىيازمىنىڭ بىرسى
ھازىر بىزنىڭ كۆپچىلىك تولۇق خوجىلىرىمىز ئىچىدە تولۇپ كېلمىگەن-
قان مىلادىيە قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، ئىككىنچىسى XVII-
ئەسىردە كىرگەن (ئافغانىستان) دا يېزىلغان كىچىك رىسالە، قولىيازما
ھۆججەت ئەسىرى ئەسلىدە بولغان ئىدى. تارىخ خاتىرىلىرىنىڭ بىرى XVII
ئەسىردە قۇمۇل ۋاقتىدىكى تۈرمىسى، تۇرپان قورغىنى، ئاملىق جوڭغار ساھا-
رايى ئەمىرلىكىدە يېچىن بار، ئىلىدىن بىر كېلىشىمنىڭ خاتىرىسى بولۇپ،
بۇ ئەسىر 1697-1706 يىللىرى قۇمۇل خانلىقىنىڭ ۋاڭلىق تۈزۈمىگە قارىشى
كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ قوزغىغۇچىلىرىنىڭ باشلىرى تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن
بىر تارىخىي ئەسەر ئىدى. بىزگە مۇشۇ قوزغىلاڭنىڭ تېخى تولۇق بولماي ئۇنىڭ
تەپسىلاتى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ئۇستاز خانزادە ۋە ئۇلار بىلەن
تۇمۇر خان سوپىلار ئۈچۈن ئىككى جەڭگاھ قىلىپ بەردى.

1) ئۆز يېزىقلىرى، 16-18 بەتلەر.

شا مەخسۇت ۋاڭ ۋاقىتلىق قىلغان زامانىدا قۇمۇل ئاھالىسى بېشىغا ئېيت-
قۇسىز ئېغىر جەبىر-زۇلۇملار بولۇپ، خەلق قاتتىق نارازى بولىدۇ. بۇ
نارازىلىق سەۋەبىدىن بېشىدا شەھەر ئەتراپلىرىدىن موللا رازى، گوپۇغوجا
(ئۇزغوجا دەپ ھەم ئاتالغان)، دېگەنلەر قارشىلىق ئوتىنى ئۆرلەتىپ
كىشىلەر قوزغىلىدۇ. ئۇلار پۈتۈن قۇمۇل خەلقىنى مانجۇر-خىتاي ۋە
ئۇنىڭ مالايلىرى مەخسۇت ۋاڭغا قارشى كۆتۈرۈلۈشكە دەۋەت قىلىدۇ.
قۇمۇل خەلقى بۇ چاقىرىقنى ئۆز ۋاختىدا قوبۇل قىلىپ، قوللىرىغا قورال
ئېلىپ كۆرەشكە ئاتلىنىدۇ. تارىختا كۈچلۈك قوزغىلاڭ بولىدۇ. ئۇرۇشتا قو-
ۋۇق، مۇھاسىرىگە ئېلىنسىمۇ قوزغىلاڭچىلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىمايدۇ. بوغۇلسىمۇ
توختاۋسىز ئاتايى داۋام قىلىدۇ.
بۇ تارىختىن ئۇزاق يىللار بويى مەخسۇت ۋاڭنى ھىمايە قىلغۇچى خىتاي ئەسكەر-
لىرى كېلىپ بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرسىمۇ نەتىجە چىقىرالمايدۇ.
، ئۇرۇشتا قوزغىلاڭ، ئېچىنىش ئاچارچىلىق پەيدا بولۇپ، مەخسۇت ۋاڭ ئىلا-
جىسىز ئۆزى سىپىل يەشىنەقىغا چېكىنىپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن كېلىشىم قىلىشقا
چاقىرىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار مانا موشۇ ھىيلە-نەيرەڭگە ئالدىنىپ توختام
قىلىشقا سوزىدىپ قويىدۇ. بۇ تارىخى كېلىشىم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەينى مۇد-
داپىسى بويىچە تۆۋەندىكى ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
1. بۇرۇنقى ۋاڭ ۋە باشقا بەگلەر بىلەن ئۇرۇنداش قىلىنىپ كەلگەن دېھقان-
لار بۇرۇنقى ئويى ئىچى بىلەن مەلۇم سانىدىكى ئاشلىق كىيىم ۋە قىسمەن پۇل
ئۈچۈن ئىشلەپ ھېچ قانداق ھوسۇل ئالالمايتتى. توختامنىڭ بىرىنچى ماددىسى
، ئومومى زېمىنلىق ھوسۇلنىڭ 80 پايىزى ۋاڭغا، 20 پايىزى دېھقانغا تېگىشلىك
بولىدۇ، دەپ بېكىتىلگان.
2. ياغچى (دارخان) سىستېمىسىدىكى دېھقانلار ئىلگىرى ھەر ھەپتىنىڭ
ئالتە كۈنىنى ۋاڭ ئۈچۈن، بىر كۈنىنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەپ كەلگەن ئىكەن. توخ-
تامنىڭ ئىككىنچى ماددىسى ئۇ قائىدىنى ئۆزگەرتىپ، تۆرت كۈن ۋاڭغا،
ئۈچ كۈن ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان.
3. ئىلگىرى ۋاڭنىڭ قويچىلىرى پەقەت سوت-قېتىق، كىيىم-كېچەك
بىلەنلا تەمىنلىنىپ، ھەتتا ئۆلگەن ماللارنى تۆلەپ كەلگەن ئىكەن. توختامنىڭ
ئۈچىنچى ماددىسىدا قويچىلارغا ھەق دەپ ئاشلىقنى ھەر بىر قويچى
ئۈچۈن ھەر ئايدا بىر قوي، يىلدا بىر قۇر كىيىم بېرىلىپ، ئۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆلگەن-
لىكى بىلەن ئۆلگەن ماللارنى تۆلەش قائىدىسى بىكار قىلىنغان.
4. ئومومى خەلق ئۈستىدىكى ئوتۇن-سامان ئالۋاڭلىرى بىلەن ھاشا-

لارنا ماھەن مەنى قىلىنغان .

بۇ شەرتلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشقا ئوتيۇلغانلىقى ھەققىدىكى سوئاللىرىغا ئۇ رەت ورغا :

- مۇشۇ يىلنىڭ ئۆزى بىر جەلق بولغان ئۇچاغ - دەپ جاۋاپ بەردى،
- بۇ شەرتلەرنى ئۆزگەرتىش قەغەزگە يېزىلغان ئىدى، ئۇلارنىڭ قىسمەنلىكىدىن مولا رازى ، بۇنى ئاشقا پىشىپ ، ئۇردا قورۇق قىلىنغان ، ئالدىغا تىكلەپ قويۇپ ، دەپ ئۆزرىتقان . ھەمدىنىڭ ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ ئاپىرغان قوللۇق غوجا بار دەمسەن؟! ئۇ باشتا ئۇنىمايدۇ . بۇنىڭ بىر غەزەپ بىلەن قورغۇچىلار قولىدىكى قەغەز ئوخشاش كۆرۈپ قويۇپ ، يىغلاشتىن ھەرىكەت كېلىدۇ . شۇ چاغدا ئۇ زور قىيىنچىلىقنىڭ نېمىسىنى يانا ئىسلىغا كۆزىنى يەتكەن ۋاقىت بىلەن كۆزىدە ، ئۇ شەرتلەرنى ئوتيۇلغان ئاشنى ئۆز رەسمىيلىكىگە ئالدىدىكى سوپىغا قويۇپ قويدى ...

بىراق ئۇ ئوخشاش ئاشقا ئوتيۇلغىنى بىلەن ئۆمرى ئۇزۇن بولمايدۇ . ھېيتلىكىدە مەخسۇس قورغۇچىلار رەسمىي ئۆزگەرتىلگەن شەرتلەرنى بىلەن مولا رازى باشلىق قورغۇچىلار باشلىقلىرىنى ئۆز ئۆيىگە ئولتۇرۇپ ، چاشقاندەك ھاجى دېگەن سودىگەر باشلىق ئۈچ يۈزگە يېقىن قەيسەرلەرنى ئوت تېگىشكە يوللاشتى . قالغانلىرى قەشقەرلىكلەرنى تەرەپلەرگە قېچىپ ئۆزۈپ كەتتى . ئوخشاش ئاش سوغىغا قالدى .

بۇ ئوخشاش ئاشنىڭ سوۋغىنى چىقىرىلىپ ، ۋالى مەھكىمىسىنىڭ بىر سوھبەت قىلىنغان ۋاقتىدا كۆزلەپ قويۇلغىنىغا بىر نەچچە ۋاقىت بولغانلىقىنى بىلمىگەن بىر بىر مىيتو چەكلىمىگەن بولمىغىچە ئاش سوغىنى ئۇزىراپ خەتلىرى خىيلە ئۈچۈپ قالماي تارىخى ئەھمىيىتىنى يوقالمىغان ئىدى . ئولارنىڭ بىر نەچچە تەرەپتىكى بىر بىر بۇ ئشلىغىنى تىلغا ئالغانلىقى . ھەممىسى بىر يەنە بىر ھەر ئۆزگىچە كۆزدىن كەچۈرگەن . ساقى قالغان خەتلىرى ئوقۇپ كۆچۈرگەن يەرلىكلەرنىڭ مەزمۇنى ئىختىياتچىلىرىنىڭ دىل دەپتىرىدىكى سوزلەپ بېرىشىدىن .

مۇشۇ سوھبەت كۆچۈرۈلگەن يەنە مۇھىم تارىخىي ئېتىراپ قىلىنغان ئىدى . ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى ، بىر نەچچە قېتىم ئوقۇپ ئاشنى ئوخشاشلىقىنى بىلەلەيمىز . ئىككىنچىسى بىرمۇ ئوخشاش يېزىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئاشنى ئوخشاشلىقىنى كۆرسەتكەن ئاشقا قالغان مەخسۇس ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزگەرتىشى ئۈچۈن 1711 - يىلى ۋالىي ھاكىم بولغان چاغدا ئۇلارنىڭ قولغا كەلگەن . ئۇلار ئاشنىڭ ئەمەلىيەتتە غوجام ئىبادەتخانىسىنىڭ قورۇقچىلىرىنىڭ تاغ ھەيۋەتلىكلەر بىرى بولغانلىقىدۇر .

— زومىلاق يۈزلىرى قىزىل، قويۇق قاش - ساقاللىرى غەيرەتلىك، قار-
چىغا كۆزلىرى ئوتلۇق بىر ئەمەل كىشى ئىدى. — دەپ يازىدۇ ئۇ تومۇرخەلپىنى تەرىپ-
لەپ. — ھەمىشە ئاتلىق يۈرەتتى. ئەل ئارىلاپ قىيىنچىلىقى بار كىشىلەرگە
ياردەمنى ئايىمايتتى. ئەسلى بەگلەر نىشانلىق كىشى بولۇپ، تۇرپاندا ئۆز-
لۈكىگە (ئاش ئوخشام قەسەمنى قوزغىلاڭلارغا ئۆزلىرى ئىشتىراك ئاتىشىدۇ)
قاتناشقانلىقى سەۋەبلىك بىر نەچچە يىل تاغ - تاشلاردا قېچىپ يۈر-
گەن ئىدى. لېكىن مۇشۇ يۈرۈشىدە ئۇ كەينىگە ئادەم توپلايدۇ. نەتىجىدە يىلى
(1913 - 1914) يەنە ئىشتىن قوزغىلىپ كېچىكمەي شەھەرنى قولغا ئالىدۇ.
خەلق ئۇنى ئەگىشىدۇ.

ئەمما ئۇ ئادەم مۇقىملاشقا چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئىچكىرىدىن
چىققان خۇلىق - لويى دېگەن كىشى باشتا بىر نەچچە يۈز ئۆزرە مىشۇپ
ئالالمىدى. كېيىن ئالدامچىلىققا ئۆتۈپ، چولاق قومۇل جاساقلىقىنى (مۇستە-
قىل قالالغىنى) بىرلەمەن دەپ ئۇنى قەمچىگە ئېلىۋالىدۇ، شۇ يەردە
كۆزىنى يوقىتىدۇ...

تومۇر خەلپە 1915 - يىلى ئاخىرغا سېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ،
ئۇنىڭ قوزغىلاڭچىلىرى قولىدىكى قوراللىرىنى تاپشۇرمىغان ئىدى. بۇ-
نىڭ ئۆزى يەنە بىر يېڭى قوزغىلاڭنىڭ بېشارىتى ئىدى. بۇنى چۈشەنگەن
قومۇل ھەربىي ئىشتابىنىڭ باشلىقى لىيۇ - سىجاڭ دېگەن كىشى 1930 - يىلى
كۆزدە خەلق قولىدىكى قوراللارنى ئۈزۈل - كېسىل يىغىۋېلىش مەقسىتىدە
تاغلىقلارنىڭ شەھەردىن ئاشلىق ئېلىشىنى مەنئى قىلىدۇ. بۇ ھادىسە تاغ-
لىقلارنىڭ كۆڭلىدە بىر زەربە بولىدۇ. شۇڭا بۇ يامان ئەھۋالنى
چاپسان ھەل قىلىش ئۈچۈن تال تېغى دېگەن يەردىكى تاغلىقلارنىڭ ئاق-
ساقالى سالىھ دورغا قىسمىلىك كىشى شەھەرگە كېلىپ، لىيۇ - سىجاڭ بىلەن كېلىشىم
قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ. بىراق بۇ ئۇرۇنۇشنىڭ نەتىجە بولمايدۇ. دەل
مۇشۇ چاغدا تۇمشۇقى ئىلىپ بارغان بىر خىتاي ئەمەلدارى بىر ئۇيغۇر
قىزىنى خوتۇنلۇققا زورلىشى نەتىجىسىدە ئۇ ئۆلتۈرۈلىدۇ، ۋەقە چىققان كېچە
ئۇنى ئالغان سالىھ دورغا شۇ كۈنى قوزغىلىپ، قومۇللىقلار بىلەن بىرلىشىدۇ.
بۇنىڭغا ياشلىقلار تاغ ياۋدىشى بولۇپ، ئەل ئارىلاپ، ھەممە يېزىلار
قوزغىلىپ كەلگەن 61 ياشلىق ياشان غوجانىياز ھاجى كېلىپ قوشۇلى-
دۇ. بۇ ئۇنى تاغلىقلار بىرلىشىپ چىققان ھېجرىلىك كەلتۈرۈشىدۇ.
1931 - يىلى مارتتا قوزغىلاڭچىلار بىلەن لىيۇ - سىجاڭ ئارىسىدا بىرىنچى قېتىم
رەسمىي ئۇرۇش بولىدۇ.

مەن بۇرۇن شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا، «قومۇل ئىنقىلابى» دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن مانا بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئىككىنچى سەۋەبىنى بىلسەممۇ سال دەۋرىدىكى
پاكىتلىرىنى ئاڭلىمىغان ئىدىم. سوھبەت ئۈزۈلگەندە قاتناشقان چوڭلار رىۋايەت
بىر دەمدە مەلۇم قىلىشىچە، سال دەۋرىدە قومۇل ئىنقىلابى باشلانغاندا بىرىنچى
بولۇپ ھەرىكەت قىلغان كىشىلەر. شۇنىڭدەك شەيخ نىياز ھاجىم ئۇنى
بېشىدە ئۆز سۆيۈنۈش ھۆرمەت قىلغانىكەن.

ئۈزۈندىن قولغا كەلگەن ئىككىنچى نەرسە قومۇل ۋەقەلىرى ئۈستىدە
1911 نەشر قىلىنغان، «بەش ھاشىيە» ناملىق خەلق داستانى ھەققىدىكى
مەلۇمات ئىدى. ئۇ دەۋردە ئېيتىلىشىچە ئۇ داستان قومۇللۇقلار ئارىسىدا
1680 - يىللىرى جۇڭغارلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى
بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرىدا ئېچىنىشلىق ھالدا بىلەن قۇرۇلغان، تۇرپان
خانى خوجىكە جاساق، (تۇرپان - قومۇل ئۇيغۇر مۇستەقىل ۋىلايىتى) تە-
رىپى بىلەن تاماملىنىدىكەن. ئۇ مۇنداق باشلىنىدىكەن:

كاللا شوھى خانلىق قاختىنى![1]
دارغان بەردى قومۇلنى،
جاساق بولۇپ ئولتۇرۇپ،
بولەي تۇتقۇزدى مۇلنى.

مەن تۇرپان، ئېمىنقوت، ئۈرۈمچىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىم ۋاقتىدا
، تۇرپان ھاكىمى خوجىكە جاساق، دېگەن بۇ ئىسىم ھەققىدە بەزى مەلۇمات-
لارنى ئاڭلىغان بولساممۇ ئۇنىڭ تولۇق تەپسىلاتىنى ئالالمىغانىكەن ئىدىم.
- ئۇ جاساق مۇنداق قۇرۇلغان، - دەپ ئۇ دەۋردىكى ماڭا ئۇنى بۇ
قېتىم بىر قەدەر ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەردى، - قومۇل قالماقلار قو-
لىدىكى چاغدا ھەر ئىلى يازدا بىر قېتىم چېلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىكەن. بىر
يىلى شۇنداق مۇراسىمدا ھېز ماڭىدىغان ناملىق قارلۇق، قالماق قىزلىرى
قاتناشقان بىر پالۋاننى يەڭگەچ قويۇپتۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان قالماق
[illegible] 500 تايىق ئۇرغۇزۇپتۇ. شۇنچە تاياق يەپ
[illegible] قىلماي، چاچراپ تۇرۇپ [illegible]:
- ماڭا قىلغان مەرھەمىتىڭ شۇ بولسا مەن بىر پارچە گۆشىنى
كاۋاپ قىلىپ يەۋال، - دەپ يامپىشىنى ساڭگىلىتىپ قالغان قوشۇ
مۇشتۇمنى [illegible] ئاشلاپ بىرىپتۇ. بۇنى ئۇزىگە
[illegible] ھازىرغا ئىسما قېچىپ بولىدۇ. شۇ

1) كاللا شوھى - 1722-1662 - يىللار.

چاغدا چېلىشقا ئارىلاشقان قومۇللۇقلار قوزغىلىپ، نەتىجىسى ئولتۇرۇپ قالدى. بۇ
ھەرىكەتكە ئىسيانچىلار تارىخىدا ... دېگەن كىشى باشچىلىق قىلىپ قومۇل
ئۇيغۇرلىرىنى ئازات قىلماقچى. ئىسيانچىلار تارىخىدىكى ئۇيغۇر پالتىچى ... خان-
لىق دېگەن كىشى يازىدۇ. بۇ كىتابنىڭ بېشىدىكى يازغۇچى بىلەن قومۇل
ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرلەشتۈرۈپ، ئۆچمەنلىك ... داۋام قىلىدۇ. بۇ چاغدىكى
كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇزۇن ئۇلار.

ئۇردۇنىڭ ... دېگەنلەر تارىخى ئەدەبىيات ... ئىككى
ئېپىزوتلىرى، ئىسيانچىلار تارىخىدىن ئىبارەت خاتىرىلىرى ئۇزاقتىن قېلىپ-
رىيە دېگىنىمىز ... يادىكار ئالاھىدە، بىرىنچى ئىشى چوڭقۇر
خاتالىق بولغان ئىدى، موشۇ خاتالىق نەتىجىسى مانجۇر-خىتاي باس-
قۇنچىلىرى 1960-يىللىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ پۈتۈن يۇرتلىرىغا يېيىلغان ئىدى.
بۇ ئىشنى باشقىلەرنىڭ ئۇردۇسىنى شۇ ئولتۇرۇشتا يەنە ئۇرغۇن
ئەسەرلەرنى يېزىۋالغان ئىدىم.

ئۇ دەۋرگىچە ئۆرگەنگەن 70 ياشلاردىكى تۇرۇپ كەلگەن كىشى بو-
لۇپ، ناھايىتى جىق ئەسەرلەرنى بىلەتتى. چۈنكى ئۇ قومۇل ۋاڭلىق ئوردىسى-
دا ... بولۇپ ئەل ئارىلاپ نەچچە يىل ئىشلىگەن. كېيىن 1932-يىل
ئوردا ئىچىدىكى مەخسۇس خوجا نىيازنى باشقۇرغان. بۇنى ئالىمۇ
ئۇ شۇ ئوردىكى ھەممە مەلۇماتلارنى خەۋەردار بولغان كىشى ئىدى.

ئۇ تۇرپان سوھبەتلەرىمىزدە كەچتە قومۇل تاغلىرىنى زىيا-
رەت قىلىشقا ئۆي سالماسلىقنى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. ئەتىسى
ھامۇت خانىكام بىلەن كېلىشىپ تۇرنالىق تاغ ئىچىدىكى ئەۋلىيالىق مۇھىم نۇم
ئايۇنغا بېرىشقا كېلىشتىم. ھامۇت خانىكام شۇ كۈنى بىزنىڭ ئولتۇرۇپ
تىلغۇن ئارقىلىق نوم ياشلىقىغا خەۋەر قىلىپ، ئۇزۇنلا ھەم بىللە بارۇ-
دىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەتىسى - يەنى 1956-يىلنىڭ 16 ئىيۇن كۈنى ئۇنىڭ
يېنىدىكى زامانىسى بىلەن نومغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق.

يولىمىزنىڭ يېرىمى دېگەندەك ھەرخىل تاغلار ئىچىدە بولدى. بۇ
تاغلاردىكى - بىرى ئىگىز، سىرلىق ۋە گۈزەل ئىدى. سول تەرىپىمىزدا
گويا ھەممە تاغلارنى باشقۇرىدىغان ئۇزۇن ئالدىغا كېسىپ كۆتۈرۈلۈپ تۇر-
غان تولىمۇ ئېگىز بىر چوققىنى كۆرسىتىپ ھامۇت خانىكام ماڭا:

- يالغۇز تۇرغان تىغ دېگىنىمىز شۇ ئۇ، - دېدى قاتناشقۇچى بىر
ۋەقەنى ئېسىدە ئالغان كىشىدەك ئارقا-ئارقىدىن ئۇزۇن تىلەپ، - سىز بۇ تاغ
ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى ئاڭلىغان ئىدىڭىزمۇ؟

— ياق. — قىزىقىپ قالمىدىڭ قورقۇپ باسقان ئىزلىرىڭگە قارىدۇم،
ئۇنىڭ سىمىز ئىزلىرى غەزەپ ئوتىنى ئالغاچقان. دەرەخنى قولۇمغا
ئالغان بويۇم مەنمۇ جىم تۇرۇپ قالدىم. گاز 69 ئەگرى-بۈگرى تاغ يولىدا
بىر خىل غىڭشىپ كېتىۋاتاتتى. تاغ ئىچى بولسىمۇ ئالدىمىزدىكى پىلدىرلاپ تۇرۇۋ-
ۋاتقان ئىسسىق ھاۋا تىنچىملىرى بىردەم تۇزدەك بولۇپ ئىزلىرىمىزنى سالاپ
ئۆتەتتى. بىر چاغدا:

— ئۇ قوشاق مۇنداق باشلىنىدۇ ئۇكا، — دەپ ئۇنىڭ بىرىنچى كوپ-
لېتىنى ئاستا ئوقۇسى ھامۇتخانىكام.

يالغۇز ئۆيۈم بىر پارچە تاغ،
بۇلۇقنى قورغان
ئالتمىش ئالتە گۈزەل كەلەرنى،
تۇغلىپتىلەك تۇرغان.

كۆرۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ قوشاقنىڭ چولك بىر ئېچىنىشلىق تارىخقا ئىگە
ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. يول بويى مەن ئۇنى تىڭشاپ كېلەتتىم
يەرلىكلەرنى بىرىنچى ئالدىم. ئۇ XIX ئەسىردە مانجۇرلارغا قارشى چىقىپ شۇ تاغنى
ئۆزىگە پانا قىلغان ئالتمىش ئالتە پاچىشلىك پاچىشلىلەر قەھرىمانلىقى ھەققىدىكى
قوشاق ئىكەن.

قومۇلدىن چىققان كۈنىمىزنىڭ ئەتىسى سائەت 11 لەرچە مەسىلە
نومغا يېتىپ باردۇق. بىر خىل قارا قىزىل خادا تاشلار. گويا ئوتتۇرى يوقىتەك
چوڭقۇر ھاڭلار، پىچاقتەك ئوتكۈر قىيالار بىلەن ھېلى بېشىمىزغا گۈمۈر-
ۈلىدىغاندەك تىكلىنىپ تۇرسا، ئاپپاق قېرى چوققىلار ئاسمانغا تاقا-
شەپ تاغ ئارىسىدىن قوزغالغان ئېقىن سۇ تېگىلىرىدە قورغاق ئىدى. نۇرمەھەممەتنىڭ
سۆزلىرى ئۆتكەن زامانلارنىڭ ئېغىر ساداسى ياڭراۋاتقاندەك. ئۇ
يەردە بىزنى بىر توپ تاغلىقلار كۈتۈپ تۇرۇپتىكەن. ئۇلار ھامۇتخانىكام
بىلەن ئۇزۇنداق بىر سەمىمىي كۆرۈشۈپ كېتىشتى، مەن ئۇلارنى
غوجام نىياز ھاجىم تۇرغان ئاتاقلىق غازىلار دەپ ئويلىدىم.
دېگىنىمدەك، ھامۇتخانىكام باشقىلىرى ئالدىدا چۆكۈپ بىر تۈپ
قارىغاي ئاستىدىكى تاشقا ئولتۇرۇپ چايلىرى بىلەن ساقال
بۇرۇت، ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن قاپ-قارا يۈزلۈك بىر كىشى
ماڭا كۆرسىتىپ:

— ئۇلۇغ ئەۋلىيا بولۇپ، ئاتىسى پاڭگان، ئەۋلادى مۇشۇ يەردە ياشىغان
— دەپ كۆرسەتتى. ئىسمىنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ دېسە بولىدىكەن دەپ ئويلىدىم،

بولۇپ كەتكەنىكەن. شۇڭلاشقا ئاغرىقىغا [illegible] بېرىپ، شۇنچە ئادەم ۋە ماللار
قوتانغىچە تەخىر قىلىپ تۇرغىنىغا بارلىق قوشۇننى ئايرىپ ئوتقۇزغان ئىدى.
مانا شۇ ئاپىرىنى بىلەن بۇ ئاكىلىز « [illegible] پېرىنى يالغان » دەپ ئاتىلىپ كەتكەن
ئىدى. بولمىسا بۇنىڭ ئەرزەن چىلى [illegible] دېيىلگەن ئىسمى تاشبولىنغان ..
شۇڭلاشقا بۇ ئاجايىپ ھېكايە [illegible] نامىنى بۇرۇنقى ئاقمەز - مىرزان
بولۇشقان ئاغلىقلار ياراقلىق [illegible] قاتتى. ھامۇتخانىكام شۇخىرنى
ماختاپ تونۇشتۇرۇپ، شۇنداق [illegible] لىنى شۇ تونۇم سەپىرىمىز موڭغۇلىيەگە
ئەۋە قىلىپ ئوقۇتقانغان تېپىشقان [illegible] يىغىۋ شۇخىرلىرىنى ئىتكە ئالغىنى
سوزلەپ بەردى. 1885 - 1933 - يىللىرى موڭغۇلىيەدىنى شۇخىرلىقنى
ئوقۇپ كەلگەن ئوتتۇرىدا « [illegible] » « كوچىرلىرى » مەن
ياخشى بىلەتتىم. چۈنكى ئۇلار 1915 - يىلى كۆزدە موڭغۇلىيەدىنى يېنىپ
كېلىشى بىلەن بىزگە قورغان ئاتقان بىر [illegible] لىمنازىيەدە ئوقۇپ ئاتا يېتىپ قىشقا
ھۆددە تېلىك كورىستىن ئوقتان زىۋلەن ئىدى. [illegible] شۇ چاغدا يانىنى ئىسىملىك
ياشتاق شۇخىردىنى [illegible] ئىكىلىز قويىنىڭ يىلغا بىر [illegible] گالىغى
ئېشىنى يېتىپ يالىپ كەتكەن ئىدىم. [illegible] چىشى [illegible] دەل شۇ يا -
سىنلىق ئۆزى بولۇپ چىقتى. قوچىغا ئېلىشىپ كورۇشتۇق ۋە ئولۇشتۇق.
ئومۇما بىر بىرىم كۆرۈپ تۇرۇپ ئونىڭ ئادىمى ۋە شۇ كۈنلەردىكى
ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇق. ما نجودلار بىلەن قازاقلار نىڭ ئوتنى سۈرگۈن
لاگىرى قىلىشتى مەخسەدى، ئوتتاغنىنى ناھايىتى ئازغىنا ردا ئالماس
چىقسىنكەن. سۈرگۈنگە بارغانلار نەتىجە ئالماسلارنى قېزىپ بەرمەكەن.
ئۆزى قوروق، ئاشلىقى بىلەن جانلىق مالى يوق، يولى ئۇزاق ھەم چېگارە
بولغاچقا مەخبۇسلار ھېچ ياققا كېتەلمەيدىكەن. چوڭچىلارنىڭ ئېيتىشىچە
بۇ يەرگە سۈرگۈن كەلگەن مەخبۇسلارنىڭ سانى ئوتتۇز مىڭدىن ئو-
شۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئامان - ئېسەن ئۆز يۇرتلىرىغا يېنىپ كەت-
كەن، بىر قىسمى شۇ يەردە ئولۇپ قالغانلىرى بولسا موڭغۇلىيەگە قېچىپ
ئوتۇپ كەتكەنىكەن.

- بۇ كۈنكى ئوملاملار يەنە شۇ مەخبۇسلارنىڭ نەسلىنى ئەۋلا-
دلىرى بولغان كىشىلەردۇر - دەپ خولاسە چىقاردى ھامۇتخانىكام يەنە
كۆزلۈمسىرەپ. - شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەركىۋىنى قايرىپ چىقسىڭ
كەمسى، مەسىلەن، بىرسى قەشقەرلىق بولسا بىرسى كوچالىق. بىرسى
تۇرپانلىق بولسا بىرسى قومۇللۇق ... مېنىڭ سىزگە ئېيتماقچى بولغىنىم ئۇلار
ئۇلارمۇ بىز شۇخىرلار، مەنچۇ يالىڭ قەھىرىدىن قاچقانمىز، دەپ ناھايىتى

توغرا ئېيتسام، شۇنداق ئەمەسمۇ، «ئاپىرىن يالغان»؟

«ئاپىرىن يالغان»، ئاپپاق چىشلىرىنى چىقىرىپ، ساق مۈرىسىنى ئىرغىتىپ تۇرۇپ سەمىمىي كۈلىدى. ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسىدىن يالقۇنلۇق ھەسرەت نادامەت ئېچىدە ئاقارغان ئاق چېچىدىكى ئاق، قىلچە غۇبارى-كىرى يوق ئازادە يۈزىدىكى شەپقەت نۇرلىرىنى تۆكۈپ تۇرغان ئوتلۇق كۆزلىرىدىكى نۇرلۇق، قەلبىمدە مەڭگۈ پارلىغان مۈرىسىدىكى مەجرۇھ بولسىمۇ ئۈزۈلمىگەن ئۈچۈن تىنىمسىز تۇرۇپ ئۇرۇلغان ھەقىقىي ئىنساننىڭ ئېگىلمەيدىغان-لىكىنى دەپ بېرەلەيتتى. بۇنداق تاغ ئۆرۈلمەيدۇ. ئۆز ئىشىغا ۋاپادار ئىنسانغا سادىق مەردانىغا زىلزىلىلىك بىلەن قانداق يەر بىلەن يەكسان قىلماق مۇمكىن؟! مانا مەن ئەمدى ئېيتىمەنكى ئۇنىڭغا ئاپىرىنلىرىمنى ئوقۇدۇم:

— ئاپىرىن ساڭا ئاكا! «ئاپىرىن يالغان!».

خۇلاسە

ئەگەر مەن بالا ۋاقتىمدا خىيالىي ساياھەتلىرىمگە ئىلھام بەخش ئاتا قىلغان خوتەن مەھەللىسى ئالدىدا ئولتۇرۇپ بىر نەچچە ساياھەتنامىلەرنى ئوقۇپ چىققان بولسام، ساياھەتنىڭ ئەمەلىي جەريانىدا ساياھەت ئۈستىدە ۋە ساياھەتتىن كېيىنكى خۇلاسىلەرنى ئىشلەش ئەسنالىرىدا خىتاي ساياھەتچىلىرى جاڭ چيەن (مىلادىيىدىن ئىلگىرى III ئەسىر)، پاشيەن (مىلادىيىنىڭ IV ئەسىرى)، شۈەنزاڭ (VII) لارنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىۋېتىپ ئوقۇشۇپ چىققان ئىدىم. ھىندى ساياھەتچىسى «مەھارماگۇپتا (VI)»، ئىتالىيالىق ماركوپولو (XIII)، رۇس پرژېۋالسكى، قازاق چوقان ۋەلىخانوۋ (XIX)، نېمىس فون لېكوك، تاتار قۇربان غەلى ئاياگۇزى بىلەن ناۋىشتاۋن يانۋىشتۇ، شۋېد سۋېن ھېدىن، ياپون ئورىچاۋۇ (بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدا) قاتارلىق يەنە كۆپلىگەن ئاتاقلىق ساياھەتچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ باشلامچىلىقىغا، ئۆز ئەسەرلىرىنى قانداق قىلىپ يازغانلىقىغا مۇلاھىزە قىلغان ئىدىم.

ئۆزۈمنىڭ ئىسمىلىرى ... ساياھەتچىلەر ئەسەرلىرىنى، بۇ شۇ ئۆرىدىن ئۆلكە، دەپ پەرەز قىلىشىپ كەلگەن شەرقىي تۈركىستاننى ھەر تەرەپلىمە يورۇتۇشتا چوڭ تۆھپىلەرنى قىلدى. مەسىلەن، جاڭ چيەن گەرچە ھەقىقىي ساياھەتچى ئەمەس بولسىمۇ (ئۇ دىپلومات ئىدى)، شەرقىي

تۈركىستاننى ، غەربىيتىكى كەڭ [illegible] تۇلا قىلار ... جاپ ئەتىپ ئەرىيلەشتى بىلەن
ئۆزلىرىنىڭ قوغۇن - تاۋۇزلىرى [illegible] ماي تېخىچە ئاز ئەتىشتا رول ئوينىغان
ئىدى . بىز مىھار ما كۆزىتا [illegible] لىرنى ئوقۇغانلار بەزى بىر مەسىلىلەردە خىتاي
تارىخچىلىرى ئاغزىدىن چىق [illegible] رىپ كىلىشتۇرۇلغان ، ئۇلارنىڭ تىكى خەنسۇ
يېزىقلىرىدىكى گەپلەرنى [illegible] رىشنىڭ سىرىنى بىلىشىمىز . مائىرۇكى
939 - يىلى ئۇيغۇرلار [illegible] كىشۈرۈش تېتىلىرىن بولغان ئېرەنسىلىك
سەييا ھ ئۇيغۇرلارنىڭ [illegible] قوللىرىنىپ ئۈزۈرگەن قىسمەن خىتاي
يىلى ۋە يېزىقلىرىنىڭ قانداق خىتاي مەدەنىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىد -
سىدى ئەمەس ، ئۇ خىتاي يىچىيا خىشى بىلىنغان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ
ئىلمى تۆھپىلىرى ئۇ [illegible] قىلىچىلار سوۋېتىدە يايىلىپ ئۆزگەرتىلىپ
ئېيتقان ئىدى[1]

بەلكى ئۇلار روس سەييا ھى قۇم ، پرژېۋالسكىي شەرقى تۈركىستا -
نىڭ ئوتتۇرا غەربىيتىلىرىنى تېشىلەپ ، ئۇيغۇر دۇنيا غەربىيتىگە قوشتى . ئۇ
گوزەل ئىلى ۋادىسىنى ئەرىيلەپ يەتكەن ، ئازىيا دىكى لوپنار دەريا دۆرە -
دەپ سەھىي ما خىتاي ، قۇرنى مانجۇر - خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ
قولىغا چۈشەپ بەرگەن پېتروۋلاد كېلىشىمىنىڭ (1881) تۇغرا بولمىغان -
لىقىنى ئەلىقتە قىلغان ئىدى . مەشھۇر قازاق سەييا ھى چوقان ۋالىخا -
نوۋنىڭ ، ئەگەر شەرقى تۈركىستانلىقلار ئۆز ئەمگىكىنى ئۆزى بەھرى -
مەن بولسا ، شەرىقتىكى ئۆزى قاقارلىق بىر ئەللەرنى باي بىر ئەل
بولغان بولار ئىدى ، دىگەن ئەجايىپ سۆزلىرىنى ھۆرمەت قىلمايدىغان
شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ ؟! بۇ ۋەتەنپەرۋەر ئۇ ۋاقىتتا
بىلەن قورباندىكى ئاپا غورۇزلارنىڭ ئەشقەر ئۇيغۇر ياۋان خىتاي تىمىلىرىنى ئو -
قۇغان ھەر بىر كىشى ئۇلارنى بىر ئەسلىمەي ، مىنىەتتار بولماي ئۆتەلمەي -
دۇ . چۈنكى مۇۋەققەت چىچىكلىنىشى بىلەن ئۆتكەن چاغ شۇ تۇرىسىغان
، زىشۇلما ئەشىيى ، (ئەلىك پايپىلىق ھاشارەتلەر) بولسا ئۇ يىمىشى بەر -
مىگىنىمەك ، شەرقى تۈركىستان چىچەكلىرىنى ئوتتۇرا قىتىم چاغدا نۇرۇپ
تۈنلەپ كۆپەيگەن ئاتلىق - چۈچۈك مىۋە بەرگەن نىملىك تۈزىستا زسەييا ھ
لارغا شۇنىڭ ئۈچۈن مىنىڭ خەلقىم ئەبەدىي رازىدۇر .

ئەمما شۇنداق بولسىمۇ ئۇ سەييا ھلار پول قويغان يەر بولسا
قىستەن ئىشلىگەن بەزى بىر مۇھىم مەسىلىلەرنى ئاتاپ كەتمەسلىك كەلگە -
سى ئەۋلادلارنىڭ ئالدىدا ئۇلار خىيانەت بولار ئىدى . چۈنكى ئۇلار سادىر قىلغان

1) يۈزى - شەرقى - « غەربتە بوددىزم » (خىتاي تىلىدا) شاڭخەي ، 1956 - يىل ، 9 - بەت .

خاتالىقلار ئەنچىسى ئوتتۇرىلىغان كۆپ ئېلىنگەن زىيالىلارنى بۇ سەۋەبتىن ئۆزگۈزۈم
بىلەن كۆرگەنمەن. نىمىسى تارىخشۇناسلىقى فون لىكوك كىتابى كۇچار ئەترابىدىكى
«مىڭئۆيلەرنى» ئەكشۈرۈپ دۇنياغا ئۇلۇغ ئوتتۇرا قىلغان ئىشلىرىنى
بارلىق ئىلىم ئەھلىلىرى قەدىرلەيدۇ. ئەمما ئۇ كىشىنىڭ ئۆز قولى ئارقى-
لىق ئۆزۈنىڭ ئەپسانىلىغان شۇنچە قەدىمى قوۋزۇل ئۆيلەرنى شۇڭقەدەر
ۋاشى - باشتا غالىق بىلەن بۇزغانلىقى، ئۆلتۈرگەن ئۆيلەرنىڭ ئىچىسىدىكى رە-
سىملەرنى ھەر بىلەن كېسىپ بولمىسالىم ئەمگەكلىرى بىلەن ئۆرۈپ ئېلىپ
كەتكەن ئارلىنى گېرمانىيەگە ئېلىپ كەتكەن. بۇنى كۆرگەن ياشقا يۇ-
سەتچىلەر ئۆي كۆيلەردە قالغان ئەجايىپ سەنئەت ئۆلگىلىرىنى ئۆزلىرىچە
بۇزۇپ يوقۇتقان؟!

1920-يىللىرى ئوتتۇرىيان كۇچار ۋە شاياردا ئەترابىدىكى ئاسىياغا
بولغان خەتتاي ئارخىئولوگى خۇەن - ۋېن بىن ئىسمىلىك كىشى ھەم ئوقسۇ
ناھىيىسىدىكى توغراق ئىلىق دېگەن يېرىدىكى «مىڭئۆيلەردىن» چىققان
ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك ئاسارىئەتىقىلەرنى چېقىپ بۇزۇپ بىركۈنا قۇ-
دۇققا تاشلىۋەتكەن [illegible]. زەي قودۇق نېمىسى چوقۇپ ئېشىتىن چىققان ئۇ
يادىكارلىقلار بىز كۆرگەنە ئۆزنىڭ ئاسارەتىقىلىك خۇسۇسىيىتىنى
تامامەن يوقاتقان ئىدى.

كۇچار ئەترابىدىكى «مىڭئۆيلەردە» ئاسماسەن ئوزخۇن - يې-
نىسەي، ئوخارۋە سانسكرىت يېزىقلىرى ئوچرايدۇ. 1946-يىلى
بۇ يەرلەرنى تەكشۈرگەن خەتتاي رەسسامى خۇاڭ - لوچى روڭ دېگەن
كىشى قومتۇرا ئېغىزىدىكى ئۆيلەرنى تەكشۈرگەندە بىر ئۆينىڭ ئوتتۇرا
تېمىغا ئالاھىدە ۋاسكا ئېچىگە ئويۇلغان قەدىمى خەتلەرنى پۈتۈنلەي
قىرىپ ئوچۇرىۋەتكەن.[3] ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، «مىڭ
ئۆي» تارىخىي يېزىلغان ئوخەت خەتتاي رەسساملىرىغا يا قىماي قالغان.
چۈنكى ئۇ بۇ يادىكارلىقلارنى، خەتتاي مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىسى دېگەن
شوۋىنىستىك مەقسەت ئىلە بويىتۇ ئۈرمىقچى بولغان. بوفاكتنى مۇشۇ-
نىڭدىن باشقىچە چۈشىنىشكە زادىلا بولمايدۇ.

«شىنجاڭ تاسار - ئەتىقىلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئىچىدە مەن
بىلەن بىللە بولغان خەتتاي ئالىملىرىنىڭ ھەم باشتا خۇددى شۇنداق

1) ئاق تۇرخا تۇرنىلىرى 1-دە يىتەر 14-بەت.

[illegible] ي. مۇخلىسوف - «مۇزلۇق تاتى بوزادلىق» «شىنجاڭ ژۇرنىلى».

3) شىنجاڭ ئېزىت شۇرىسان، №44، 1943.

يامان نىيەتتە بولغانلىقىنى كىتابنىڭ ئەلىھەققىسىدىكى بابىدا ئېيتقان ئىدىم.
گەرچە ئۇ مەلۇم تەشنىئىتا باھالاشتا ئىلگىرىلەر تۈزۈلمىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇقۇشتىن، تارىخىي
خوتەنلىكى، مەملىكەت ئالاقە، شەھەر بىلىكچە ھېچ قانداق خەۋىرى، تالاڭ مەھەللە نىيەت-
لىرىنىڭ بولمىغانلىقىنى مۇئاۋىن بولۇپ، ھەممىڭ تۈرلۈك رەڭلىك، ساپ ئۇيغۇر مەدە-
نىيىتى (ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا يەرلىك مەدەنىي مەدەنىيەت) ئىلگىرىلىگەن خىلمۇ
خىل جىسىم ئۆزلىرىنى يەنە ئۆز ئىگەنتەسى، ئەمما ئۇزۇنلىقىنى چوڭ مىللىي تېپىلمىنى
ئۆزلىرىگە سىڭدۈرۈۋالغان ئۇ يالغان تارىخچىلار كىيىنكى كۆزلىرىدە يەنە ساختا
كىتابلىرىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇلار ئۇنىڭ ئۇرۇقلىرىنى تونۇغۇسى ئىكى كۆپ-
دۈرمىلىرىنى ئېچىشتا ساختا بويىچە ئىلگىرى بىلەن بويلاپ توقۇپ چىققان خىتاي
يەرلىرىگە كەلسە مىسىدىن سابىق پۈتۈن يىللىق مۇۋەتلىك ئېيتىشىچە، تۈرىيان
ئۇرالىدىن خىتاي ئۇلانىڭ ئەھۋالى بولغانمىش. ئۇلارنىڭ رەقىبى ئاتاي مەدەنىيىتى
پۈتۈن ئۇيغۇر يەرلىرىگە تارقىلىپ كەلگەنمىش! ئەگەر بۇ يالغان مەدەنىيەت
خىتاي مەتبۇئاتى بىلەن راۋاجلاندۇرۇلسا ئۆزلۈكسىز ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان يالغان
مەلۇماتلار بىلەن قوشۇلۇپ مۇئامىلە قىلساق، ئۇ چاغدا بىز ھازىرقى خىتاي
تارىخچىلىرىنىڭ يالغۇز چوڭ مىللەتچىلىك بىلەنلا ئەمەس، ناھايىتى ئېغىر
جاھىللىق بىلەن قەستەن ئىشلىگەن ئاشقا تارىخنى يالغان تارىخقا ئۆزگەرت-
كەنلىكىنى كۆرىمىز.

مانا بۇ ساپا ھەتتا مەن خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق يامان
نىيەتلىرىگە ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىرىدىن بىر ھاۋاپ
كىتابى بولۇپ قالغۇسى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، مەن ئەنە كىتابنىڭ
ئىلگىرى زامان خىتاي تارىخچىلىرى ئۆزلىرى ئىقرار قىلغان شۇ قاتار ئاشقان تۈرلۈك
كۆزدىن كۆچۈرۈلگەن تارىخقا ئائىت ماتېرىياللارغا تايانغانلىقى، بۇ ھەقتە ئېنىقلىق،
ئۇ تونۇشنى قانچە ھەم خانلىق، شەھەرلىرىدىكى مىللىي قوشۇنلارنىڭ توپلىنىپ،
خوتەن كىملىكلىرىدە ئەقىدە ئورۇنلاپ بېرىش ئەگەر تارىخلارنىڭ بەزىلىرىگە
چېكىلگەن ئورخۇن يېنىسەي يېزىقلىرىدىكى مەڭگۈ تۈركچە ئىسىملار تارىخنىڭ
تېخىمۇ ساپ ھەقىقى. شۇڭا بۇ جانلىق قەدىمىي تارىخنى ئۈچۈرۈپ تاشلاش
بويىچە ئۇرۇنۇش ھەتتا ئۆزىنى ئۆزگەرتىشكە ھېچ كىمنىڭ قولى يەتمەيدۇ. ئۇلار
مۇنداق، بۇ تارىخنى يارىتقان 21 مىللىون ئۇيغۇر خەلقى بۈگۈن ئىسمى بىلەن
ياشىماقتا.

---

1) ... ماخچىل ئۇيغۇر تارىخىنى ساختىلاشتۇرۇش ...
... «زۇرنال، 1983، ... 90-91 بەت.

ۋەتەندىن ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىش ئۈچۈن جابدۇنۇۋاتقان پەيتىم ئىدى. بىر كېچىسى ئۆيۈمگە بىر دوستۇم كېلىپ:

«قاچان ماڭىسەن؟» — دەپ سورىدى.

— دېكابىرنىڭ ئاخىرلىرىغا ماڭساق كېرەك.

— ئانداق بولسا، — ئۇ مۈرەمنى تۇتۇپ يېنىمغا تېخىمۇ يېقىنلاشتى، — مەن سىزگە موشۇ سەپىرىڭىز ئۈستىدە بەزى جەھەتتىن ياردەملىشەي دەپ كېلىۋېدىم.

— بۇ ئىلتىپاتىڭىزغا رەخمەت. خوش، نېمىگە ياردەملىشەي دەپ كېلىۋېدىڭىز؟ — مەنمۇ دوستۇمغا بىر تەرەپتە سەممىيەت بىلدۈرسەممۇ، ئىككىنچى تەرەپتە ھەيران بولۇپ سورىدىم.

ئۇ بىر پەس ئۈنچىقماي ئۆيدىكى جەھاز-جابدۇقلىرىمىزغا نەزەر سېلىپ چىقتى. ئۆيىمىزدە ھېچ نېمە يوق ئىدى. ئۆزىمىزدىن ئاشمىغان يوتقان-كۆرپە، ئىككى ياغاچ كارىۋات، ئالتە يەشىك كىتاب-موشۇلار ئىدى. بۇلنى كۆرۈپ كۈلۈمسىرىگەن دوستۇم:

—دېمەك، جەھاز-جابدۇقلارنى ئۆزىڭىزمۇ جىمىتقان ئوخشايسىز، — دېدى كۈلكىسىنى توختىتىپ، — مەنمۇ بۇ ھەقتە ھېچ نېمە دېمەيمەن. سىزگە دەيدىغان سىرىم، سىز ۋەتەندە مۇھىم ئىشلار ئۈستىدە 20 يىلدىن ئوشۇق ئىشلىگەن ئادەمسىز. «ئىچ-يېڭىز» ئاز بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە. شۇنداقمۇ دەيمەن؟ ھە، شۇنداق! مانا شۇ «ياغنى» ئېرىتماي ئېلىپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن «داخۇر كالۋا» كېرەك. ئۇنى تېپىش ئۈچۈن ئۆزلۈق كېرەك. سىز ئۇنداق قۇۋلۇقلارنى بىلمەيسىز. قېنى، چىن سىرىڭىزنى ماڭا بىر دەپ بېقىڭا. قانچىلىك ئالتۇن-پالتۇنلىرىڭىز بار؟ — ئۇ كىرپىك قاقماي كۆزۈمگە بىر پەس قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۇنداق قۇۋلۇقلارنىڭ بەش-ئالتە تۈرىنى ئۆزى سوزلەپ چىقىپ يەنە سوئالنى تەكرارلىۋېدى:

— ئالتۇن-پالتۇنلىرىم بارمۇ — بىراق ئۇنى ئېلىپ كېتەلمەيمەندە! — دېدىم مەن ئۇنىڭ كېچىلەپ كېلىپ غەمخورلۇق قىلىۋاتقىنىغا مىننەتدارلىق ئىزھار قىلغاندىن كېيىن.

— ھە، نېمىشكە ئېلىپ كېتەلمەيسىز؟ يا بىرسىگە ئامانەت...

— ياقە.

— ھە، بىلدىم — بىلدىم. بىر جايلارغا پىنھان تەيلەپسىزدە؟

— ياق، ئالتۇننىڭ بولسىمۇ، تۇپىغا كۆمۈپ بولغاتتىممۇ ئۇنى، بىرادىرىم.

— ئەلۋەتتە، شۇنداق. توغرا ئېيتتىڭىز. خوش، شۇ چاغدا ئۇنى قانداق ئېلىپ كېتىسىز؟

— گەپ مانا شۇ يەردە. راس ئۇنى قانداق ئېلىپ كېتىشىم مۇمكىن؟

— ھە، ھە ئەندى چۈشەندىم. دېمەك، ئۇ دۇنيالىرىڭىز جىق بولسا كېرەك؟

— توغرا، ئۇ شۇنچىلىك جىقكى، ئۇلچىمى يوق ئېغىر، تەگدىشى يوق چوڭ، تەرىپى يوق ئىسىل — ۋەتەن!

مېنىڭ موشۇ ۋەتەندىن باشقا ئالتۇنۇم يوق. مەن ئۇنى ھېچ يەرگە ئېلىپ كېتەلمەيمەن ۋە ھېچ كىمگە سانالمايمەن. گەر بۈگۈن بېشىمغا كۈن چۈشۈپ، ئۇنىڭ ئىسسىق باغرىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇۋاتقان بولسام، بىر كۈنى يېنىپ كېلىپ يەنە ئۇنىڭ بىر زەررىسى بولۇپ قالىمەن. چۈنكى سەندەكسىز دۇرتىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ، ئاخىر؟!